

“AUDİT” elmi-praktiki jurnal “AUDIT” Scientific-practical journal

Təsisçi:
BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ
jurnal 1999-cu ildən nəşr edilir

Founder:
BAKU BUSINESS UNIVERSITY
has been publishing since 1999

MÜNDƏRİCAT TABLE OF CONTENTS

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA AUDIT, ACCOUNTING AND STATISTICS	
<i>Müslümov S.Y., i.e.d., prof.</i>	
Əməyin və əmək haqqının uçotunun bəzi problemləri barədə	3
<i>Mustafayev Y.R., i.ü.f.d., dos., Quliyev Z.Q., i.ü.f.d.</i>	
Lizinq əməliyyatlarının uçotu və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri	12
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT BUDGET, FINANCE AND CREDIT	
<i>Hüseynova S.M., i.ü.f.d., dos.</i>	
İnnovativ ödəmə sistemləri və maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi.....	22
<i>Dadaşov Ə.Ə., doktorant</i>	
İxracatçı fermer təsərrüfatı gəlirlərinə tətbiq edilən vergi güzəştlərində səmərəliliyin qiymətləndirilməsi.....	31
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ DEVELOPMENT PROSPECTS OF MARKET ECONOMY	
<i>Əliyev Ş.T., i.e.d., prof.</i>	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yüzilliyi ilə əlaqədar iqtisadi inkişaf proseslərinin mühüm aspektləri.....	45
<i>Mədatov M.A., i.ü.f.d.</i>	
İnsan kapitalının səmərəliliyi ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqə	58
<i>Əliyev A.İ., assoc.prof.</i>	
Opportunities and perspectives of big data for the development of business.....	72
<i>Əliyev T.Q., dos., Əliyeva Ş.T., dos.</i>	
İşsizlərin sosial dəstəyinin forma və metodları	82
<i>Bayramov V.A., i.ü.f.d.</i>	
Modernləşmə prosesinin sosial-iqtisadi xarakteristikası: konseptual qiymətləndirmə.....	93
<i>Tağıyeva L.İ., dis.</i>	
Azərbaycanda pambıq istehsalının artırılmasında klaster yanaşmanın iqtisadi əhəmiyyəti..	108
<i>Allahverdiyeva C.C., doktorant</i>	
Taxıl məhsulları bazarında marketing xidmətinin təşkili.....	115
<i>Əlixanov A.E., doktorant</i>	
Xarici investisiyaların iqtisadiyyatda rolu və sənaye istehsalına təsirinin təhlili.....	126
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ LAW AND ADMINISTRATION	
<i>Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos.</i>	
Dövlət sektorunun tənzimlənməsində korporativ idarəetmə	139
<i>Abbasov N.I., Ph.D. in law</i>	
Issues of legal regulation of forensic expertise activities in the Republic of Azerbaijan.	149

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (Qeydiyyat № B 80).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (Protokol №10-R) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na salınmışdır.

The journal was registered in the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan on 21 / I-1999 (Registration №B80).

The journal is included in the list of scientific publications recommended for the publication of the main results of scientific papers in the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, held on April 30, 2010 (Minutes №10-R).

REDAKSİYA EDITORIAL OFFICE

Baş redaktor:
i.e.d., prof. İBAD ABBASOV

Editor-in-Chief:
Prof. IBAD ABBASOV

Məsul katib:
i.ü.f.d. ARZU İSGƏNDƏROVA

Executive Secretary:
PhD. ARZU ISGENDEROVA

REDAKSİYA HEYƏTİ:

EDITORIAL BOARD:

ZİYAD SƏMƏDZADƏ, i.e.d., prof.,
AMEA-nın həqiqi üzvü

Prof. ZIYAD SEMEDZADE,
Full Member of NAS of Azerbaijan

AKİF MUSAYEV, i.e.d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü

Prof. AKIF MUSAYEV,
Corresponding Member of NAS of Azerbaijan

SƏLİM MÜSLÜMOV, i.e.d., prof.,
Bakı Biznes Universiteti

Prof. SELIM MUSLUMOV,
Baku Business University

SÜLEYMAN QASIMOV, i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti

Prof. SULEYMAN GASIMOV,
Baku Business University

VAHİD NOVRUZOV, i.e.d., prof.,
Auditorlar Palatasının sədri

Prof. VAHID NOVRUZOV,
Chairman of the Chamber of Auditors

ƏLİCAN BABAYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. ELIJAN BABAYEV,
Azerbaijan State University of Economics

SAKİT YAQUBOV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SAKIT YAGUBOV,
Azerbaijan State University of Economics

SİFARİZ SƏBZƏLİYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SIFARIZ SEBZELIYEV,
Azerbaijan State University of Economics

CƏMİLƏ NAMAZOVA, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. JEMILE NAMAZOVA,
Azerbaijan State University of Economics

VİTALİ İVƏŞKEVİÇ, i.e.d., prof.,
Kazan Federal Universiteti, Rusiya Federasiyası

Prof. VITALII IVASHKEVICH,
Kazan Federal University, Russian Federation

LORENZO VENZİ, prof.,
Tuscia Universiteti, İtaliya

Prof. LORENZO VENZI,
Tuscia University, Italy

SERGEY ŞKARLET, prof.,
Çerniqov Milli Texnologiya Univesiteti, Ukrayna

Prof. SERGEI SHKARLET,
Chernihiv National University of Technology, Ukraine

BADRİ QEÇBAYA, prof.,
Batumi Dövlət Universiteti, Gürcüstan

Prof. BADRI GECHBAIA,
Batumi State University, Georgia

DAVİD TUCEK, dos.,
Tomas Bata Universiteti, Çexiya Respublikası

assoc. Prof., DAVID TUCEK,
Tomas Bata University, Czech Republic

MARIUS DAN QAVRİLETEA, dos.,
Babeş - Bolyai Universiteti, Rumıniya

assoc. Prof., MARIUS DAN GAVRILETEA,
Babesh-Bolyai University, Romania

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı–AZ1122, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
E-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Editorial office address: Azerbaijan, Bakı–AZ1122, H.Zardabi, 88^a, tel.: 431-91-18, 431-79-51
E-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Copyright ©«Bakı Biznes Universiteti» nəşriyyatı, 2019
Bütün hüquqlar qorunur

Copyright ©«Bakı Business University» Press, 2019
All Rights Reserved

*Müslümov Səlim Yanvar oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
"Maliyyə" kafedrasının müdiri,
Bakı Biznes Universiteti,
Ünvan: AZ 1122, Azərbaycan, Bakı şəh., H.Zərdabi pros., 88^a.
©Müslümov S.Y., 2019*

UOT 311.216; 336.717.6

ƏMƏYİN VƏ ƏMƏK HAQQININ UÇOTUNUN BƏZİ PROBLEMLƏRİ BARƏDƏ

X Ü L A S Ə

Məqalədə əməyin və əmək haqqının uçotunun mövcud vəziyyəti və təkmilləşdirilməsinə dair elmi yanaşmalar öz əksini tapıb. Belə ki, son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu, vergi, əmək, sosial sığorta və digər sahələrdə aparılan hüquqi islahatların əmək ödənişlərinin uçotunun mövcud təcrübəsinə təsiri araşdırılmış və müqayisələr aparılmışdır.

Kommersiya müəssisələrində mənfəətin formalaşması və xüsusən də planlaşdırılması aspektində xərc maddəsi kimi əmək məsrəflərinin öncədən proqnozlaşdırılmasının vacibliyi qeyd olunaraq əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ilk 14 günü üçün ödənilən vəsait üzrə ehtiyatların yaradılması və onun uçotda əks etdirilməsi metodikası təklif olunmuşdur.

Hazırda tətbiqi genişləndirilən Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının (MUS) tələbləri üzrə formalaşmış yeni hesablar planı əsasında əmək ödənişlərinin və müəssisənin payçıları olan öz işçilərinə hesablanan və ödənilən dividendlərin fərqləndirilməsi üçün müvafiq sintetik hesabın tərkibində bu dividendlər üzrə ayrıca subhesabın açılması təklif olunmuşdur.

Eyni zamanda müəssisələrdə əməyin və onun ödənişinin mühasibat uçotu ilə yanaşı vergi və statistik uçotunun aspektləri araşdırılmış və onların informasiyalarının fərqli tərəflərinə əsaslandırılmış metodiki yanaşma verilmişdir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə və Vergilər Məcəlləsinə olunan dəyişikliklərin mühasibat uçotunda da adekvat əksini tapmasının zəruriliyi xüsusi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: əmək haqqı, mühasibat uçotu, statistik uçot, hesablar planı, işçilərlə hesablaşmaların uçotu, sosial sığorta ayırmaları, əmək məəcəlləsi.

G İ R İ Ş

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinə 2019-cu ilin 1 yanvarından edilmiş mühüm dəyişikliklərdən biri də əmək haqqından tutulan vergilərin və sosial sığorta haqlarının, eləcə də əmək haqqı fonduna nəzərən hesablanıb ödənilən sosial sığorta ayırmalarının dərəcələrinin və hesablama bazasının dəyişdirilməsidir. Aydındır ki, bu dəyişikliklər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən muzzdlu işçilərə hesablanıb ödənilən əmək haqlarının reallığa uyğunlaşdırılması, yəni leqallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilmişdir və əmək ödənişləri üzrə ümumi vergi yükünün azaldılması yolu ilə vergitutma bazasının leqallaşdırma hesabına genişləndirilməsini hədəfləyir. Fikrimizcə, belə bir dəyişiklik həm də başqa bir məsələni - son

illər (2010-2018-ci illər) digər vergi növlərinin (əlavə dəyər vergisinin, aksizlərin və s.) “köl-gəsində” qalmış mənfəətdən verginin həqiqi rolunun yenidən ortaya qoyulması və ölkə miqyasında istehsalat (xidmətə, iş yerinə yetirilməsinə), idarəetməyə və kommersiyaya çəkilən xərclərin dəqiq uçotunun aparılması tələbatını gündəmə gətirmişdir. Təbii ki, bu xərclər içərisində həm amortizasiya, həm material, həm də əmək ödənişi xərclərinin fəaliyyətin təyinatından asılı olaraq fərqli xüsusi çəkisi var və uçotun yenidən qurulmasında da bu əsas götürülməlidir. Amma nəzərə alsaq ki, canlı əmək məsrəflərinin dəyişməsi digər xərclərə nisbətən daha sürətlə gedir, deməli, əmək ödənişi üzrə xərclərin həm mühasibat, həm vergi, həm də statistik uçotunun bu dəyişiklikləri operativ şəkildə əks etdirməsi üçün onların dövrü olaraq təkmilləşdirilməsi zərurəti təbii sayılmalıdır.

Hazırda əməyin və əmək haqqının uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqaməti kimi bu prosesin tam avtomatlaşdırılması çıxış edir. Belə ki, əmək məsrəflərinin və ödənişinin uçotunun mövcud qanunvericiliyə tam uyğun şəkildə qurulması və uçotun qanunvericilikdəki dəyişikliklərə vaxtında və düzgün uyğunlaşdırılması onlarca (bəzən yüzlərcə və minlərcə) işçinin uçot obyektini kimi çıxış etdiyi müəssisələrdə işçilərlə hesablaşmaların (o cümlədən əmək haqqından vergi tutulmalarının, digər qanuni tutulmaların, xəstəlik vərəqələri üzrə müavinətin, məzuniyyət haqqının hesablanması) son dərəcə dəqiq aparılmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən, belə uçot əmək resurslarından istifadə üzrə vergi, statistika və digər dövlət orqanlarına, o cümlədən müəssisənin sahiblərinə (payçılara, səhmdarlara) lazımi informasiyanı özündə əks etdirən hesabatı müntəzəm olaraq təqdim etməyə imkan verir.

Müəssisələr əmək resurslarından istifadəyə, işçilərin əmək haqlarının onların əməyinin nəticələrinə uyğun olmasına, eləcə də əmək qanunvericiliyinin qorunmasına ciddi nəzarəti təmin etməlidir. Eyni zamanda, əməyin uçotu elə qurulmalıdır ki, bu uçotun məlumatları əsasında işçilərin mükafatlandırılması ədalətli olsun. Bu isə əmək haqqının və mükafatların təşkili sistemi üçün ayrı-ayrı işçilərin fərdi işçi keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasını təmin edən differensiallaşdırılmış uçot metodlarından istifadəni tələb edir. Digər tərəfdən, həm əmək ödənişləri, həm də bu ödənişlərə nəzərən hesablanan sosial xarakterli ayırmalar tam və ya müəyyənləşdirilmiş normalar əsasında mənfəətin hesablanması zamanı gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir ki, bu da bilavasitə əldə olunan gəlirlərin bölgüsünə təsir edir. Bütün bu qeyd olunanlar hər bir müəssisədə əmək ödənişlərinin (əsas və əlavə əmək haqqının, mükafatın, məzuniyyət haqqının, işdən çıxma ilə bağlı ödənişlərin və s.), eləcə də sosial ayırmaların dəqiq analitik, sub və sintetik uçotunun qurulmasını zəruri edir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Hazırda kommersiya müəssisələrində milli mühasibat uçotu standartlarına görə işçi heyəti ilə hesablaşmaların uçotu üçün aşağıdakı hesablar tətbiq olunur:

1) Sintetik hesablar:

- 173 saylı “Əsas idarəetmə heyətinin uzunmüddətli debitor borcları”;
- 213 saylı “Əsas idarəetmə heyətinin qısamüddətli debitor borcları”;
- 402 saylı “İşçilər üçün uzunmüddətli bank kreditləri”;
- 411 saylı “İşdən azadolma ilə bağlı uzunmüddətli müavinətlər və öhdəliklər”;
- 441 saylı “Uzunmüddətli pensiya öhdəlikləri”;
- 502 saylı “İşçilər üçün qısamüddətli bank kreditləri”;
- 511 saylı “İşdən azadolma ilə bağlı qısamüddətli müavinətlər və öhdəliklər”;

Audit № 1, Cild 23, 2019, səh.3-11.
Audit № 1, Vol. 23, 2019, pp. 3-11.

- 533 sayılı “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc”;
- 541 sayılı “Qısamüddətli pensiya öhdəlikləri”.
- 2) Subhesablar:
 - 202-2 sayılı “İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflər”;
 - 202-3 sayılı “İstehsalatla (işlə və xidmətlə) məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesablanmış sosial sığorta ayırmaları”;
 - 203-2 sayılı “Tikinti ilə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı məsrəflərə görə hesablanan sosial sığorta ayırmaları”;
 - 711-2 sayılı “Kommersiya xərcləri kimi tanınan işçi heyəti üzrə xərclər”;
 - 711-3 sayılı “Kommersiya xərcləri kimi tanınan işçi heyəti üzrə xərclərə görə hesablanan sosial sığorta ayırmaları”;
 - 721-2 sayılı “İnzibati işçi heyəti üzrə xərclər”;
 - 721-3 sayılı “İnzibati işçi heyəti üzrə xərclərə görə hesablanan sosial sığorta ayırmaları”.

“İşçilərin mükafatlandırılması” adlı 19 sayılı (Milli Mühəsibat Uçotunun 37 sayılı) Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartının nəzərdə tutduğu, yerinə yetirilmiş işə görə işçilərə hesablanan bütün növ ödəmə və mükafatların tərkibinə baxmaq məqsəduyğundur. Belə ki, həmin standartda görə, işçilərə qısamüddətli ödəmə və mükafatlara əmək haqqı, illik ödənilən məzuniyyət haqqı, mükafatlar, xəstəliyə görə uzadılan məzuniyyətə görə haqq, sosial sığorta haqları, eləcə də natura şəklində ödəmələr, məsələn, tibbi xidmət, mənzil və avtonəqliyyat vasitəsilə təmin olunma, əvəzsiz olaraq xidmət göstərilməsi və ya mal verilməsi aid edilir. Uzunmüddətli ödəmələrə və mükafatlara hesabat dövründən sonrakı 12 ay ərzində ödənilməyən vəsaitlər, məsələn, xidmət illərinə görə məzuniyyətin haqqı, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin uzun müddət davam etməsi zamanı ödənilən haqq, uzunmüddətli iş üçün mükafatlar; əmək fəaliyyətinin qurtarması ilə bağlı ödəmələrə isə pensiyalar, həyatın sığortası üzrə sığorta haqları, pensiyaya çıxdıqdan sonra göstərilən tibbi xidmətin dəyəri aid olunur. Eləcə də bu standartda görə işdən çıxma müavinətləri də ayrıca uçota alınır.

Əməyin ödənişinin uçotunda mühüm məqamlardan biri də əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi zamanı müavinətin tam məbləğdə sosial sığorta haqları hesabına deyil, xəstəliyin ilk 14 günü müəssisənin öz vəsaitləri hesabına, sonrakı günlər üçün isə sosial sığorta haqları hesabına ödənilməsi üzrə qanunvericiliyin tələblərinin uçotda düzgün əks etdirilməsidir. Yeni hesablar planının tətbiqinə qədər məsələlər tam ardıcılıqla mühəsibat yazılışlarında öz əksini belə tapırdı:

Əvvəlki hesablar planı və qaydalar üzrə:

- a) sosial sığorta ayırmaları hesablandıqda:
 - Debet - məsrəfləri uçota alan hesablar (20, 25, 26, 28, 07 və s.) ;
 - Kredit – sosial sığorta ayırmaları (əmək haqqı fonduna nəzərən 22%) üzrə 69 sayılı hesab;
- b) işçinin əmək haqqından 3% sosial sığorta haqqı tutulduqda:
 - Debet - əmək ödənişləri üzrə işçi heyətinə olan borcu uçota alan 70 sayılı hesab;
 - Kredit – sosial sığorta ayırmaları üzrə 69 sayılı hesab;
- c) işçilərin təqdim etdiyi sənədlər üzrə onlara əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət hesablandıqda:
 - Debet – sosial sığorta ayırmaları üzrə 69 sayılı hesab;
 - Kredit - əmək ödənişləri üzrə işçi heyətinə borcu uçota alan 70 sayılı hesab;

- d) hesablanmış müavinət işçiyə bank hesabından ödənildikdə:
Debet- əmək ödənişləri üzrə işçi heyətinə borcu uçota alan 70 saylı hesab;
Kredit – 51 saylı “Hesablaşma hesabı”;
- e) sosial sığorta ayırmalarının qalıq məbləği müvafiq dövlət orqanına köçürüldükdə:
Debet – sosial sığorta ayırmaları üzrə 69 saylı hesab;
Kredit – 51 saylı “Hesablaşma hesabı”.

Təbii ki, yeni qaydalara uyğun olaraq və yeni hesablar planının tətbiqi nəzərə alınmaqla bu məsələnin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi müzakirə mövzusu.

Daha bir məsələ müəssisələrdə çalışan işçilərin hansı müqavilə formasına əsasən işə cəlb olunmaları ilə bağlıdır. Belə ki, əmək müqaviləsi əsasında çalışanlara hesablanan məbləğlərlə eyni işi mülki-hüquqi müqavilələr əsasında yerinə yetirənlərə hesablanan vəsaitlərin həcmi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Əgər əmək müqaviləsi ilə çalışanlara əmək haqqının bütün növləri (əsas və əlavə əmək haqqı, mükafatlar və s.), eləcə də sosial sığorta ayırmaları hesablanırsa və qanunvericiliyə uyğun qaydada gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilirsə, mülki-hüquqi müqavilə əsasında işləyənlərə yalnız işin yerinə yetirilməsinə görə həmin müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş haqq hesablanıb ödənilir və məsrəflərə aid edilir. Bu hallardan neft sektoruna aid olmayan qeyri-büdcə müəssisəsi tərəfindən hansının seçilməsi Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsinə edilən və 1 yanvar 2019-cu ildən qüvvəyə minən dəyişikliklərdən sonra maraqlı müzakirə mövzusu çevrilir. Eyni zamanda müəssisənin seçimindən asılı olaraq əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi məsələsi meydana gəlir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Praktiki ümumiləşdirmələr deməyə əsas verir ki, yeni hesablar planındakı hesabların tətbiqi müəssisənin işçi heyəti ilə olan bütün əməliyyatlarına (işçilərin müəssisənin təsisçiləri və ya səhmdarları kimi mənfəətdən pay və ya dividend alması üzrə hesablaşmalar istisna olmaqla) operativ və sonra-dan nəzarəti təmin etməyə imkan verir və əsas məsələ müəssisənin uçot siyasətində bunun öz əksini düzgün tapmasıdır. Bununla bərabər, təcrübədə elə hallar ortaya çıxır ki, onların həm mühasibat, həm vergi və həm də statistik uçot üçün əlverişli şəkildə uçotda əks etdirilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, mühasibat uçotunda işçi heyətinə bütün ödənişlər istehlak vəsaitləri kimi əmək ödənişinə aid edilərək yuxarıda qeyd olunan sintetik və subhesablarda əks etdirilir, lakin statistik uçotdakı “əmək haqqı fondu” anlayışı tam fərqlidir və onun məbləğini tapmaq üçün işçi heyətinə ödənişlərindən bəzi növ ödəmələri çıxmaq lazım gəlir. Belə ki, əgər işçilər həmin müəssisənin payçıları və ya səhmdarlarıdırsa (səhmdar cəmiyyətlərdə), onda onlara paya və səhmə görə ödənilən məbləğlər əmək haqqı fonduna aid edilmir, amma mühasibat uçotunda bunlar 533 saylı “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc” hesabında əks olunur. Bu da onu göstərir ki, 533 saylı sintetik hesabın tərkibində ayrı-ayrı ödəniş növləri üçün subhesabların açılmasına zərurət var (məsələn, “Əmək müqavilələri ilə çalışanlara əmək haqqı üzrə borc”, “Mülki-hüquqi müqavilələrlə çalışanlara əmək ödənişləri üzrə borc”, “Mükafatlar”, “Dividendlər”, “Əlavə əmək haqqı”, “Məzuniyyət haqqı” və s.).

Əvvəldə qeyd edilən 19 saylı Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartındakı açıqlamalardan göründüyü kimi, müəssisənin özündə muzzdla çalışan payçı və ya səhmdarlara dividendlərin əks etdirilməsi nəzərdə tutulmur. Amma, digər tərəfdən, müəssisənin:

- a) öz işçilərinə dividendlərin hesablanması zamanı:

Debet 344 “Elan edilmiş dividendlər” hesabı;
Kredit 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc”;
Subhesab “Dividendlər üzrə borc”;

b) digər payçılara (səhmdarlara) dividend hesablanan zaman isə:

Debet 344 “Elan edilmiş dividendlər” hesabı;

Kredit 534 “Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditör borcları” hesabı kimi mühasibat yazılışları verilə bilər.

Təbii ki, yeni qaydaların və yeni hesablar planının tətbiqi ilə bağlı sosial sığorta ayırmalarının və ödəmələrinin uçotunda da müvafiq dəyişikliklər baş verir.

Yeni qaydalara və hesablar planına görə:

a) sosial sığorta ayırmaları hesablandıqda:

Debet – məsrəfləri uçota alan hesablar (202-3; 203-3; 711-3; 721-3);

Kredit – sosial sığorta və təminat üzrə öhdəlikləri uçota alan 522 sayılı hesab;

b) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi dövrün ilk 14 günü üçün müavinət hesablanan zaman:

Debet – məsrəfləri uçota alan hesablar (202-2; 203-2; 711-2; 721-2);

Kredit - əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə borcu uçota alan 533 sayılı hesab;

c) hesablanmış sosial sığorta ayırmaları müvafiq dövlət orqanına köçürüldükdə:

Debet – 522 sayılı hesab;

Kredit – 223 sayılı “Hesablaşma hesabı”;

d) hesablanmış müavinət işçiyə bankdakı hesablaşma hesabından köçürüldükdə:

Debet – 533 sayılı hesab;

Kredit – 223 sayılı hesab kimi mühasibat yazılışları verilir.

Göründüyü kimi, əvvəlki praktikadan fərqli olaraq, yeni qaydalarda məsrəflər əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ilk 14 günü üçün ödənilən müavinətin məbləği qədər artır ki, bu da müəyyən dövrlərdə müəssisənin mənfəətinin azalmasına səbəb olur.

Fikrimizcə, bu xərclərin uçotunun ayrıca aparılması onlar üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə imkanlar yaradır.

37 sayılı “İşçilərin mükafatlandırılması” adlı Milli Mühasibat Uçotu Standartında nəzərdə tutulan yaşa görə əmək qabiliyyətinin başa çatması ilə əlaqədar pensiyaya çıxan şəxslərə müəyyən birdəfəlik ödəmələrin mühasibat uçotunda dəqiq əks etdirilməsi ilə bağlıdır. Əgər müəssisənin uçot siyasətində belə birdəfəlik ödəmələrin (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə əmək ödənişi üzrə bütün xərclərin gəlirlərdən çıxılan xərclərə aid edilməsi belə birdəfəlik ödəmələrin qeyri-neft sektorunda gəlir vergisindən azad olunan əmək ödənişlərinin məbləğinin 8000 manatadək qaldırıldığı şəraitdə artacağını söyləməyə əsas verir) xərclərə hansı formada aid edilməsi nəzərdə tutulmamışdırsa, onda bu ödəmələr baş verdiyi dövrdə məsrəflərə daxil olunacaqdır. Bu isə mənfəətin planlaşdırılmasında bir sıra çətinliklərə səbəb ola bilər. Məhz bu amili nəzərə alaraq, belə ödəmələrin xərclərə bərabər məbləğlərlə aid olunmasını təmin etmək məqsədilə müəssisənin uçot siyasətində xüsusi ehtiyatın yaradılmasının nəzərdə tutulması məqsədəuyğun olardı. Belə ehtiyatın orta aylıq əmək haqqına görə bəli rli faizlə müəyyənləşdirilərək il ərzində pensiya yaşına çatacaq işçilərin sayından asılı olaraq formalaşdırılması bir üsul kimi seçilə bilər. Bu məbləğlərə:

a) məsrəflərə aid edildikcə:

Debet 202-2; 203-2; 711-2; 721-2 sayılı hesablar;

Kredit 511 sayılı “İşdən azadolma ilə bağlı qısamüddətli müavinətlər və öhdəliklər” hesabı;

Audit № 1, Cild 23, 2019, səh.3-11.
Audit № 1, Vol. 23, 2019, pp. 3-11.

- b) işdən azad olunan şəxslərə hesablandıqda:
Debet 511 sayılı hesab;
Kredit 533 sayılı hesab;
- c) İlin sonunda istifadə olunmamış məbləğ mənfəətə silinməklə:
Debet 511 sayılı hesab;
Kredit 801 sayılı "Ümumi mənfəət" hesabı kimi mühasibat yazılışları verilə bilər.

Qeyd olunduğu kimi, 1 yanvar 2019-cu ildən neft sektoruna aid olmayan kommersiya müəssisələrində əmək müqaviləsi ilə çalışanlara hesablanan əsas və əlavə əmək haqqı, mükafatlar və digər əmək ödənişləri (ezamiyyə haqqı mövcud normalar əsasında), eləcə də ödənişlərin məbləğinin 15%-i qədər sosial sığorta, 0,5%-i qədər işsizlik sığortası haqqı gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir. Mülki-hüquqi müqavilə əsasında həmin müəssisələrdə çalışanlar üzrə isə yalnız müqavilə ilə nəzərdə tutulan haqqın məbləği gəlirdən çıxılan xərclərə daxil olunur. Yəni eyni işi iki müxtəlif müqavilə ilə çalışan 2 şəxs yerinə yetirdikdə, onlardan birincisinə hesablanmış əmək haqqından başqa, 200 manatdan yuxarı məbləğlər üzrə (200 manatadək 22 %) 15,5 % sosial ayırmalar da önənilməlidir. Bu halda həmin ayırmaların məbləğinin 20% -i qədər mənfəətdən vergi azalır ki, bunun da leqallaşma üçün kifayət edəcəyi mübahisəlidir. Amma nəzərə alsaq ki, 8000 manatadək əmək haqqı 14%-lik (2500 manatdan yuxarı əmək haqqı üzrə 25%-lik) gəlir vergisindən də azad olunur, deməli, əmək müqaviləsi ilə çalışanlar üzrə (mülki müqavilə ilə işləyənlərə nisbətən) qeyri-neft kommersiya müəssisələri təqribən əmək haqqı məbləğinin 17,1 %-i ($14\% + 15,5 \times 20\%$) qədər vəsaitə qənaət etmiş olurlar. Bunu nəzərə alaraq, qeyd edilən müqavilələr üzrə əmək ödənişlərinin ayrıca uçotunun aparılması və bunun üçün 533 sayılı sintetik hesabın tərkibində 2 ayrıca subhesabın ("Əmək müqaviləsi ilə çalışanlara əmək haqqı üzrə borc" və "Mülki-hüquqi müqavilələrlə işləyənlərə əmək ödənişləri üzrə borc") açılması məqsədəuyğun olardı. Lakin bir sıra iqtisadçı mühasiblər mülki-hüquqi müqavilələr əsasında işləyənlərin aldığı əmək ödənişlərinin:

- a) hesablanması zamanı:
Debet – məsrəfləri uçota alan hesablar (202-3; 203-3; 711-3; 721-3);
Kredit – 538 sayılı "Digər qısamüddətli kreditor borcları" hesabı;
- b) ödənişi zamanı isə:
Debet – 538 sayılı hesab;
Kredit – 223 sayılı "Hesablaşma hesabı" kimi mühasibat yazılışlarının verilməsin

daha düzgün sayırlar.

Fikrimizcə, bu halda ödənişin xarakteri dəyişərək əmək ödənişindən kənar fiziki şəxsin xidmətinin haqqının ödənilməsi formasına keçir. Təbii ki, bu, nəzəri baxımdan müzakirə doğura bilən bir haldır, çünki bir tərəfdən, hansısa bir şəxs öz əməyini sərf edərək müəyyən işi yerinə yetirir və bunun müqabilində öz haqqını (əməyinin haqqını və ya əmək haqqını) alır, amma digər tərəfdən, onun yerinə yetirdiyi işin haqqı müstəqil vergi ödəyicisi olan şəxsin hansısa hüquqi şəxsə müqavilə əsasında göstərdiyi xidmətin dəyəridir (haqqıdır). Bunları nəzərə alaraq, mülki hüquqi müqavilə əsasında yerinə yetirilən və mütəmadi xarakter daşıyan işlərdə çalışanlara ödənilən vəsaitin əmək ödənişi kimi 533 sayılı sintetik hesabın müvafiq subhesabında əks etdirilməklə onun əmək müqaviləsi ilə işləyənlərin əmək ödənişinə uyğun şəkildə vergi və sosial ayırmalara cəlb edilməsi, fikrimizcə, məqsədə uyğun olardı. Mülki hüquqi müqavilələr əsasında tək-tək hallar əsasında yerinə yetirilən işlərə görə ödənişlər üçün isə mövcud praktikanın saxlanması düzgün olardı. Belə bir yanaşma müəssisələrin sosial ayırmalardan yayınmaq məqsədi ilə işçilərin daha çox mülki hüquqi müqavilə üzrə işə götürülməsi praktikasının minimuma endirilməsinə imkanlar yaradardı.

Y E K U N

Beləliklə, kommersiya müəssisələrində əməyin və əmək haqqının uçotunun təkmilləşdirilməsi və əmək məsrəfləri üzrə təfərrüatlı və dəqiq informasiyanın formalaşdırılması üçün aşağıdakıların nəzərə alınması təklif olunur:

- 533 sayılı “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borc” sintetik hesabının tərkibində müvafiq subhesabların, ayrıca olaraq “Əmək müqaviləsi üzrə çalışanlara əmək haqqı üzrə borc, “Mülki hüquqi müqavilələrlə işləyənlərə əmək ödənişləri üzrə borc”, “Öz işçilərinə dividendlərə görə borc” subhesablarının açılması;

- Öz işçiləri olan payçılara dividendlərin 344 “Elan edilmiş dividendlər” hesabı ilə üz-ləşməklə yuxarıda qeyd olunan subhesabın kreditində əks etdirilməsi;

- Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ilk 14 günü üçün müəssisənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin xərclərə bərabər daxil edilməsindən ötrü ehtiyatın formalaş-dırılması və bunun uçotda əks etdirilməsi qaydası;

- Eyni qaydanın işdən azadolma ilə bağlı müavinət və ödəmələrə də şamil edil-məsi;

- Mülki hüquqi müqavilə əsasında müəssisədə mütəmadi iş yerinə yetirən işçilərə ödə-nilən vəsaitin əmək ödənişləri kateqoriyasına keçirilməsi və onların əmək haqqı ilə eyni prinsiplərlə vergiyə və sosial ayırmalara cəlb edilməsi.

Əməyin və əmək ödənişlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi daimi davam edən prosesdir, lakin bu təkmilləşdirmə elə aparılmalıdır ki, hər bir müəssisənin idarəediciləri və səhmdarları əmək haqqının artımı ilə əmək məhsuldarlığının artması arasındakı nisbəti daimi idarə etmək üçün kifayət qədər informasiya təminatına malik olsunlar. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə və Vergilər Məcəlləsinə olunan dəyişikliklərin mühasibat uçotunda da adekvat əksini tapması qeyd etdiyimiz vəzifənin öhdəsindən gəlməyə imkan verə bilər.

Təbiidir ki, yuxarıda göstərilən məqamlar müvafiq məcəllələrdəki dəyişikliklərin bir qismini əhatə edir və ayrı-ayrı müəssisələrin uçot siyasətində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinə dəyişikliklər, Bakı, 2019.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, Bakı, 2019.
3. Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Bakı, 2005.
4. Mühasibat uçotunun hesablar planı və tətbiqinə dair təlimat, Bakı, 2007.
5. Q.Ə Abbasov. “Mühasibat uçotu”, Bakı, 2017.
6. S.M Səbzəliyev. V.M Quliyev İdarəetmə uçotu, Bakı, 2014.
7. С.Я.Муслимов. Развитие учета, анализа и аудита в пенсионно-страховой систе-ме. Баку, 2005.
8. Учет по международным стандартам (под ред. Л.В.Горбатовой. Москва,2003
9. Шнейдман Л.З. Как пользоваться МСФО. Москва, 2003.
10. Holfmann, Robert; Pouget, Yann, Vodopivec, Milan,Weber, Michael Severance pay programs around the world: History, rationale, status and reforms. Bonn, 2011.

*Муслимов Салим Январ оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Заведующий кафедрой «Финансы»,
Бакинский Университет Бизнеса,
Адрес: AZ 1122, Азербайджан, г. Баку, Г.Зардаби, 88^а,
©Муслимов С.Я., 2019*

Р Е З Ю М Е

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ТРУДА И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

В статье изложены научные подходы к современному состоянию и усовершенствованию вопросов учета труда и заработной платы. Так, было исследовано влияние правовых реформ в области бухгалтерского учета, налогообложения, труда, социального страхования и других областей, проводимых в Азербайджанской Республике на существующий опыт учета оплаты труда.

Указывая на важность прогнозирования расходов на оплату труда как статьи затрат в аспекте планирования и формирования прибыли в коммерческих предприятиях, было предложено создание запасов по оплате в связи с временной потерей трудоспособности в первые 14 дней, а также была выдвинута методология их отражения в учете.

Было предложено создание отдельных субсчетов в синтетическом счете по оплате дивидендов для различения выплаты дивидендов своим работникам и акционерам, также являющихся работниками предприятия в новом плане счетов, сформированных в соответствии с требованиями национальных стандартов бухгалтерского учета, широко применяемых в настоящее время,

В то же время, наряду с бухгалтерском учетом, были исследованы налоговые и статистические аспекты труда и его оплаты на предприятиях, и был дан обоснованный методологический подход к различным сторонам их информационной базы.

В статье особо подчеркивается необходимость адекватного отражения в бухгалтерском учете изменений, сделанных в Трудовом и Налоговом кодексах Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: заработная плата, бухгалтерский учет, статистический учет, план счетов, учет заработной платы работников, социальные страховые выплаты, трудовой кодекс.

Salim Yanvar Muslumov,
Doctor of Economic Sciences, professor,
head of the Chair of Finance,
Baku Business University,
Address: Az 1122, Azerbaijan, Bakı, 88^a H.Zardabi Street,
©S.Y.Muslumov, 2019

A B S T R A C T

REGARDING SOME OF THE PROBLEMS OF LABOR AND SALARY ACCOUNTING

The thesis outlines scientific approaches to the current status and improvement of labor and wage records. Thus, the influence of legal reforms in accounting, tax, labor, social insurance and other fields in the Republic of Azerbaijan on recent experience in accounting of labor remunerations has been studied and comparisons have been made.

The method of generating and recording the inventory of resources for the first 14 days of the temporary loss of ability to work has been proposed in which it is necessary to predict the cost of labor as an expense item in the form of profits and in particular planning.

At present, a separate sub-account for these dividends has been suggested to be opened in the relevant synthetic account to distinguish the calculated and paid dividends to the employees, who are paying their wages and contributions to the enterprise based on the new accounting plans developed in accordance with the requirements of National Accounting Standards.

At the same time, businesses have examined labor and labor accounting records as well as tax and statistical records, and the methodological approach based on different aspects of their information.

The thesis emphasizes the necessity of adequate reflection of the amendments to the Labor Code and the Tax Code of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: wage, accounting, statistical accounting, accounts plan, employee accounts, social insurance, labor code.

Mustafayev Yahya Rəsul oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Ünvan: AZ1001, Azərbaycan, Bakı, İstiqlaliyyət 6,
Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti
Ünvan: AZ 1122, Azərbaycan, Bakı şəh., H.Zərdabi pros., 88^a.
Email: zakirquliyev@inbox.ru
© Mustafayev Y.R., Quliyev Z.Q., 2019

UOT 311.216;336.717.6

LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ ONUN YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə lizinq əməliyyatları üzrə tədiyyələrin hesablanması metodikası, onun uçotunun yaxşılaşdırılması yolları əks etdirilir.

Lizinq icarənin növlərindən biridir. Lakin onlar arasında fərqlərdə mövcuddur. Bu fərqlər lizinq əməliyyatları ilə icarə əməliyyatlarının mühasibat uçotunun təşkilinə həlledici təsir göstərirlər.

Ölkəmizdə icarə, o cümlədən, lizinq münasibətləri «yenidənqurma» adlanan dövrdə və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə təşəkkül tapmış və inkişaf etməyə başlamışdır. Bu münasibətlər son dövrdə daha da genişlənmiş və inkişaf etmişdir.

İcarə münasibətlərinin, o cümlədən də lizinq əməliyyatlarının meydana gəlmiş və inkişafı müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını, həmçinin həmin münasibətləri tən-zimləyəcək mexanizmin zəruri elementlərinin hazırlanmasını şərtləndirmişdi.

Məlumdur ki, mühasibat uçotu təsərrüfat yaxud bazar mexanizminin çox mühüm elementlərindən biridir. İcarə və lizinq əməliyyatları geniş yayılmış və inkişaf etmişsə, onda həmin əməliyyatların uçotunun aparılması da zəruri olmuşdur. Bu səbəbdən mühasibat uçotunun hesablar Planında və onun tətbiqinə dair təminatda qısa və uzunmüddətli icarənin uçotunun aparılmasına dair xüsusi göstərişlər vardır. Ancaq lizinq əməliyyatlarının uçotunun aparılmasına dair isə həmin sənəddə heç bir müddəə yaxud göstəriş yoxdur. Əslində bu o deməkdir ki, lizinq əməliyyatları aparan müəssisələr həmin əməliyyatların aparılmasına dair heç bir konkret təlimata, göstərişə malik deyildirlər. Halbuki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, icarə ilə lizinq arasında fərqli cəhətlər vardır və buna görə də onların uçotu ayrıca aparılmalıdır.

Açar sözlər: lizinq, icarə, tədiyyələr, maliyyə lizinqi, müqavilə, lizinq verən, lizinq alan.

GİRİŞ

Lizinq əməliyyatlarının uçotunun aparılması üzrə xarici ölkələrin, ilk növbədə təcrübəsinin öyrənilməsinə cəhd edilir. Həmin təcrübə ölkəmizin müəssisələri tərəfindən də istifadə və tətbiq edilə bilər.

Dünya təcrübəsində «lizinq» termini uzun müddətə istifadə olunan əmlakın (malların) icarəsinə əsaslanan müxtəlif sövdələşmələri əks etdirmək üçün istifadə olunur. «Lizinq haqqında» AR Qanununda (1994-cü il) lizinq istehsalçının sifarişi əsasında əmlakın istehsalçıya orta və uzun müddətə icarəyə verilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən xidmət növü kimi müəyyən edilir.

İcarə müqaviləsinin bağlandığı müddətdən asılı olaraq icarə əməliyyatlarının üç növünü fərqləndirirlər: qısamüddətli icarə (rentinq) - bir gündən bir ilə qədər müddətə; orta müddətli icarə (hayrinq) - bir ildən üç ilə qədər müddətə; uzunmüddətli icarə (lizinq) - üç ildən 20 və daha uzun müddətə [2].

İqtisadi ədəbiyyatlarda lizinq dedikdə, adətən maşın və avadanlıqların uzun müddətə icarəsi başa düşülür. Həmin maşın və avadanlıqlar icarəyə verənlər tərəfindən satın alınaraq məhsuldar və faydalı istifadə etmək məqsədi ilə icarədarlara verilir və bu zaman maşın və avadanlıqlar üzərində mülkiyyət hüququ bütün icarə müddəti ərzində onlara məxsus olur. Bundan başqa lizinqə əsas vəsaitlərə qoyuluşların maliyyələşdirilməsinin spesifik forması kimi də baxmaq olar. Belə əməliyyatda ixtisaslaşdırılmış şirkət vasitəçilik edir. Hansı ki, üçüncü şəxs üçün əmlak əldə edir və onu uzun müddətə icarəyə verir[7].

Beləliklə, lizinq şirkəti icarədarı faktiki olaraq kreditləşdirir. Ona görə də icarədə bəzən lizinqi «Kredit-icarə», iqtisadi nöqteyi-nəzərdən lizinq kreditlə oxşarlığa malikidir. Kredit də lizinq kimi avadanlığın əldə edilməsi üçün verilir. Kreditləşmə zamanı borc müəyyən olunmuş vaxtda tədiyyəni qaytarır. Bu zaman kreditin qaytarılmasını təmin etmək üçün bank krediti tam qaytarılana qədər kreditləşən əmlak üzərində öz mülkiyyət hüququnu saxlayır. Lizinqdə isə icarədar yalnız müqavilənin müddəti başa çatdıqdan və icarəyə götürülən əmlakın dəyəri tam ödənildikdən sonra həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Lizinq tədiyyələri vasitəsi ilə lizinqverən əmlakın alınmasına çəkdiyi xərcləri ödəyir və mənfəət götürür. Lizinq tədiyyələrinin ümumi məbləğinə aşağıdakılar daxildir:

- lizinq əmlakının dəyərini tam ödəyən məbləğ;
- lizinq müqaviləsi üzrə əmlakın əldə olunması üçün istifadə olunan kredit resurslarına görə lizinqverənə ödənilən məbləğ;
- lizinqverənə komissiyon mükafatları;
- əgər əmlak lizinqverən tərəfindən imzalanmışsa, həmin əmlakın sığortasına çəkilmiş məbləğ;
- lizinqverənin lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan digər xərcləri. Məsələn, buraxılış-quraşdırma işləri, heyətin öyrədilməsi, lizinq əmlakına texniki xidmət göstərilməsi;
- lizinq əmlakına qoyulmuş vergi məbləği.

Hal-hazırda lizinq tədiyyələrindən aşağıdakı vergilər hesablanır: əmlak vergisi, avtomobil yollarında istifadəçilərinə qoyulan vergi. Yaşayış fondunun və sosial-mədəni sferasının obyektlərinin saxlanılmasına qoyulan vergi. Bu vergiləri lizinqverən ödəməlidir.

Əgər lizinqə avtonəqliyyat vasitəsi verilirə, onda avtonəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsinə görə vergi ödənilmir. Praktikada sadalanana vergilərin ilk üç növü lizinqverənin komisiyon mükafatlarında, nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsi üzrə vergi isə əmlakın dəyərində nəzərə alınır [6].

Əlamətlərindən asılı olaraq lizinq tədiyyələri ayrı-ayrı qruplarda təsnif oluna bilər.

Ödənişlərin həcmi. Üsulları, formaları, vaxtı habelə lizinq tədiyyələrinin ümumi məbləğinin müəyyən edilməsi metodu lizinqverənlə lizinqalan arasındakı razılaşmaya əsasən maliyyə lizinqi müqaviləsində müəyyən olunur.

Hesablama metoduna görə təsbit edilmiş avansla və minimal hesablama üsullarını fərqləndirirlər. Təsbit edilmiş tədiyyələr lizinq müqaviləsində müəyyən olunur. Bu zaman lizinq əmlakının dəyəri dövrü olaraq möhkəm qaydada müəyyən olunmuş məbləğlər ödənilir. Bu metod praktikada daha tez-tez tətbiq edilir. Köçürülmə dövrünə görə əsasən dövrü tədiyyələr tətbiq edilir. Əmlakın dəyərinin ödənilməsinin dövrü hesablama üsulu maliyyə lizinqinin mahiyyətinə daha uyğun gəlir. Tədiyyənin birdəfəlik üsulu lizinq sövdələşməsinin əmlakın sadə alıcısına çevrilir ki, bu da maliyyə lizinqi şərtləri ilə avadanlıq alan müəssisəyə sərfəli deyildir.

Lizinq tədiyyələrinin köçürülməsi üsuluna görə bərabər hissələrə və dəyişən məbləğlərlə köçürmə üsullarını fərqləndirirlər. Bu zaman tədiyyələrin mütərəqqi (artan) həcmə və regressiv (azalan) həcmə köçürülməsi həyata keçirilə bilər. Lizinq tədiyyələrinin köçürülməsinin hər iki üsulu praktikada tez-tez istifadə olunur.

Hər şey əsasən lizinqalanın maliyyə vəziyyətindən və tədiyyə qabiliyyətindən asılıdır. Tədiyyənin seçilməsi üsulu lizinq müqaviləsinin ən mühüm şərtlərindən biridir. Lizinq avadanlığının istismar edildiyi ilk dövr ola bilər ki, lizinqalanın pul vəsaiti kifayət qədər olmasın. Bu halda lizinq şirkəti lizinqalana güzəştə gedə bilər və müqavilədə lizinq tədiyyələrinin həcmi azalmasını nəzərdə tutula bilər [8].

Əgər lizinqalanın maliyyə vəziyyəti yaxşıdırsa onda o lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan tədiyyələrin daha çox hissəsini ödəyə bilər. Bu zaman maliyyə lizinqi müqaviləsində avans da nəzərdə tutmaq olar.

Lizinq tədiyyələrinin ödənilməsinin istənilən üsulda lizinq müqaviləsinin ayrılmaz hissəsinin ödənişin konkret vaxtı göstərilməsinə lizinq tədiyyələrinin qrafiki təşkil edir. Lizinq tədiyyəsinin ödənişi qrafikin lizinqalan tərəfindən pozulması iqtisadi sanksiyalara gətirib çıxarır.

Hesablasmaların daha əlverişli formalarının seçilməsi əsasında lizinq tədiyyələrinin ümumi məbləğlərinin miqyası durur. Bu miqyas daimi deyildir və lizinq tədiyyələrinin hesablanması metodikasını əsaslandırmaq üçün seçiləcək kriteriyalardan asılıdır. Bu metodika ilə lizinq avadanlığının dəyərinin ödənilməsi nə qədər tez nəzərdə tutulsa, onda onun qalıq dəyərinə daha az faiz məbləği hesablanır. Əgər lizinqalan ilkin tədiyyələrin ödənilməsinə daha gec müddətə keçirsə, onda lizinq avadanlığına hesablanan faiz və kredit hesabına həmin avadanlığın ilkin dəyəri artacaqdır. Maliyyə lizinqi müqaviləsində lizinq əmlakının satın alınması nəzərdə tutula bilər. Belə olan halda tərəflərin razılığı ilə avadanlığın qalıq dəyəri bərabər yaxud qeyri-bərabər məbləğlərlə lizinq tədiyyələrinə daxil ediləcəkdir.

Lizinqalanın nöqteyi-nəzərindən lizinq tədiyyələrinin hesablanması istənilən metodikasının tətbiqi bir məqsəd güdməkdədir - xüsusi investisiyaların həyata keçirilməsi üçün lizinq sövdələşməsinin ehtiyatlara qənaət faktoruna çevrilir.

Aparılan tədqiqata əsasən tədiyyələrin hesablanması aşağıdakı ardıcılıqla aparılması tövsiyə edilir.

Lizinq tədiyyələri əvvəlcə illər üzrə lizinq müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş həcmdə hesablanmalıdır. Sonra isə lizinq müqaviləsinin müddəti üçün lizinq tədiyyələrinin ümumi həcmi hesablanmalıdır. Nəhayət lizinq ödəmələrinin həcmnin tərəflərin seçmiş olduğu ödənişin dövrliyinə habelə onların razılaşmış olduğu hesablama metodlarına və ödəniş üsullarına uyğun olaraq müəyyən edilməsi təklif edilir.

Hesablaşmaların təklif edilən ardıcılığı tamamilə əsaslandırılmışdır, çünki kredit üzrə borcun azalması ilə lizinqverənə ödənilən komisiyon mükafatının həcmində azalır. Bundan başqa, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, komisiyon mükafatların stavkası tərəflər tərəfindən daha çox əmlakın dəyərinin ödənilməmiş (amortizasiya olunmamış) hissəsinə nisbətən müəyyən edir.

Bir sıra ölkələrdə hesablaşmaların həyata keçirilməsinə dair metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Həmin metodiki tövsiyələr aşağıdakı hesablaşmaların nümunəvi formullarını özündə əks etdirir:

1. Lizinq tədiyyələrinin ümumi məbləği;
2. İstifadə olunan kredit ehtiyatları üçün haqq;
3. Lizinqverənin komisiyon mükafatlarını;
4. Lizinqverənə göstərilən əlavə xidmətlər üçün haqq;
5. Lizinq müqaviləsi xidmətləri üzrə lizinqverən tərəfindən ödənilən ƏDV-nin həcmi;
6. Müqavilədə göstərilmiş dövrlərə uyğun olaraq bərabər hissələrlə ödənilən lizinq ödəmələrinin həcmələrini.

Bütövlükdə metodiki tövsiyələr lizinq tədiyyələrinin bütün elementlərin hesablanması üçün kifayət qədər bazaya malikdir. Lakin bu tövsiyələr ümumi xarakter daşıyır. Məsələn, burada belə bir hal nəzərə alınmamışdır ki, əgər lizinq alan kiçik müəssisədirsə, onda lizinq müqaviləsinin şərtlərinə görə lizinqverən tərəfindən ödənilən ƏDV həcmnin hesablanması lazım gəlmir, çünki müəssisələr üçün ƏDV lizinq tədiyyələrinin ümumi dəyərinə daxil edilmir. Lizinq tədiyyələrinin hesablanması tövsiyə edilmiş metodikanın ciddi çatışmazlıqlarından biri də onun tamamilə yalnız lizinqverənə istiqamətləndirilməsidir. Bu da lizinq əməliyyatları üzrə tədiyyələrin hesablanması daha əlverişli və səmərəli metodikasının seçilməsi qarşısında qoyulan tələblərə ziddir. Tövsiyə olunana metodika nəinki təkcə lizinqverənin, eləcə də lizinqalanın maliyyə imkanlarına adekvat uyğun gəlməsidir. Ən başlıcası isə bu metodika onun tətbiq olunmasının başlıca məqsədini - müəssisələrin investisiya fəaliyyəti üçün resursların maksimal yığılmasını nəzərə almır.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən məsələlər gələcəkdə Azərbaycan Respublikasında lizinq əməliyyatlarının təşkili və aparılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün çox mühüm faktorlar rolunu oynaya bilər [3].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Operativ lizinq üçün lizinq müqaviləsinin müddəti qurtardıqdan sonra əmlakın mütləq lizinqverənə qaytarılması xarakterikdir. Bunun əsasında lizinqverəndə və lizinqalanda operativ lizinq müqaviləsi üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunun əsas cəhətlərini açıqlayaq.

Operativ lizinq həyata keçirdikdə lizinq predmeti lizinqverənin başında uçota alınır. Deməli, lizinq müqaviləsinin bu növündə lizinqverəndə mühasibat uçotu, maliyyə lizinqi müqaviləsi üzrə mühasibat uçotunun təşkilinə oxşar qaydada həyata keçirmək, bir şərtlə ki, müqavilə başa çatdıqdan sonra lizinq əmlakı lizinqverənə qaytarılır.

Operativ lizinqdə lizinq predmeti lizinqverənin balansından silindiği üçün (başqa sözlə "İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları", "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları" hesablarda uçota alınmadıqda davam edir) həmin əmlakın lizinqverənə qaytarılması "İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları", "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları" hesabların yalnız analitik hesabı üzrə yazılışları əks etdirilir. Beləliklə, lizinq haqqında qanuna uyğun olaraq operativ lizinq müqaviləsi çərçivəsində lizinq predmeti üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsi mümkün deyildir [5].

Lakin lizinq əmlakı üzərində mülkiyyət hüququnun lizinqverən tərəfindən verilməsi və liziqlən tərəfindən alınması alqı-satqı müqaviləsi əsasında həyata keçirilə bilər.

Lizinqverən tərəfindən alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq əmlakın satılması aşağıdakı yazılışla rəsmiyyətə salınır:

- Debet 112 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya» hesabı;
- Kredit 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-dəyər» hesabı - lizinq əmlakının dəyərinin məbləğinə.
- Debet 112 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya» hesabı;
- Kredit 611,731 «Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri» hesabı hesablaşmış amortizasiya (köhnəlmə) məbləğinə.

Lizinq predmetinin uçota alınması, lizinq tədiyyələri üzrə lizinqverənlə hesablaşmaların təşkili lizinqalananın uçotunda, maliyyə lizinqi üçün göstərilən qaydada əks etdirilir.

Lizinq predmetinin alqı-satqısı üzrə müqavilə imzalandığı hallarda lizinqalananın uçotunda onun lizinq predmetini mülkiyyət kimi alındığını əks etdirən aşağıdakı mühasibat yazışmaları tərtib edilir:

- Debet 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabı;
- Kredit 435,538 «Digər uzun və qısamüddətli kreditor borcları» hesabı - əvvəl lizinq predmeti olmuş əsas vəsait obyektlərinin əldə edilməsinə çəkilən xərc məbləğinə;
- Debet 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-dəyər» hesabı;
- Kredit 113 «Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabı əmlakın ilkin dəyəri məbləğinə;
- Debet 435,538 «Digər uzun və qısamüddətli kreditor borcları» hesabı;
- Kredit 223 «Bank hesablaşma hesabları» - lizinq əmlakının dəyərinin ödənilməsi məbləğinə.

Qaytarılan lizinq maliyyə lizinq müqaviləsinin növlərindən biridir. Bu lizinq iştirakçısı üç tərəf deyil iki tərəfdir - lizinqverən və lizinqalandır. Onlar eyni vaxtda lizinq predmetinin

həm satıcı və həm də alıcısı şəkilində çıxış edir.

Beləliklə, maliyyə lizinqi müqavilənin bu variantında nəinki təkcə lizinqverən, eləcə də lizinqalanın öz uçotunun müqavilənin iki növü əsasında quracaqdır. Lizinq müqaviləsi əsasında və alqı-satqı müqaviləsi əsasında.

Gələcək lizinqalan alqı-satqı müqaviləsi üzrə əməliyyatları yerinə yetirərkən, başqa sözlə mülkiyyət hüquqi şəkildə ona məxsus olan əmlakın faktiki satıcısı olaraq uçotda aşağıdakı yazışmaları rəsmiyyətə salır:

- Debet 611,731 «Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri» hesabı;
- Kredit 111 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-dəyər» hesabı - lizinq predmeti şəklində çıxış edəcək əsas vəsait obyektlərinin dəyəri məbləğinə;
- Debet 112 «Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya » hesabı;
- Kredit 611,731 «Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri» hesabı - satılan əsas vəsaitlər obyektinə hesablanmış amortizasiya məbləğinə;
- Debet 435,538 «Digər uzun və qısamüddətli kreditor borcları» hesabı;
- Kredit 611,731 «Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri» hesabı - satışın qiyməti məbləğinə.

Satış qiyməti lizinq müqaviləsinin ümumi məbləğinin tərkib hissəsi olduğu üçün lizinqalana onun özünü doğrultmayan həcmdə artmasında maraqlı deyildir.

Lizinqalan tərəfindən sublizinq müqaviləsinin bağlanması (imzalanması) ondan həm lizinqalanın funksiyasını (Lizinqverənlə bağlanmış maliyyə lizinq müqaviləsi üzrə) həm də lizinqverənin funksiyasını (üçüncü tərəflə bağlanmış müqavilə üzrə, öz növbəsində həmin tərəf sublizinqalana hesab edilir) yerinə yetirməyi nəzərdə tutur.

Lizinq haqqında qanunda operativ lizinq müqaviləsinin həyata keçirilməsi zamanı lizinqalanın hüquqlarının üçüncü şəxsə verilməsi şərtləri nəzərdə tutulmadığı üçün o, yəni lizinqalan yalnız lizinqverənin yazılı şəkildə olan razılığına əsasən üçüncü şəxslə sublizinq müqaviləsi bağlamaq hüququna malikdir.

Sublizinq üzrə müqaviləyə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, lizinq haqqında Qanunda onun növləri haqda heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır.

Lizinqalan tərəfindən lizinq tədiyyələrinin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin üçüncü şəxsə güzəştə gedilməsi mümkün olmadıqda lizinq müqaviləsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar lizinqverənin və lizinqalanın uçotunda lizinq müqaviləsi üzrə əməliyyatlar lizinqverənin və lizinqalanın uçotunda lizinq müqaviləsi üzrə əks etdiriləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlərində, təlimatlarında lizinq əməliyyatlarının uçotu metodikasını ətraflı şərh edən müddəalar və göstərilər yoxdur. Zənnimizcə, bu onun nəticəsidir ki, lizinqə uzunmüddətli icarənin bir növü kimi baxılır. Bu doğurdan da belədir, lakin lizinqi uzunmüddətli icarə ilə qarışdırmaqda olmaz, baxmayaraq ki, onlar arasında bir çox oxşar cəhətlər var. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, lizinq əməliyyatlarında üç tərəf iştirak edir: malsatanlar, lizinqverənlər və lizinqalanlar. Həm də göstərilən subyektlər arasında bağlanan lizinq müqaviləsinin quruluşu və məzmunu da fərqlənir. Təsadüfi deyildir ki, Respublikamızda iki ayrıca qanun «İcarə haqqında» və

«Lizinq haqqında» qanunlar mövcuddur. Bundan başqa, lizinqin müxtəlif formaları və növləri vardır. Onların hər bir forması, hər bir növünün də öz xüsusiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlər müəyyən dərəcədə onların uçotunun aparılmasına təsir göstərir. Ona görə də Respublika da lizinqin müxtəlif formaları və növlərinin uçotunun aparılması üzrə xüsusi təlimat hazırlanmalıdır. Bu mənada lizinq əməliyyatlarının uçotunun xarici ölkələrdə tətbiq olunan qaydaları və metodikası müəyyən maraq doğurur. Buna görə də lizinqin ayrı-ayrı növlərinin uçotu metodikası xarici ölkələrdə tətbiq edilən uçot qaydaları və metodikası nəzərə alınmalıdır [1].

Qeyd edək ki, lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotu hər şeydən əvvəl lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir və keçirilir. Həm lizinqverən, həm də lizinqalanın mövqeyindən maliyyə lizinqi əməliyyatlarının mühasibat uçotunu nəzərdən keçirək. Özü də bu zaman aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Lizinq əmlakının həm lizinqverən, həm də lizinqalanın uçotunun alınması imkanı;
- Lizinq predmeti üzərində mülkiyyət hüququnun lizinqalana keçməsi variantını (lizinq müqaviləsi qurtardıqdan sonra. Yaxud müqavilə müddətinin başa çatmamış).

Birinci mərhələ lizinqalanın göstərişi ilə lizinq verən tərəfindən lizinq predmetinin əldə olunmasında ibarət olur. Bu mərhələdə lizinq predmetinin əldə olunması üzrə lizinqverənin xərclərini əks etdirmək, həmin predmetin satıcısı ilə (malsatanla) hesablaşmaları həyata keçirtmək zəruridir.

İkinci mərhələ lizinq predmetinin lizinqalana verilməsindən ibarətdir.

Üçüncü mərhələ lizinq müqaviləsi üzrə lizinqverənlə lizinqalan arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu mərhələ hansı ki, lizinq tədiyyələr üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda əks etdirilməsini nəzərdə tutur, konkret vaxt intervalına malikdir və lizinqalanın lizinq müqaviləsi üzrə üzərinə götürdüyü bütün öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bitir.

Dördüncü mərhələdə predmetinin lizinqalana verilməsi həyata keçirilir. Bu mərhələnin bilavasitə qurtarmasından sonra mümkündür və o tərəflərin müqavilə üzrə münasibətlərinin qurtardığını göstərir. Qeyd edək ki, Lizinq haqqında qanuna görə lizinq müqaviləsinin predmeti üzərində mülkiyyət hüququ lizinq müqaviləsinin müddəti qurtarana qədər də keçirilə bilər, bu şərtlə ki, lizinq verən müqavilədə nəzərdə tutulan bütün lizinq tədiyyələrini ödəmiş olsun[4].

Y E K U N

Dövlət müəssisələrinin çox hissəsinin özəlləşdirilməsi icarə münasibətlərinin onun daha yüksək və mürəkkəb formalarının inkişafı üçün şərait yaradır. Buna görə də lizinq əməliyyatları məhz əmlakının icarəsinin və yüksək forması hesab oluna bilər. Məsələn, burasındadır ki, lizinqdə icarədə olduğu kimi iki tərəf deyil, üç tərəf iştirak edir: malsatan, lizinqverən və lizinqalan. Deməli onlar arasındakı münasibətlər «İcarə haqqında» qanunla deyil «Lizinq haqqında» qanunla tənzimlənir. Bu da o deməkdir ki, icarənin və lizinqin

Audit № 1, Cild 23, 2019, səh.12-21.
Audit № 1, Vol. 23, 2019, pp. 12-21.

mühasibat uçotu ayrılıqda aparılmalıdır.

Lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotu hər şeydən əvvəl lizinq tətbiq olunan formalarına və lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir.

Lizinqverən üçün maliyyə lizinqinin konkret müqaviləsinin razılaşdırılması mühasibat uçotunun hesabatlar planı üzrə dörd mərhələdə həyata keçirilə bilər və hər bir mərhələyə xarakterik olan mühasibat yazışmaları tərtib edilməmişdir.

Birinci mərhələ lizinqalanın göstərişi ilə lizinqverən tərəfindən lizinq predmetinin əldə olunmasından ibarətdir. Bu mərhələdə lizinqverənin predmetinin alınması üzrə xərclərini, həmçinin predmeti satanla onun hesablaşmalarının və əldə edilmiş obyektin mədaxilini uçota almaq lazım gəlir.

İkinci mərhələdə lizinq predmetinin lizinqverəndən lizinqalana verilməsi ilə əlaqədar baş verən əməliyyatların uçotu aparılmalıdır.

Üçüncü mərhələdə lizinq müqaviləsi üzrə lizinqverənlə lizinqalanın arasında baş verən hesablaşma əməliyyatlarının uçotu aparılır. Bu mərhələ lizinq tədiyyələri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda əks etdirilməsini nəzərdə tutur, konkret vaxt öz öhdəliklərinin tam ödənilməsi vaxtı başa çatır.

Dördüncü mərhələdə lizinq predmetinin lizinqalanın mülkiyyətinə verilməsi üzrə əməliyyatların uçotunun aparılması tövsiyə edilir. Bu mərhələ əvvəlki mərhələnin bilavasitə başa çatmasından sonra mümkündür və tərəflərin müqavilə üzrə münasibətlərinin başa çatmasını əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda nəzərdə tutulmuş "Aqrolizing"ASC-nin fəaliyyət dairəsinə aid olan tədbirlər.
2. Təhməzova A.Ə. "Lizinq bazarı-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması vasitəsi kimi", Bakı 2004.
3. Прилуцкий Л. «Финансовый лизинг» М., 1997.
4. İbrahimov İ.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı, 2007. s. 78
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
6. Təhməzova A.Ə. "Lizinq münasibətlərinin tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi", "Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın məqalələr toplusu, Bakı 2004.
7. Təhməzova A.Ə. "Müasir dövrdə lizinq münasibətlərinin iqtisadi mexanizminin formalaşması", "Maliyyə və uçot" № 3, Bakı 2005.
8. www.agrolizing.gov.az.

*Мустафаев Яхъя Расул оглы, доцент,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Адрес: AZ1001, Азербайджан, Баку, Истиглалят 6,*

*Гулиев Закир Гашам оглы,
доктор философии по экономике,
Бакинский Университет Бизнеса,
Адрес: AZ 1122, Азербайджан, г. Баку, Г.Зардаби, 88^а.*

E-mail: zakirquliyev@inbox.ru

© Мустафаев Я.Р., Гулиев З.Г., 2019

РЕЗЮМЕ

УЧЕТ ЛИЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ

В статье рассматриваются пути совершенствования учета и методики расчета по операциям лизинга.

Лизинг один из видов аренды. Но несмотря на это между ними имеются определенные отличия, которые оказывают существенное влияние при организации учета операций по лизингам и аренде.

Лизинг прочно вошел в коммерческую сферу как вид деятельности. Многие коммерческие организации нашли такой вид приобретения или временного привлечения основных производственных фондов единственным для себя выходом. Также большинство организаций находят привлечение финансовых кредитных ресурсов для самостоятельного приобретения в собственность новых основных производственных фондов менее выгодным, чем приобретение с помощью лизингодателя. Даже в случае доступности недорогих кредитных средств для приобретения основных средств, все же немаловажным значением является то, что риски, связанные с предметом лизинга гибкие и могут быть отнесены договором лизинга на любую из сторон.

От результативности применения операций финансового лизинга, четкости, полноты, правильности и упорядоченности документооборота по лизинговым операциям, согласованности деятельности всех структурных подразделений, в конечном счете, зависит эффективность работы хозяйствующего субъекта. Но противоречивость и сложность нормативных документов по лизинговым сделкам затрудняют работу бухгалтерской службы, не обеспечивают достаточное качество информационной базы для анализа эффективности финансово-хозяйственной деятельности организации. На современном этапе рыночной экономики видно, что существующая организация бухгалтерского учета, предложенная законодательно не отвечает в полной мере современным требованиям ведения бухгалтерского учета, что в свою очередь не позволяет формировать полную и достоверную информацию о деятельности организации.

Ключевые слова: лизинг, аренда, платежи, финансовый лизинг, контракт, лизингодатель, лизингополучатель.

*Yahya Rasul Mustafayev, associate professor,
Azerbaijan State University of Economics,*

Address: AZ1001, Azerbaijan, Baku, 6 Istiglaliyat Street,

Zakir Gesheh Guliyev, PhD. in economics,

Baku Business University,

Address: Az1122. Azerbaijan, Baki, 88^a H.Zardabi Street.

E-mail: zakirquliyev@inbox.ru

© Y.R. Mustafayev, Z.G. Guliyev, 2019

A B S T R A C T

RECORDING OF LEASING OPERATIONS AND ITS IMPROVEMENT DIRECTIONS

The thesis describes the methodology of calculating leasing transactions and ways to improve its accounting.

Leasing is one of the types of leases, but there are some differences between them. These differences have a decisive impact on the arrangement of accounting in lease transactions and leases.

In our country leases including leasing relations have emerged and developed during the so-called reconstruction and transition in market economy. These relationships have recently been expanded and developed. Creation and development of lease relations including leasing stipulated the creation of a relevant regulatory framework, as well as the development of necessary elements of the mechanism that could regulate these relations.

It is known that accounting is one of the most important elements in the market or market economy. If leasing and leasing transactions were widespread and developed, then accounting for those transactions was also necessary. For this reason, there are specific guidelines for accounting of short and long term leases in the accounting records in the bookkeeping accounts and its entitlement. However, there are no provisions or instructions for the recording of leasing transactions in that document. In fact, this means that leasing companies do not have any specific instructions or instructions for conducting those transactions. However, as noted above, there are differences between leasing and leasing, and therefore their accounting should be separately carried out.

Keywords: leasing, renting, finance leasing, contract, leasing transactions, accounting.

Hüseynova Sara Mübariz qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Bakı Dövlət Universiteti,

Ünvan: AZ 1138, Azərbaycan, Bakı şəh., akad. Zəhid Xəlilov küç. 23.

E-mail: sarahuseynova@gmail.com

©Hüseynova S.M., 2019

UOT 339.5:JEL:F40

İNNOVATİV ÖDƏMƏ SİSTEMLƏRİ VƏ MALİYYƏ İNKLÜZİVLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə innovativ ödəmə sistemləri və maliyyə inklüzivliyini gücləndirən faktorlar ayrı-ayrılıqda şərh olunub. Maliyyə inklüzivliyinin potensial artımı və iqtisadi indikatorların müqayisəli təhlili verilmişdir və onların öyrənilməsində ekonometrik yanaşmaların vacibliyi qeyd olunmuşdur, proqnoz – analitik hesablama sistemindən istifadə etməklə maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsinin təmin olunması şərtləri göstərilmişdir.

Ölkənin maliyyə sahəsində innovativ metodların tətbiqi zamanı bank əməliyyatlarının innovativ metodlarla həyata keçirilməsi və sosial xidmətlərə innovativ metodların tətbiqi ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişinə xidmət edir. Dünya iqtisadiyyatında gedən son proseslər maliyyə sektorunun iqtisadi artımı üçün vacibliyini bir daha təsdiq etmiş, maliyyə sistemində risklərinin azaldılması, digər tərəfdən isə dinamik və səmərəli inkişafını artıran indikatorların təhlili müasir dövrün əsas tələbidir.

İnovativ ödəmə sistemlərinin maliyyə sahəsinə tətbiqi və maliyyə inklüzivliyi yeni biznes modellərinin modernləşdirilməsi üçün əlavə stimullar yaradır və yeni maliyyə bazarların formalaşmasına təkan verir.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı inkişaf etmiş telekommunikasiya infrastrukturunun və geniş xidmət şəbəkəsinin olması maliyyə bazarı və institutlarının formalaşması əsas maliyyə infrastruktur elementlərinin yaranması ölkədə maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsinə və potensial artımına xidmət edir.

Açar sözlər: ödəmə sistemləri, innovativ ödəmə sistemləri, maliyyə inklüzivliyi, texnologiya, maliyyə sistemləri, iqtisadi artım.

GİRİŞ

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında informasiya kommunikasiya texnologiyalarındakı yeni innovativ metodlar ölkələrin həm sosial sahələrinə, həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə tətbiq olunur və bu sahələr daha məhsuldar inkişaf edir.

Beynəlxalq iqtisadi aləmdə gedən integrasiya və qloballaşma proseslərinə əsasən informasiya mübadiləsi prosesi, o cümlədən, innovativ metodların tətbiqi ölkə iqtisadiyyatı üçün əsas məsələ olduğundan, respublikamızın bu proseslərdə iştirak etməsi də, qabaqcıl addım hesab olunur. İnovativ sistemlərin həm sosial, həm də iqtisadi sferaya tətbiqi inkişafın qiymətləndirməsini müəyyən edir.

Qloballaşan və texnoloji inkişaf edən dünya iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində yeni innovativ xidmətlərinin tətbiqi reallaşmaqdadır. Ölkənin maliyyə sahəsi ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və innovativ metodların maliyyə sahəsinə tətbiqi ölkə maliyyə sisteminin inklüzivliyini inkişaf etdirir. Maliyyə sahəsində ödəniş sistemlərinin inkişafı əsas maliyyə sahəsinin inklüziv inkişafını və yeni innovativ ödəniş texnologiyalarının tətbiqi, elektron bankçılıq və mobil bankçılıq xidmətlərinin istifadəsi və genişlənməsinin sürətli inkişafı maliyyə inklüzivliyini gücləndirir.

Ölkədə internet şəbəkəsinin genişmiqyaslı sosial-iqtisadi sahələrə təklif olunan xidmətlərin beynəlxalq səviyyədə inkişafı, müxtəlif sektorlarda onlayn xidmətlərin tətbiqinin başlanması və müvafiq proseslərin daha sürətlə həyata keçirilməsinə tələbatın yaranması maliyyə xidmətləri sektorunda da yeniliklərin tətbiqinə səbəb olmuşdur. Birdəfəlik istifadə edilən kartlar, internet və ya mobil telefonlarla ödəniş imkanları məhz innovativ maliyyə metodlarının tətbiqini özündə əks etdirir.

İnovativ elektron bankçılıq xidməti sayəsində ölkə əhalisi funksional imkanlardan və xidməti əməliyyat xarakterli həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq hesablaşmalar həyata keçirir. Ölkənin neft sektorunda, həm də qeyri-neft sektorunda risklərin qiymətləndirilməsi inklüziv maliyyə bazarının əsas hissəsidir.

Müasir qloballaşma və integrasiya şəraitində texnologiya sahəsində baş verən yeniliklər maliyyə sektorları üçün getdikcə daha böyük əhəmiyyət və məhsuldarlıq kəsb edir. Digər tərəfdən, innovasiya sisteminin səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasına maliyyə, ümumi şəkildə innovasiya, yeni texnologiya, məhsul və xidmət növləri, istehsal və s. daxildir. Bu göstərilən faktorlar ölkənin inklüziv maliyyə sahəsinə tətbiq edilir və maliyyə inklüzivliyi ölkənin bütün sahələri üzrə güclənir. Maliyyə sahəsində inklüzivlik potensialın artırılması, yeni tətbiq olunan innovativ sistemlər maliyyə sektorunun etibarlılığının yüksək olmasından və maliyyə risklərinin azalmasından xəbər verir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf edən ölkələrdə innovativ maliyyə sisteminin inkişafı və iqtisadi sistemlərin günü-gündən potensial artımı maliyyə sisteminin də inkişafına təsir göstərən iqtisadi faktorlardan biridir. Ümumiyyətlə dayanıqlı və inklüziv maliyyə sisteminin yaradılması və qorunması ölkənin iqtisadi sabitliyinin təmin olunması, ölkədə maliyyə inklüzivliyinin inkişafı dayanıqlı bir maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir.

Son onilliklərdə müxtəlif sahələrdə beynəlxalq aləmdə informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yüksək inkişaf prosesi gedir və bu inkişaf prosesi iqtisadiyyatın bütün sahələrinə tətbiq edilir.

Demək olar ki, cərəyan edən bu innovativ inkişaf dayanıqlı iqtisadi inkişaf edən ölkələr üçün mühüm inkişaf faktorudur. Inklüziv inkişaf indeksi yüksək olan ölkələrdə informasiya kommunikasiya sistemlərinin inkişafı və tətbiqi sahələri bütün ölkənin həm sosial sahəsində, həm də iqtisadi sahəsində mühüm rol oynayır.

Bu sürətli inkişaf müxtəlif sahələrə, ilkin olaraq isə təhsil sistemində yönələrək ciddi effekt yaratmaq imkanı yaradır. Təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrin inklüziv inkişafında innovativ metodların bütün çeşidlərinin tətbiq olunması və yeni innovasiyalar yaradılması ölkənin inklüziv inkişaf indeksini yüksəldir. Respublikada maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi prioritet hədəfi üzrə vətəndaşların maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə regionlarda maliyyə xidmətlərinə innovativ metodların tətbiqi genişləndirilir.

Respublikada tətbiq olunan ödəmə sistemləri həm müxtəlifliyi, həm də funksionallığı ilə fərqlidir. Tətbiq olunan yeni ödəmə sistemləri həm plastik kartlar, həm də terminallar ölkənin maliyyə inklüzivliyini inkişaf etdirir. Bu inkişaf həm insan kapitalının ölkədə yaşayış rifahına müsbət təsir edir, həm də maliyyə sektorunun müəyyən qolunun innovativ inkişaf edən hissəsinə çevirir.

TƏDQİQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Ölkənin maliyyə inklüzivliyi prosesi iqtisadçılar tərəfindən müasir dövrdə daha geniş tədqiq olunur. L.L.İgonina araşdırmalarına əsasən müasir qloballaşan iqtisadi sistemdə maliyyə xidmətlərinə innovativ metodların tətbiqi ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasında da rol oynayır [4,s.78].

Maliyyə inklüzivliyinin inkişafı ölkənin maliyyə sistemində və rəşional investisiya siyasətində iqtisadi aktivliyini özündə əks etdirir.

V.Cek və T.Surinin tədqiqatlarına əsasən maliyyə innovativ xidmətləri ölkənin maliyyə sisteminin əsas hissəsidir və ölkənin iqtisadi inkişafını stimullaşdırır[6,s.288].

Tədqiqatlar onu göstərir ki, əhali innovativ maliyyə sistemlərindən çoxşaxəli istifadə etdikdə maliyyə bazarında risklər azalır, biznes mühitində investisiya axını artır, əldə olunmuş gəlirlər hesabına ölkənin qeyri-neft sektoru və əhalinin yaşayış səviyyəsi yüksəlir.

Müxtəlif beynəlxalq agentliklərin apardığı tədqiqatların nəticəsi də son illərdə ölkəmizdə İKT sahəsində əldə edilən uğurları, yüksək inkişaf tempini əyani surətdə təsdiq edir. Belə ki, Dünya İqtisadi Forumunun dərc etdiyi hesabatə əsasən, Azərbaycan 2016-2017-ci illəri əhatə edən müddət üzrə inkişaf etmiş İKT-dən istifadə edilmə səviyyəsi baxımından Bolqarıstan, Moldova Respublikası, Serbiya, Qazaxıstan Respublikası, Misir, Ukrayna Respublikası

və Pakistan kimi bir çox ölkələri qabaqlayaraq, 122 ölkə sırasında 71-ci yeri tutmuşdur. İqtisadçı Intelligence Unit və IBM şirkətlərinin illik hesabatlarında respublikamızın 2015-ci ildəki 2.92 inkişaf əmsalı 2017-ci ildə 3.87-yə yüksəlmişdir. Elektron hökumətin qiymətləndirilməsi üzrə ABŞ-ın Braun Universitetinin illik hesabatında isə ölkəmizin göstəricisi 198 ölkə arasında 32-ci mövqedə olmuşdur[9].

İqtisadçı Intelligence Unit və IBM şirkətlərinin illik hesabatlarında respublikada İKT-nin inkişaf göstəricilərinin yüksək olması ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və o, insan kapitalının inkişafına təsir göstərir. Buna görə də inkişafı gücləndirmək məqsədilə ölkə potensialından istifadə etmək üçün hər bir ölkənin öz milli İKT strategiyasının işlənilib hazırlanması həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu da Azərbaycan kimi sosial-iqtisadi dayanıqlı inkişaf edən və inklüziv inkişaf indeksi MDB ölkələrini qabaqlayan ölkə üçün daha zəruridir.

Son illərdə İKT sektoru iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik inkişaf edən sahəsinə çevrilmişdir. Bu illər ərzində sektorun həcmi təqribən 20-25% orta illik artım tempi ilə hər üç ildə iki dəfə artaraq 1,9 milyard ABŞ dollarını ötmüş, ÜDM-də payı 1,7%-ə, qeyri-neft ÜDM-də payı isə 3,3%-ə yüksəlmişdir. Sektora investisiya qoyuluşu təqribən 2,5 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 28%-i dövlət, 72%-i isə yerli biznes strukturları və xarici investorlar tərəfindən yatırılmışdır [8].

Ölkənin gələcək dayanıqlı iqtisadi inkişafında xidmət edəcək innovativ fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə Azərbaycanda yüksək texnologiyalar üzrə Regional İnnovasiya Zonaları ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında yüksək texnologiyaların tətbiqinə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsinə, rəşional investisiya siyasətinin ölkədə inkişafına, insan kapitalının inkişafına, respublikada elektron avadanlıqların və proqram təminatının istehsalına xidmət edir.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları sektorunun inkişafı və ümumiyyətlə ölkənin iqtisadi, elmi, texniki potensialının inkişafı ölkənin inklüziv inkişaf indeksinin yüksəlişinə səbəb olan faktorlardan biridir.

2004–2014-cü illərdə neft gəlirləri göstərici ölkədə yüksək olmuşdur və buna əsasən ölkənin qeyri-neft sahəsində inkişaf tempi yüksəkdir və Azərbaycan qlobal miqyasda sürətli iqtisadi artım tempinə malik ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

Müşahidə olunan iqtisadi artım iqtisadiyyatın digər sektorları ilə bərabər maliyyə sistemində də artım tempi nəzərə çarpır. Maliyyə sistemində inkişaf effektiv maliyyə sisteminin formalaşmasının institusional inkişafı, maliyyə inklüzivliyinin bütün maliyyə indikatorları inkişaf etmişdir.

Azərbaycanda innovativ metodların sürətli inkişafı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın və müasir dövrün çağırışlarının əsasını təşkil edir. İnnovativ metodların tətbiqi dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə və intellektual potensialın gücləndirilməsinə təsir edən göstəricidir. İnnovativ metodların həm sosial sahələrə, həm də iqtisadi sahələrə tətbiqi şəffaflığın artırılması və maliyyə risklərinin azadılmasıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Son illərdə postsovet ölkələrində qeyri-neft sahələrinin artım tempində innovativ metodların tətbiqi və yüksək inkişaf prosesi gedir, xüsusilə informasiyanın mənbələri və informativ sənaye intensiv artmaqdadır. Bu sürətli inkişaf müxtəlif sahələrə dair, müasir dövrdə iqtisadi tərəqqini yeni innovativ metodlarla inkişaf etdirən əsas inkişaf göstəricisi inklüziv inkişaf indeksi mərkəzdə dayanmaqdadır.

İnformasiya cəmiyyətinə keçid, qloballaşma və dünya birliyinə integrasiya Azərbaycanın da üzv olduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Şurası kimi təşkilatların əsas öncəlik verdiyi məsələlərdəndir. İnformasiya cəmiyyətinə keçid üçün müvafiq mühitin yaradılması Azərbaycan Hökumətinin siyasi kursunun tərkib hissəsidir və Milli İKT Strategiyasının işlənməsi bu istiqamətdə atılmış ilk addım kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir[10].

Ölkənin maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsində innovativ ödəmə sistemləri, elektron müqavilələr, elektron rəqəmsal iqtisadiyyat, elektron ticarət və s. rol oynayır.

İnnovativ ödəmə sistemləri və onların iqtisadiyyata tətbiqindən araşdırma apararkən Elektron hökumətin ölkədə icra etdiyi əməliyyatların funksionallığından və informasiya mübadiləsinin müxtəlifliyi tədqiq olundu və müasir dövrdə dövlət strukturlarının və müəssisələrin elektron müqavilələr sferası da infrastruktur baxımından bilavasitə əsas innovativ metodların tətbiqi sahələrinin elementi kimi xarakterizə olunur.

Elektron müqavilələr bazarı öz-özlüyündə əvvəlcədən sifariş, əmtəə və servislərin, bankçılıq və hesabi əməliyyatlar uçotu, alqı və satqı, mübadilə və s. xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Elektron əlaqə sferasında isə informasiyanın ötürülmə rejimi, poçt, konfrans və s. belə tədbirlərlə əlaqəli fəaliyyət tipləri reallaşdırılır. Elektron ödənişlər internet kommersiyasının və internet bankçılığının inkişafı ilə geniş vüsət almağa başlamışdır. Klassik olaraq elektron kommersiyada əsas ödəniş vasitələri plastik kartlar olmuşdur.

Müasir iqtisadi sistemlərin inkişafında və maliyyə bazarlarının inkişaf tendensiyasında bitcoin və digər kriptovalyuta dövr edir. Hər gün bitcoinlərin populyarlığı artır və hətta ən iri banklar dövriyyədə rəqəmsal hesab vahidlərinin tətbiqinin bir addımlığındadır.

Belə ki, MDB ölkələri və Avropa üçün bütün dünyada dövr edən pul axınlarının idarə edilməsinin mümkünsüzlüyü kimi bir neçə maneələr mövcuddur. Rusiyada və MDB ölkələrində virtual valyuta olan bitcoinin statusu müəyyənləşdirilməmişdir. Belə ki, istifadəsinə icazə birbaşa yoxdur və ya qadağa da mövcud deyildir. Bu bitcoinin rəsmi dövriyyəyə buraxılması zamanı iqtisadi situasiyalara nəzarətin qeyri-mümkünlüyü və iqtisadi proqnozların nəticə verməyəcəyi ilə yanaşı bu valyutanın mərkəzləşdirilməməsi və onun axınına nəzarət edə biləcək bir qurumun olmaması ilə əlaqədardır. Bununla çətin riyazi alqoritmlərə əsaslanan sistem məşğul olur[10].

Müasir dövrdə iqtisadçılar tərəfindən aparılan araşdırmalarda iqtisadi problemlərin həllində rəqəmsal iqtisadiyyat terminin işlədilməsi müşahidə olunur.

Elektron ticarət müəssisələrarası elektron müqavilələr və elektron ödəmə sistemləri rəqəmsal iqtisadiyyatın şaxələrini təşkil edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında infor-

masiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə elektron ticarətin sürətli inkişafı sıx əlaqəlidir. Bu anlayışın formalaşması isə öz növbəsində elektron ticarətin və informasiya kommunikasiya texnologiyasının sürətli dirçəlişi ilə bağlıdır.

Avstraliyada e-ticarət ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmış tədqiqatda e-ticarətə “elektronik vasitələrin isifadəsilə açıq və qapalı şəbəkələr üzərindən hər cür məlumatın kompüterlər vasitəsilə ötürülməsi” şəklində tərif verilmişdir. E-ticarətin ən mühüm texnoloji məqsədi biznes dünyası və dövlət qurumları şəbəkələrinin istifadə olunan kompüter platformalarından asılı olmayaraq, bir-birinə məlumat ötürməsinə təmin edəcək təhlükəsiz mühitdə birləşdirilməsidir” [5, s.28].

Qeyd olunan maliyyə indikatorları ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərir. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf ilə bərabər inklüzivliyin cəmiyyətdə iqtisadi artımla yanaşı, vətəndaşlar arasında gəlirlərin bərabər səviyyədə təmin olunması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə də mühüm təsir edir. Indikatorlar arasında müqayisəli təhlillər onu göstərir ki, maliyyə indikatorlarının maliyyə inklüzivliyinə təsirinin artıb-azalması üçün iqtisadi təhlillərdən əlavə ekonometrik modellərin qurulması və postsovet ölkələri arasında kointeqrasiya analizi aparılması vacibdir.

Y E K U N

Maliyyə inklüzivliyi ölkənin inklüziv indikatorlarından biridir. Inklüziv parametrləri təhlil etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ilk növbədə Inklüziv inkişafın qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq qurumlar tərəfindən xüsusi indeks hesablanır. Həmin indeksin qiymətləndirilməsi zamanı kompleks parametrlərdən istifadə edilir. Bu parametrlər həm iqtisadi, həm də sosial parametrlərdir.

Inklüziv inkişafın qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi artım və adambaşına ÜDM-nin qiymətləndirilməsi əsasında inkişafın xarakteri, ölkənin əsas makro göstəriciləri, maliyyə indikatorları, insan rifahı, əmək və məşğulluq və sosial sahələr nəzərdən keçirilir.

Bildiyimiz kimi, ölkənin iqtisadi inkişafı iqtisadi artımdan daha geniş məfhum olmaq etibarilə özündə həm də sosial ekoloji mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının və maliyyə sahəsinin inklüzivliyinin təmin edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir. Inklüziv inkişaf indeksi ölkənin sosial və iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin artmasını təzahür edir. İnkişaf indeksi bütün ölkələr üçün ən mühüm və zəruri makroiqtisadi göstərici hesab edilir.

Ümumiyyətlə iqtisadi artım iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikasını özündə cəmləşdirir və ölkənin maliyyə strategiyası, beynəlxalq və regional səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsi, təhsilin inkişafı və inklüziv təhsilin tətbiqləri, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarını təmin edən ölkənin iqtisadi və insan kapitalının istifadəsində dayanıqlılığın təmina-

tına istiqamətləndirir.

Son illər respublikamızın sosial və iqtisadi inkişafına nəzər saldıqda ölkə iqtisadiyyatında dayanıqlı iqtisadi inkişaf istiqamətində həyata keçirilən islahatların tərkib hissəsi kimi insan kapitalının inkişafı mərkəzdə dayanan əsas məsələdir, o cümlədən, innovativ metodların bütün istiqamətlərinin tətbiq etdirilməsi, yəni ölkənin inklüziv inkişafında insan kapitalında potensial inkişafı və maliyyə inklüzivliyi ölkə üçün əsas prioritet sahələrdən biridir. Bu iki parametr həm inklüziv inkişafın, həm də iqtisadi artımın əsas indikatorlarıdır.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyənin inklüzivliyi ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricisidir və innovativ ödəmə sistemləri ayrılıqda maliyyə parametri kimi iqtisadiyyata tətbiqi təhlil olunub.

Ödəniş sistemlərinin effektiv və təhlükəsiz fəaliyyəti maliyyə bazarlarının inklüziv stabil inkişafını hökumət qurumlarının və iqtisadi subyektlər qismində çıxış edən tərəflərin ödəniş sistemlərinə cəlb olunmasını, nağdsız dövriyyənin həcmnin artırılmasını təmin edir.

Həmçinin göstərilən indikatorlar ölkənin dayanıqlı inkişafını xarakterizə edən parametrlər olduğundan, parametrlərin artıb və azalmasını, müqayisəli təhlilini aparmaq üçün ekonometrik modellər qurmaqla nəticələrini, proqnoz-analitik şərtlər vermək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Белов П.А. Направления инновационной активности предприятия: рыночный и производственный аспекты / Современный этап социально-экономического развития: проблемы и мнения. Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. проф. Е.Е. Иродовой. – Иваново: изд-во Иван. гос. ун-т, 2006.
2. Босова Т.А. Тенденции развития инновационной предпринимательской деятельности в экономике Ставропольского края / Предпринимательство.- 2006.- № 4.- 0,2 п.л.
3. Банковские риски. Издательство: КноРус, 2008 г.
4. Igonina L.L. Financial development and economic growth. [Finance: theory and practice], 1 (91), pp. 111-120.
5. İsmail Erturk, Arthur Anderson , “İnternet and Economics,” 2002, p. 196
6. Jack W., Suri T. The long-run poverty and gender impacts of mobile money. Science, 354 (6317), pp. 1288-1292.
7. www.diplomatmagazine.com
8. www.cbar.az
9. <https://gpp.az>
10. <http://www.biznesjurnal.com/>
11. <http://webcityhost.net/vergiler/upload/File/art-476.pdf>
12. www.xcoinx.com
13. <https://www.itu.int/en/>

Гусейнова Сара Мубариз кызы,
кандидат экономических наук, доцент,
Бакинский Государственный Университет,
Адрес: AZ1138, Азербайджан, Баку, ул.акад.Захид Халилов 23.
E-mail: sarahuseynova@gmail.com
© Гусейнова С.М., 2019

Р Е З Ю М Е

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЛАТЕЖНЫЕ СИСТЕМЫ И УСИЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ИНКЛЮЗИВНОСТИ

В статье рассматриваются инновационные платежные системы и вопросы усиления финансовой инклюзивности. Дан потенциальный рост финансовой интеграции и сравнительный анализ экономических показателей, подчеркнута важность эконометрических подходов к их изучению, а также показаны условия для усиления финансовой интеграции с помощью прогнозно-аналитического расчета.

Внедрение инновационных методов банковских операций и внедрение инновационных методов социальных услуг при внедрении инновационных методов в финансовом секторе страны обслуживают экономику страны. Недавние процессы в мировой экономике еще раз подтвердили важность финансового сектора для экономического роста, и анализ показателей, которые снижают риски в финансовой системе, а также динамичное и эффективное развитие, с другой стороны, являются ключевым требованием современной эпохи.

Внедрение инновационных платежных систем в финансовой сфере и финансовая доступность создают дополнительные стимулы для модернизации новых бизнес-моделей и стимулируют формирование новых финансовых рынков.

Глобализация мировой экономики, быстрое развитие информационных технологий, развитие современной телекоммуникационной инфраструктуры и широкой сети обслуживания, формирование финансовых рынков и институтов, формирование ключевых элементов финансовой инфраструктуры служат укреплению финансовой открытости и стимулированию потенциального роста в стране.

Ключевые слова: платежные системы, инновационные платежные системы, финансовая инклюзивность, технология, финансовые системы, экономический рост.

*Sara Mubariz Huseynova,
PhD in Economics, associate professor,
Baku State University,*

Address: AZ 1148, Baku, Azerbaijan, 23 Academic Z. Halilov Street.

E-mail: sarahuseynova@gmail.com

© S.M. Huseynova, 2019

A B S T R A C T

INNOVATIVE PAYMENT SYSTEMS AND STRENGTHENING FINANCIAL INCLUSION

The thesis discusses the factors, innovative payment systems and the strengthening of financial inclusion. A potential increase in financial integration and a comparative analysis of economic indicators are given, the importance of econometric approaches to their study is emphasized, and the conditions for strengthening financial integration using forecast and analytical calculations are shown in it.

The introduction of innovative methods of banking operations and the introduction of innovative methods of social services in the introduction of innovative methods in the financial sector of the country serve the economy of the country. Recent processes in the global economy have reaffirmed the importance of the financial sector for economic growth, and the analysis of indicators that reduce risks in the financial system, as well as dynamic and efficient development, on the other hand, it is a key requirement of the modern era.

The introduction of innovative payment systems in the financial sector and financial affordability create additional incentives for the modernization of new business models and stimulate the formation of new financial markets. The globalization of the world economy, the rapid development of information technologies, the development of modern telecommunications, infrastructure and a wide network of services, the formation of financial markets and institutions, the formation of key elements of the financial infrastructure serve to strengthen financial openness and stimulate potential growth in the country.

Keywords: payment systems, innovative payment systems, inclusive finance, technology, financial systems, economic development.

*Dadaşov Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu, doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Ünvan: AZ1001, Azərbaycan, Bakı, İstiqlaliyyət 6.
E-mail: ebdulrehimdadasov@gmail.com
© Dadaşov Ə.Ə., 2019*

UOT 336.226.1
631.164.6

İXRACATÇI FERMER TƏSƏRRÜFATI GƏLİRLƏRİNƏ TƏTBİQ EDİLƏN VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə ixracatçı fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Məlumdur ki, vergi güzəştləri Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağı potensial nöqtəyi-nəzərdən cəlbəedici edir. Fermer təsərrüfatlarının əksəriyyətinin torpaqları yüksək nəticələr əldə olunması və geniş təkrar istehsal qurmaq üçün yetəri qədər deyil. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul əhalinin xeyli hissəsinin gəlirləri aşağıdır, maddi və maliyyə resursları məhduddur və istehsalı genişləndirməyə imkan vermir. Fermer təsərrüfatları və eləcə də digər kənd təsərrüfatı istehsalçıların vergiyə cəlb edilməsi, onların məhsulların satışından əldə etdiyi gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsi kimi də başa düşülə bilər. Bu baxımdan aqrar bazarın vergiyə cəlb edilməsi məsələləri də aktuallıq daşımaqdadır. Aqrar bazarda satışı əsasında yaranan gəlirdən aqrar bazarda vergilərin stimullaşdırma funksiyası mahiyyət etibarilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixrac balansında idxalın ekspansiyasının tənzimlənməsinə xidmət etməsi məsələləri məqalədə vurğulanmışdır. Tədqiqat zamanı fermer təsərrüfatlarında tətbiq edilən vergi güzəştləri və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması zəruriliyi göstərilmişdir. Tədqiqatın məqsədi ixrac potensialına malik fermer təsərrüfatlarının əlverişli vergi və biznes mühitini müəyyən etmək və vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin artırılmasına dair tövsiyələr verməkdir. Tədqiqat aparıldığı zaman ümumiləşdirmə, statistik qruplaşdırma, müqayisə, riyazi modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Vergitutma məqsədləri baxımından ixracatçı fermer təsərrüfatlarının digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli qaydada (ƏDV və mənfəət vergisi nümunəsində) vergi güzəştlərinin hesablanması və onların səmərəlilik əmsallarının müəyyən edilməsi bu məqalənin elmi yeniliyini və orijinallığını göstərir.

Açar sözlər: fermer təsərrüfatı, ixrac potensialı, vergi, güzəşt, səmərəlilik, gəlir.

GİRİŞ

Vergilər iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsində də formalaşan aqrar bazarda dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm prioritet istiqaməti kimi xarakterizə olunur. Qloballaşma faktorları altında vergilərin kənd təsərrüfatı istehsalçılarna, fermer təsərrüfatlarına, onların ixrac potensialına təsiri xüsusilə aktualıq kəsb edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, beynəlxalq ticarət münasibətlərinin yayıldığı, əmtəə, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin, texnologiyaların və informasiyaların sərbəst axınının sürətlənməsinə baxmayaraq iqtisadi inkişafı dövlətin tənzimlənmə vasitələrindən kənarda düşünmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm alətlərindən biri kimi hələ də önəmli rol oynamaqdadır.

Ölkəmizdə bütün sahələrə olduğu kimi aqrar sektora da diqqət və qayğı olduqca yüksək səviyyədədir. Əsas maliyyə mənbəyimiz olan neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi post neft dövrünə keçidin sürətlənməsinə təkan verdi ki, bu da qeyri-neft sektorunun inkişafına daha diqqətlə yanaşmaq kimi bir məsələni prioritetləşdirdi. Respublikamızda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına əlverişli şəraitin olması və 2015-ci ilin “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilməsi bu sektora diqqətin artırılmasını təmin etmiş oldu. On ildən artıqdır ki, bu sahəyə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Layihələri və Kreditlərinin İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən müxtəlif miqyaslı güzəştli kreditlər ayrılır, dövlət tərəfindən bitkiçilik və heyvandarlıq sahəsinə subsidiyalar verilir, kənd təsərrüfatı texnikalarının alınması üçün lizinq xidməti göstərilirdi. “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında” Prezidentin fərmanı əsasında 01.08.2018-ci il tarixindən etibarən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu bazasında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu publik hüquqi şəxsi, eləcə də “Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin strukturuna daxil olan bəzi qurumların əsasnamələrinin təsdiq edilməsi haqqında” fərmana edilən dəyişikliklərə əsasən, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi yaradılmışdır.

Aqrar sahənin inkişafını təmin etmək üçün artıq 15 ildir ki, dövlət tərəfindən güzəştli vergi siyasəti qüvvədədir. Belə ki, aqrar sahənin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə 27.11.2001-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və həmin qanunun qüvvədə qalma müddətinin uzadılması ilə bağlı 08.11.2003-cü il tarixli və 25.11.2008-ci il tarixli qanunlarına əsasən 01.01.2001-ci il tarixindən 01.01.2014-cü il tarixinədək kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslər mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini, sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən, fiziki şəxslər isə əlavə dəyər vergisini və həmin fəaliyyət prosesində istifadə olunan obyektlərdən əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar. [3, s.2]

16.05.2014-cü il tarixində hökumət bir daha kənd təsərrüfatı istehsalçılarna güzəşt olunması məsələlərini ön plana çıxararaq, Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” qanun ləğv edilmiş və “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında” Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları üçün tətbiq edilən güzəştlər vergi azadolmaları şəklində Vergi Məcəlləsinə daxil edilmişdir.

Bütün bunlardan başqa, kənd təsərrüfatında çalışan əhali üçün mineral gübrələrin, pestisidlərin, texnoloji avadanlıqların, tinglərin, buğda toxumlarının, cins damazlıq heyvanların ölkəyə gətirilib istehsalçılara çatdırılmasında da güzəştlər tətbiq olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar investisiya təşviqi sənədi əsasında əlavə dəyər vergisindən, əmlak və torpaq vergilərindən, o cümlədən həmin sənədi aldığı tarixindən əldə etdiyi mənfəətin 50 faizi məbləğində mənfəət vergilərindən 7 il müddətinə azaddır. [1, s.94]

Fermer təsərrüfatların istehsalını təşviq etmək və ixracını stimullaşdırmaq üçün ilk növbədə onun istehsal potensialını artırmaq lazımdır. Son dövrlər ərzində Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər və vergi siyasətində aparılan ciddi islahatlar bu nöqtəyi-nəzərdən təqdirəlayiq hesab olunmalıdır. Belə ki, Vergi Məcəlləsi maddələri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə edilən malların idxalının və ölkə daxilində satışının əlavə dəyər vergisindən azad edilməsini nəzərdə tutur. Bu da yerli istehsalın maya dəyərini aşağı salmaqla, bu sahə üzrə rəqabətə davamlı ixrac məhsullarının istehsalını stimullaşdıran əsas faktorlardan biridir. Yəni xammal olaraq kənd təsərrüfatı istehsal prosesinə cəlb olunan damazlıq heyvanların idxalı və satışı, toxum və tinglərin idxal və satışı, mineral gübrələr, pestisidlərin idxalı və satışı, toxumların yetişdirilməsi, quşçuluq və arıçılıq üçün avadanlıqların, o cümlədən laboratoriya avadanlıqları, toxum, taxıl və quru paxlalı bitkilərin təmizlənməsi, çeşidlənməsi və ya kalibrlənməsi üçün maşınların idxalı və satışı, kənd təsərrüfatı heyvanları və quşlarının profilaktikası, diaqnostikası və müalicəsi üçün istifadə olunan baytarlıq preparatlarının idxalı, bilavasitə kənd təsərrüfatı təyinatlı suvarma və digər qurğuların, maşınların, avadanlıqların və texnikanın idxalı və satışı ƏDV-dən azad olunmuşdur.

Digər mühüm məsələ isə fermer təsərrüfatlarına təhkim olunmuş torpaqlardan səmərəli və təyinatı üzrə istifadə olunması məsələsidir. Məcəlləyə edilən dəyişikliklərə əsasən, təyinatı üzrə istifadə olunmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi torpaq sahəsinin hər 10 kvadratmetrinə görə 10 manat müəyyən edilməsini və dövlət büdcəsinə ödənilməsinə, eyni zamanda təyinatı üzrə istifadə edilən və ya irriqasiya, meliorasiya və digər aqrotexniki səbəblərdən təyinatı üzrə istifadə edilməsi mümkün olmayan kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə torpaq vergisinin dərəcəsi 1 şərti bal üçün 0,06 manat müəyyən edilməsini və yerli büdcəyə (bələdiyyə büdcəsinə) ödənilməsinə nəzərdə tutur. Məcəllənin 14-cü fəslində (torpaq vergisi) nəzərdə tutulan dəyişikliklər kənd təsərrüfatı təyinatlı və bu məqsədlərlə istifadə üçün yararlı olan, lakin istifadəsiz qalmış torpaq sahələri üzrə vergi yükünün artırılmasını nəzərdə tutur. Bu da öz növbəsində fermer təsərrüfatları tərəfindən belə torpaqlardan geniş istifadə edilməsinə və bununla da kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsinə zəmin yaradacaq.

Aparılan vergi islahatlarının fermer təsərrüfatların istehsal və ixracı üçün apardığı əsas istiqamət, kənd təsərrüfatının inkişafı, bu sahədə investisiya qoyuluşları üçün əlverişli imkanların yaradılması, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, nəticədə qeyri-neft ixrac potensialının artırılması, bu sahədə məşğulluğun artırılması və s. ibarətdir.

Bütün yuxarıda sadalanan məqsədlərə çatmaq naminə, fermer təsərrüfatlarına tətbiq olunan vergi güzəştləri və digər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə dair istiqamətlərin seçilməsi post-neft dövründəki labüd aqrar inkişaf üçün aktual məsələyə çevrilmişdir. Oudur ki, bu məqalə dövlətin vergi siyasətində fermer təsərrüfatlarının mövqeyini qiymətləndirir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hazırda diqqət cəlb edən mühüm məqamlardan biri hesab olunur. Aqrar sektorda fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının maliyyə dayanıqlılığının saxlanması, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ixracatçı fermerlərin maliyyəyə çıxışının asanlaşdırılması və tətbiq edilən vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin ölçülməsi zamanı mövcud olan problemlər araşdırılmış və əsas mahiyyəti dərin təhlil-ümumiləşdirmə metodları vasitəsilə aşkar edilmişdir. Vergi güzəştlərinin səmərəlilik səviyyəsinin qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar araşdırılmış, yeni iqtisadi-riyazi metodologiya vasitəsilə qrafik təsvir alınmış və qiymətləndirilmişdir. Öldə olunmuş materiallar əsasında iqtisadi təhlillər və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə ixracata, ixracatçı fermer təsərrüfatına vergi güzəştlərinin əsaslandırılmış nəzəri – metodoloji əsaslarını inkişaf etdirmək və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, beynəlxalq ticarət əlaqələrində ixrac məhsullarının həcmünün və çeşidlərinin çoxaldılması prosesinin inkişafı və fermer təsərrüfatlarının ixrac potensialının artırılması üçün bir sıra tövsiyələrin əsaslandırılmasında çox vacibdir.

Ölkəmizdə bu istiqamətlərdə tədqiqat işləri aparmış və elmi əsərləri olan bir qrup alimlərin və tədqiqatçıların A.A.Nadirov, S.V.Salahov, Z.Ə.Səmədzadə, Ş.M.Muradov, A.F.Musayev, Ə.X.Nuriyev, A.Ş.Şəkəreliyev, İ.X.İbrahimov, B.X.Ataşov, T.Q.Babayev, E.R.İbrahimov, İ.H.Aliyev, E.A.Quliyev, R.M.Cəbiyev, H.A.Xəlilov, R.K.İsgəndərov, R.Z.Hüseyn, N.V.Əlibəyov və digərlərinin elmi əsərlərini, tədqiqat işlərini, milli iqtisadiyyatın, xüsusilə fermer təsərrüfatlarının, idxal-ixrac sahələrinin tənzimlənməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, məşğulluğun gücləndirilməsi, sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə bağlı fikirlərini qeyd etmək mümkündür. Klassik iqtisadçılardan və digər dünya tədqiqatçı alimlərindən A.Smit, A.Marşall, D.Rikardo, P.Samuelson, P.Kruqman, S.Kimberli, C.Stiqlits, R.Şarma, K.Timmer, K.Toşiko, L.Abalkin, Q.Karpenko, Q.Markova, Y.Pavlova, N.Yakuşkin və digərlərinin elmi əsərləri, baxışlarını göstərmək olar. Eləcə də vergi güzəştlərinin nəzəri əsaslarını respublika iqtisadçı alimlərindən – Ş.H.Hacıyev, Ə.İ.Bayramov, D.A.Bağırov, İ.H.Aliyev, A.F.Musayev, M.M.Sadiqov, V.T.Novruzov, Y.A.Kəlbəyev, Ə.Q.Allahverdiyev, M.X.Meybullayev, M.X.Həsənlı, Q.N.Manafov, M.A.Əhmədov, İ.Ə.Kərimov, R.T.Həsənov, X.Ş.Kərimov, xarici və post-sovet iqtisadçı alimlərindən - A.Afontsev, V.Vasilyev, V.Yurinets, E.Yasin, İ.Mayburov, Y.Maxotayeva, M.Nikolayev, O.Meşeryakova, D.Çernika, S.Sutirin, A.Vodyanov, D.Belousov, P.Tepluxin və s. öz tədqiqatlarında geniş yer vermişlər. Göstərilən alimlərin əsərlərinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə vergi sistemində vergi güzəştlərinin ayrı-ayrı nəzəri-metodoloji və praktiki istiqamətlərinə baxılsa da, fermer təsərrüfatı təmsalında aqrar sektora tətbiq edilən vergi güzəştləri haqqında konseptual yanaşmalar, müasir şəraitdə dövlət və fermer təsərrüfatları arasındakı vergi münasibətlərinin xarakterini müəyyən edən amillər kompleks olaraq araşdırılmamış, ixracatçı fermerlərə vergi mexanizmi vasitəsilə iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətləri dərinlən təhlil edilməmişdir.

Qeyd etmək olar ki, fermer təsərrüfatlarının ixracatayönümlü olmasının zəruriliyi,

ölkəyə xarici valyuta axınınə tənzimlənməsi və dövlət büdcəsinin post-neft dövründəki diversifikasiyası meylləri, daxili fiskal siyasətdə fermer təsərrüfatlarının mövqeyinin müəyyən olunması problemin aktuallığını əks etdirir və onun nəzəri-metodoloji bazası kimi tədqiqatın mövzusu kimi seçilməsinə imkan verir.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

İxracatçının bir xarici bazara daxil olması üçün ən ilkin şərtlərdən biri onun məhsulunun maya dəyərinin həmin bazardakı qiymətdən ucuz olmasıdır. Məlumdur ki, məhsulun maya dəyəri müəyyən müddət ərzində olan dəyişən və stabil xərclərin eyni müddət ərzində istehsal olunan məhsulların sayına bölünməsi ilə tapılır. Təklif qiymətində maya dəyəridirsə, məhsulun növünü nəzərə alaraq, ədəd, ağırlıq, həcm, uzunluq kimi ölçülərə görə hesablanır. Əgər istehsalçı özü ixrac məhsulunu təklif edirsə, bu məhsulun maya dəyəri istehsalatdan (fabrik, zavod, sex) tam hazır formada çıxışına bərabərdir. İlk öncə unutmayaq ki Azərbaycan həm də aqrar ölkədir və aqrar ölkə olaraq da müəyyən qədər tanınır. Kənd təsərrüfatı sektorunun planlı iqtisadiyyat dövründə verdiyi göstəriciləri bərpa etmək, sektoru dirçəltmək üçün təcili və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Həmçinin, hər bir fermer təsərrüfatının istehsalını artırması və ixraca yönəlməsinin əsas stimullaşdırıcı amili də fermerlərə göstərilən dövlət dəstəyi tədbirləridir. Azərbaycanda da aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də bir sıra maliyyə alətləri ilə (kreditlər, subsidiyalar, xidmətlər göstərilməsi) fermer təsərrüfatlarının maliyyə dayanıqlığının saxlanmasına yönəlmişdir. Bu tipli tədbirlərdən ən önəmlisi də fermerlərə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir.

Fermer təsərrüfatlarında real vəziyyət-aşağı gəlirlilik səviyyəsi, mövcud infrastruktur, potensial investisiyaların azlığı və s. kimi amillər səbəbindən dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da bu sahənin inkişafında dövlət dəstəyinə və daha ünvanlı tədbirlərə ehtiyac duyulur. Sektorda fermer təsərrüfatlarının ixracatının və hasilatın artırılması ilk növbədə bazarların genişləndirilməsi ilə mümkündür. Başqa sözlə, artan istiqamətdə dəyişən tələb bütün növ güzəştlərdən daha effektiv nəticə verir. Lakin, istehsal prosesinin inkişaf etdirilməsi, intensiv modelə keçid və rəqabət tutumlu məhsulun əldə edilməsi daha çox investisiya tələb edir ki, bu investisiyanın mənbəyi ixracatçı fermer təsərrüfatlarının daxili maliyyə imkanlarından dəfələrlə artıqdır. Beynəlxalq təcrübədə aqrar sektorun inkişafına yönəldilən tədbirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi güzəştləri;
- subsidiyalar;
- a) əkin sahəsinə uyğun; b) istehsalın həcminə uyğun; c) ixracın həcminə uyğun;
- aşağı faizli kreditləşdirmə;
- dövlət tərəfindən tələb yaratma;
- aqroparkların yaradılması;
- idxalın məhdudlaşdırılması. [5, s.70-73]

Hazırda fermer təsərrüfatları hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 40 manat və "Aqrolizinq" ASC və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən fermerlərə satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50%-i dövlət tərəfindən ödənilir. [9]

Əkin sahəsinə uyğun subsidiyalasdırma mexanizmini hökumət tərəfindən istifadəsiz qalan torpaqları istifadəyə cəlb edilməsinin təşviqi kimi xarakterizə edilsə də praktikada bu

mexanizm özünü doğrultmamışdır. Belə ki, dayanıqlı ixracatçı fermer təsərrüfatlarının mövcud olduğu ölkələrdə subsidiya predmeti istehsal edilən məhsulun həcmidir. Bu isə məhsuldarlığın artımına, innovasiyanın tətbiqinə və sonda intensiv inkişafa səbəb olur. Bəzi ölkələrdə isə paralel olaraq məhsula və sahəyə görə subsidiyalaşma tətbiq edilir. Bu zaman məhsullar üzrə qruplaşdırma aparılır. Polşada 10 il ərzində bu mexanizm vasitəsilə fermer təsərrüfatlarının maliyyə dayanıqlığı və ixrac potensialı 5 dəfə artırılmışdır.

İxracatçı fermer təsərrüfatlarının stimullaşdırılmasının digər yolu isə “ixrac subsidiya rejimi”-nin tətbiqidir. Bu rejimin tətbiqi sonda ixrac tutumlu sahələrin sürətli inkişafına və beləliklə ölkəyə valyuta axınının artmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, dövlət ixracı stimullaşdırmaqla əslində həm istehsalı təşviq edir və eyni zamanda ixracın diversifikasiya istiqamətlərini tənzimləyir. Məsələn, qonşu Türkiyənin 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən ixracı subsidiyalaşdırma proqramını tətbiqi qısa müddət ərzində ölkədə aqrar sektorun inkişafına səbəb oldu. Hazırda Türkiyədə aqrar sektor intensiv inkişaf mərhələsindədir.

Aşağıdakı cədvəldə beynəlxalq təcrübədə ölkələrində fermer təsərrüfatlarından vergi daxilolmaları və onlara verilmiş subsidiyaların həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

İnkişaf etmiş Avropa İttifaqı ölkələrində fermer təsərrüfatlarından yığılan vergi daxilolmaları və onlara verilmiş subsidiyaların həcmi, milyon avro

Ölkə adı	Vergi daxilolmaları həcmi			Subsidiyaların həcmi		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017
İngiltərə	103	100	97	3059	3281	3331
İtaliya	1165	674	680	3790	4813	4651
Fransa	1578	1399	1547	8081	7786	7755
İspaniya	344	379	400	5448	5601	5545
Portuqaliya	29	28	29	584	993	776
Almaniya	229	225	233	6433	6084	6040
Hollandiya	356	353	354	1016	848	831
Danimarka	127	131	127	890	862	838
Belçika	6	8	8	603	562	538
Macarıstan	23	25	25	1294	1303	1317

Mənbə: https://ec.europa.eu/agriculture/statistics/factsheets_en

Bu cədvəldə vergi daxilolmaları həcmi dedikdə, fermer təsərrüfatlarına tətbiq edilən vergi güzəştləri tam çıxıldıqdan sonra büdcəyə yönəltdiyi vergi ödənişlərinin ümumi miqdarı başa düşülür. Subsidiyaların həcmi dedikdə isə həmin subyektlərə dövlət tərəfindən verilən subsidiyaların miqdarı başa düşülür. Bu cədvəldən görünür ki, Fransa (1.5 milyard avro), İtaliya (680 milyon avro) və İspaniya (400 milyon avro) kimi ölkələrdə vergi daxilolmalarının həcmi daha çoxdur. Çünki orada fermer təsərrüfatları daha aparıcı sahədir və iqtisadiyyatın əsas gəlirli sahələrindən biri hesab olunmuşdur. Digər sahibkarlıq subyektləri kimi aktiv vergi ödəyiciləri hesab olunur. Kənd təsərrüfatına verilən subsidiyaların bu ölkələrdəki miqyası da dövlət dəstəyinin həcmnin fermer təsərrüfatlarına daha çox ayrılmasını göstərməkdədir.

Ölkənin mövcud vəziyyətində azərbaycanlı fermer təsərrüfatı sahibi əkin sahəsinə uyğun alacağı subsidiyanı düşündüyü üçün keyfiyyət əvəzinə kəmiyyət amili önə çıxdığından məhsuldarlığın səviyyəsi azalır. Nəticədə isə gəlirlilik aşağı düşür, keyfiyyət standartlarına cavab verən məhsul istehsal olunmur və nəticədə Avropa və digər ölkələrə məhsul ixracında məhdudiyyətlərə qadağalarla üzləşir. İxrac potensialı olmayan, keyfiyyəti aşağı məhsullar isə daxili bazara yönəldilir, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi, keyfiyyətli qida rasionu xarici təsirlər altında qalır. Lakin, daha yaxşı olar ki, Azərbaycanda sahəyə, məhsula və ixraca görə subsidiyalaşma mexanizmi tətbiq edilsin. Beləliklə, həm təbii imkanlardan maksimum istifadə, istehsalatda texnoloji inkişaf və həmçinin ixracda diversifikasiya paralel olaraq inkişaf edəcək. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hələlik ÜTT-yə (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) üzv olmaması sadaladığımız istiqamətdə dövlət dəstəyinin genişləndirilməsinə və sektorun inkişafına zaman qazandırmış sayılır. Nəzərə alsaq ki, qlobal konyuktur yaxın gələcəkdə Azərbaycanın bu təşkilata üzv olmasını məcburiyyətə çevirəcək, demək ki, təcili olaraq aqrar sektor haqqında kompleks yanaşma ortaya qoyulmalı və rəqabətqabiliyyətli istehsal mühiti formalaşdırılmalıdır. Əks halda isə ÜTT-yə üzvü olan Azərbaycanda yerli istehsal idxal məhsulları ilə rəqabətə davam gətirməyəcək və vəziyyət getdikcə daha acınacaqlı hal alacaq.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslər qanunda qeyd olunduğu kimi torpaq vergisi, bundan əlavə, öhdəliyin yaranmasından asılı olaraq muzzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyindən tutulan vergi və ödəmə mənbəyindən tutulan vergini ödəməlidirlər. Misal üçün, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısı vergi orqanlarında qeydiyyatda olmayan hər hansı fiziki şəxsdən avadanlıq icarəyə götürərsə, bu zaman onun ödəmə mənbəyindən vergi öhdəliyi yaranır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları əldə etdikləri digər gəlirlər üzrə Vergi Məcəlləsinin maddələrinə müvafiq olaraq ümumi qaydada vergiyə cəlb olunurlar. Digər vergi növləri üzrə fermer təsərrüfatları vergi güzəştlərinə malikdir. Ancaq, fərdi iqtisadi göstəricilər əsasında edilən bu vergi güzəştlərinin təsərrüfat fəaliyyətinə nə dərəcədə effektiv təsir göstərməsi də sual doğuran məsələlərdir. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları, fermer təsərrüfatları bir sıra vergiləri ödəməkdən azaddırlar. [2] Bu vergi güzəştlərinin illər üzrə miqdarını və onun səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün fermerlərə tətbiq olunmayan vergi bazasını müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlə, ilk öncə bu fermer təsərrüfatlarına mənfəət vergisi üzrə edilən vergi güzəştlərinin müxtəlif illərdəki məbləğləri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2.

Fermer (fərdi sahibkar) təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri

Məbləğ, min manat İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Təsərrüfatların sayı	2618	2593	2451	2334	1624	1534	1468	955
Mənfəət	8111	9814	8645	8712	7015	7417	8691	4676
Mənfəət vergisi güzəşti	1622	1962.8	1729	1742.4	1403	1483.4	2172.8	935.2
Zərər	590	71	2	36	172	313	50	56
Zərərlə işləyən təsərrüfatların sayı	74	28	3	13	26	14	3	4
Xalis mənfəət	7521	9743	8643	8676	6843	7104	8641	4619
Satışdan əldə olunan gəlir	18890	25427	22468	24007	19058	19667	19132	12475
ƏDV güzəşti	3400.2	4576.9	4044.2	4321.3	3430.4	3450.1	3443.8	2245.5
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	24887	31022	29588	31468	24755	25776	25648	23198
Mənfəət vergisi güzəşti	4977.4	6204.4	5917.6	6293.6	4951	5155.2	5129.6	4639.6

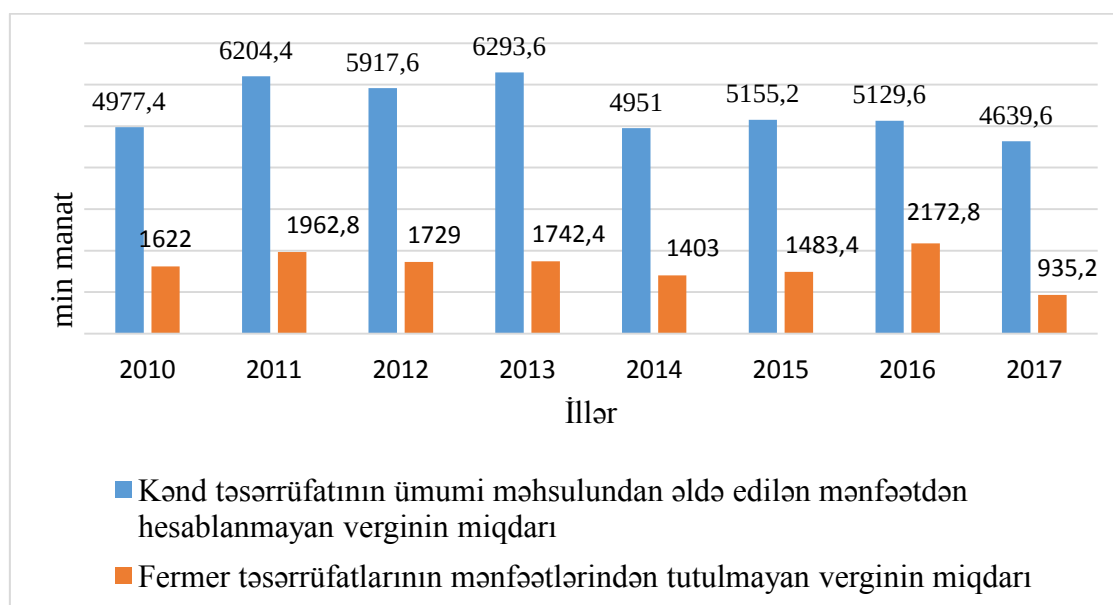
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>)

Cədvəl 2-də fermer təsərrüfatlarının iqtisadi göstəriciləri (sayı, satışdan pul gəlirləri, mənfəəti, zərəri, xalis mənfəəti), bunlar əsasında vergitutma bazasından hesablanmayan mənfəət vergisi, ƏDV məbləğləri hesablanmış göstəricilər əks etdirilmişdir.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları əsasında aşağıdakı histqram şəkilli təsvirindən mənfəət vergisinin dinamik göstəriciləri görmək mümkündür:

Diagram 1.

Fərdi sahibkarlara edilən mənfəət vergisi güzəştlərinin müqayisəli göstəriciləri

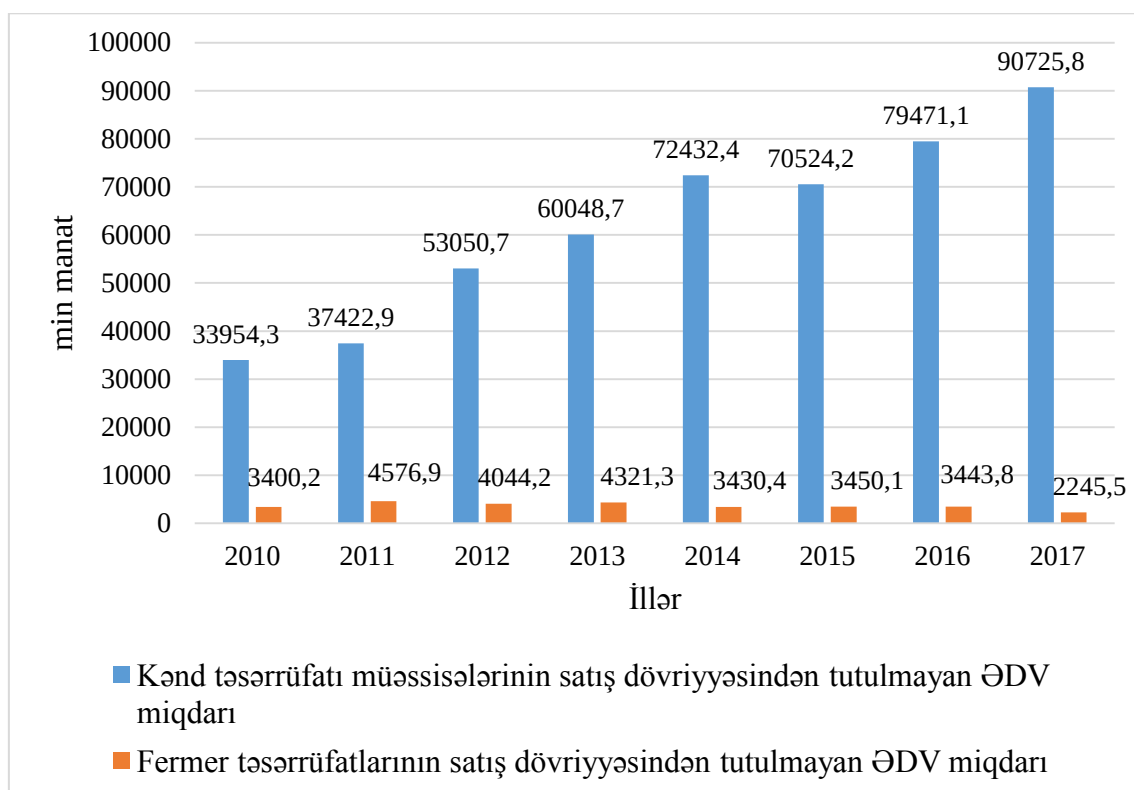

Qeyd 1: Mənfəət vergisi 20% vergi dərəcəsi nəzərə alınmaqla hesablanmışdır.

Belə ki, 2017-ci ildə fermer təsərrüfatları üçün güzəşt edilən mənfəət vergisinin miqdarı ümumi kənd təsərrüfatı məhsulundakı vergi yükünün cəmi 20%-ni təşkil etməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları qismində kənd təsərrüfatı müəssisələri, istehsal kooperativləri və digər təsərrüfat subyektləri də çıxış edir, illər üzrə müşahidə edilən bu azalmanı təsərrüfat subyektlərinin kooperativlər və ya müəssisə şəklində birləşməsi kimi də görmək mümkün olur.

Diaqram 2.

Fərdi sahibkarlara edilən ƏDV güzəştlərinin müqayisəli göstəriciləri

Qeyd 2: ƏDV 18% vergi dərəcəsi nəzərə alınmaqla hesablanmışdır.

Diaqram 2-də fermer təsərrüfatlarının pul gəlirlərindən hesablanmalı olan ƏDV məbləğlərinin müqayisəli histoqram təsviri göstərilmişdir. Mənfəət vergisində müşahidə edilən tendensiyanı ƏDV üzrə edilən güzəştlərdə də görmək mümkündür.

Vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi aşağıdakı kəmiyyət göstəriciləri əsasında hesablanmış büdcə səmərəliliyi əmsalına görə qiymətləndirilir:

- dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi;
- vergi güzəştlərinin həcmi.

Fermer təsərrüfatlarına edilən vergi güzəştlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müvafiq olaraq aşağıdakı düsturla da ifadə etmək olar.

$$K_{BS} = \frac{V_t - V_{t-1}}{G_t + 1} [4]$$

K_{BS} - vergi güzəştlərinin büdcə səmərəliliyi əmsalı;

V_t – cari ildə vergi daxilolmalarının həcmi;

V_{t-1} – əvvəlki ildə vergi daxilolmalarının həcmi;

G_t – vergi güzəştlərinin həcmi.

Belə ki, fermer təsərrüfatları üçün vergi güzəştlərinin mənfəət və ƏDV üzrə xüsusi çəkisinin daha çox olduğunu nəzərə alaraq, bu iqtisadi-riyazi formulu bu vergi növləri üzrə hesablayaq:

Cədvəl 3.

Vergi güzəştlərinin səmərəlilik əmsalının illər üzrə göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
V_{t-1}	3342000	3512400	2356700	4618900	5084800	5422300	5665800	5606700
V_t	3512400	2356700	4618900	5084800	5422300	5665800	5606700	5954500
G_t	5022.2	6539.7	5773.2	6063.7	4833.4	4933.5	5616.6	3180.7
K_{BS}	33.9	-176.7	391.8	76.8	69.8	49.3	-10.5	109.3

Mənbə: Cədvəl DSK və VN məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Burada,

V_t - cari ildə dövlət büdcəsinə ödənilmiş hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi və ƏDV məbləğlərinin cəmi;

V_{t-1} - əvvəlki ildə dövlət büdcəsinə ödənilmiş hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi və ƏDV məbləğlərinin cəmi;

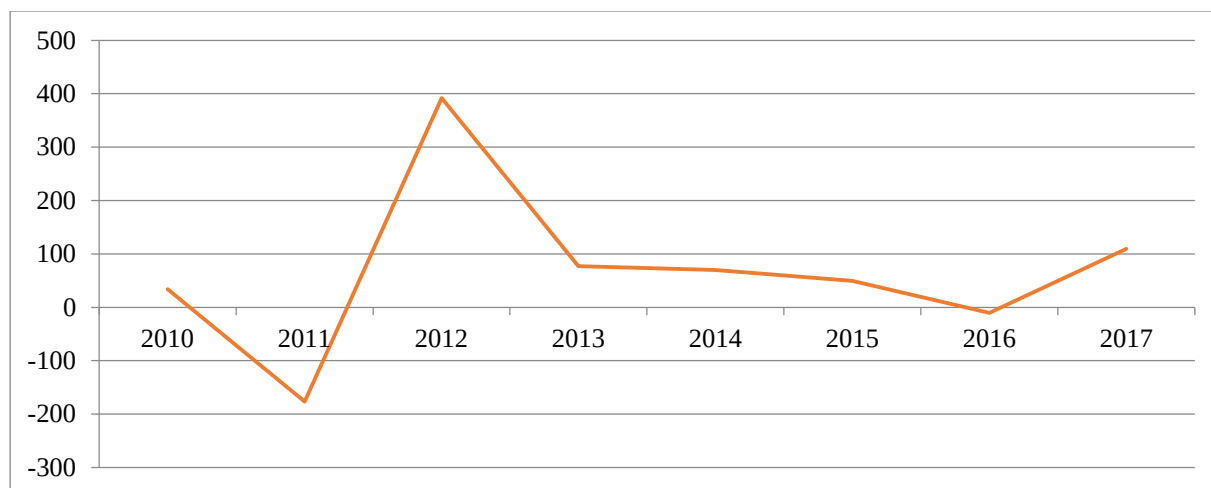
G_t - fermer təsərrüfatların mənfəət vergisi və ƏDV məbləğləri üzrə edilən vergi güzəştləri məbləğlərinin cəmi;

K_{BS} - fermer təsərrüfatlarına edilən vergi güzəştlərinin səmərəlilik göstəricisi.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlar əsasında 2010-2017-ci illər ərzində fermer təsərrüfatlarına tətbiq edilən vergi güzəştlərinin səmərəlilik göstəriciləri təhlil olunmuş və aşağıdakı qrafikdə təsvir edilmişdir.

Qrafik 1.

Fermer təsərrüfatlarına edilən vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin dinamikası

Yuxarıda ayrı-ayrı vergi növləri üzrə fermer təsərrüfatlarına edilən vergi güzəştləri məbləğlərinin səmərəliliyini qrafik 1-dəki dinamik təsvirdə də görə bilərik. Burada, 2012-2016-cı illər üçün səmərəlilik azalmaya doğru meyl etsə də, 2016-cı ildən etibarən qeyri-neft sektorunda aparılan labüd islahatların öz effektivliyini göstərməsi müşahidə olunmaqdadır.

Y E K U N

Aqrar sahənin inkişafında vergi siyasəti mühüm rol oynayır və vergi güzəştləri də məhz kənd təsərrüfatının inkişafına əlavə stimül vermək üçündür. Ötən 14 ildə güzəştlər nəticəsində büdcəyə köçürülməsi nəzərdə tutulan 2 milyard manat civarında vəsait fermerlərdə qalıb, kənd təsərrüfatının genişləndirilməsinə yönəldilib.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, son zamanlarda aqrar istehsalın inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlər arasında vergiyə cəlb etmə ilə bağlı tədbirlər xüsusi yer tutur. Hər il kənd təsərrüfatı istehsalçılarına edilən vergi güzəştlərinin məbləği 250 milyon manatdan yüksəkdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, onlar stimullaşdırıcı vergi sisteminin üstünlüklərindən tam şəkildə faydalanırlar.

Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 4,4 dəfə artıb, məhsul istehsalı 1,3 milyard manatdan 5 milyard manata çatıb. Yəni güzəştlər illik 280 milyon manatdan artıq həcmdə məhsul istehsalının artmasında mühüm rol oynayıb. Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi səmərəsiz vergi güzəştlərinin vaxtında ləğv edilməsinə, ayrı-ayrı vergi ödəyicisi kateqoriyalarına dəstəklərin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasına şərait yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatı sahəsinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmaqla yanaşı, fermer təsərrüfatları həm də vergitutma məqsədləri baxımından gəlirli sahibkar rolunu oynayan iştirakçıya

çevrilməsi məqsəd kimi nəzərə alınmalıdır. Lakin, hal-hazırkı durumda bu sahənin riskliliyinin gəlirindən daha çox olması onun vergi güzəştləri və subsidiya vasitəsilə dövlət dəstəyi göstərilməsini labüd hesab etmişdir. Bu şəraitdə vergi güzəştlərinin aqrar istehsal və ixraca təsiri qiymətləndirilməli, effektivliyi isə il-ildən artırılmalıdır. Məhz bu məqsədlə aşağıdakı bir sıra mühüm tədbirlərin görülməsi nəticəsində effektivliyin artırılması mümkün olacaqdır:

- fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası, elmi-metodik təminatının təkmilləşdirilməsi;

- ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən yerli fermer təsərrüfatlarına xammal təminatı və emalı müəssisələri ilə əlaqəli inkişafında dövlət dəstəyinin ünvanlı və təyinatı üzrə dəqiq istifadəsinə nəzarətin artırılması;

- vergi siyasətində aqrar sektor üçün müəyyən olunan müddəalarında diferensial qaydada vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan səmərəli istifadə etməyən fermerlərə iqtisadi tədbirlərin müəyyən edilməsi.

Bundan başqa, kənd təsərrüfatında emal sahəsinin vergiyə cəlb olunması, ixracatçıları xammal ixracına meyl etməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Digər bir problem isə fermer təsərrüfatlarında işləyən muzzdlu işçilərin əldə etdikləri əmək haqqı məbləğinin gəlir vergisinin obyektə hesab olunmasıdır. İxracatçı fermer təsərrüfatlarının xarici ölkələrə emal edilmiş məhsulu ixrac etməsi üçün vergi siyasətində aqrar emal sahəsinə vergi güzəştlərinin verilməsi ilə bağlı dərin islahatlar aparılmalıdır. Həmçinin ixracatçı fermer təsərrüfatlarına tətbiq edilmiş vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün mütəmadi olaraq, təsərrüfatların istehsal və maliyyə göstəriciləri diqqətdə saxlanılmalıdır. Həmçinin dövlət dəstəyinin, xüsusilə subsidiya və ixracata vergi güzəştlərinin daha kiçik fermerlər üçün səmərəliliyi təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı 2016.
2. Əhmədov R.K., "Aqrar sektorun maliyyə təminatının yüksəldilməsində vergi güzəştlərinin rolu", Vergi jurnalı, məqalə, 2015 №5, s.89.
3. İmanov N.K., "Aqrar sektorda vergitutma", Vergi qəzeti, Bakı 2017.
4. Kəlbəyev Y.A., "Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri" monoqrafiya, Bakı 2012, 488 səh.
5. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., "Xarici ölkələrin vergi sistemi" dərslik, Bakı 2011, 555 səh.
6. president.az
7. taxes.gov.az
8. stat.gov.az
9. ec.europa.eu

*Дадашов Абдульрагим Абдульрахман оглы, докторант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
Адрес: AZ1001, Азербайджан, Баку, Истиглалят б.
E-mail: ebdulrehimdadasov@gmail.com
© Дадашов А.А., 2019*

Р Е З Ю М Е

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ ПРИМЕНЯЕМЫХ К ДОХОДАМ ЭКСПОРТЕРОВ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ

В статье разъясняется сущность налоговых льгот, применяемых к доходам фермеров от экспорта. Известно, что налоговые льготы в данной сфере в Азербайджане являются привлекательными для развития сельского хозяйства. Земли большинства хозяйств недостаточны для достижения высоких результатов и генерации обширной переработки. Большая часть сельского населения имеет низкий доход, финансовые ресурсы ограничены, и они не позволяют расширять производство. Налогообложение фермерских хозяйств и других сельскохозяйственных производителей также может пониматься как налогообложение доходов, полученных от продажи их продукции. С этой точки зрения также актуально налогообложение аграрного рынка. Стимулирование налогообложения на аграрном рынке доходов, получаемых от продаж на аграрном рынке, существенно способствует продовольственной безопасности страны и регулированию импорта сельскохозяйственной продукции в балансе импорта и экспорта. В ходе исследования была продемонстрирована необходимость повышения эффективности налоговых льгот и механизмов государственной поддержки в хозяйствах. Цель исследования – определить благоприятную налоговую и деловую среду для хозяйств с экспортным потенциалом и дать рекомендации по повышению налоговой эффективности. На момент исследования использовались методы обобщения, статистической группировки, сравнения, математического моделирования. С точки зрения налогообложения расчет налоговых льгот, отличных от других сельскохозяйственных предприятий (исключая НДС и налог на прибыль), и определение их коэффициентов эффективности отражает научную новизну и достоверность этой статьи.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, экспортный потенциал, налог, льготы, эффективность, доход.

Abdulrahim Abdulrahman Dadashov, PhD student,

Azerbaijan State University of Economics,

Address: AZ1001, Azerbaijan, Baku, Istiqlaliyyat 6.

E-mail: ebdulrehimdadasov@gmail.com

© A.A. Dadashov, 2019

A B S T R A C T

EVALUATION OF EFFECTIVENESS ON TAX EXEMPTIONS APPLIED TO EXPORTER FARMER'S INCOME

The essence of tax exemptions applicable to exporters' farm income was explained in the article. It is known that in Azerbaijan tax exemptions are attractive from the potential perspective on agriculture. Lands of the majority of farms are insufficient to achieve high results and generate extensive reprocessing. A large proportion of the rural population is low income, financial and financial resources are limited, and they do not allow expansion of production. Taxation of farms and other agricultural producers may also be understood as taxation of income derived from the sale of their products. From this point of view, taxation of the agrarian market is also actual. The stimulus of taxation in the agrarian market on income generated from sales in the agrarian market essentially contributes to the country's food security and the regulation of imports of agricultural products in the import and export balance. During the study, the need to increase the effectiveness of tax incentives and state support mechanisms in farms has been demonstrated. The purpose of the research is to identify favorable tax and business environment for farms with export potential and to make recommendations on how to increase tax effectiveness. At the time of the research, generalization, statistical grouping, comparisons, mathematical modeling were used. In terms of taxation purposes, the calculation of tax privileges other than those of other farming entities (excluding VAT and profit tax) and determining their efficiency ratios reflects the scientific novelty and authenticity of this article.

Keywords: farm, export potential, tax, exemption, efficiency, income.

*Əliyev Şəfa Tiflis oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Ünvan: AZ 5008, Azərbaycan, Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Əliyev Ş.T., 2019*

UOT 338.22.021.1: 338.22.021.4

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YÜZİLLİYİ İLƏ ƏLAQƏDAR İQTİSADI İNKİŞAF PROSESLƏRİNİN MÜHÜM ASPEKTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycanın 1918-2018-ci illər ərzində olan dövr üçün iqtisadi inkişaf proseslərinin xüsusiyyətləri və bunlarla bağlı mühüm aspektlər tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə, həmin dövr ərzində iqtisadi inkişaf prosesləri təhlil edilmiş və müəllif münasibəti bildirilmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutunun milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsiri ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyini qısa zaman kəsiyində itirməsinin iqtisadi inkişaf proseslərinə verdiyi zərərin mahiyyəti açıqlanmışdır. Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proseslərinin xronologiyası və xüsusiyyətləri verilmişdir. XX əsrin 20-50-ci illərində Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proseslərindəki problemlər və yanaşmalar xarakterizə olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin qeyri-bərabər inkişafına diqqət yönəldilmişdir. Mərkəz - Moskva tərəfindən neft sənayesindən başqa digər iqtisadiyyat sahələrinə biganəlik və maliyyə resurslarının məhdud ayrılmasının səbəbləri açıqlanmışdır. Böyük Vətən Müharibəsində SSRİ-nin qələbəsində Bakı neftinin həlledici rolu verilmişdir. XX əsrin 50-70-ci illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın vəziyyəti təhlil olunmuş və qiymətləndirilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri üzrə inkişaf proseslərinə baxılmışdır. 1970-1985-ci illərdə Sovet Azərbaycanının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində Heydər Əliyevin tarixi rolu xüsusilə qeyd edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadi yüksəlişinin mühüm aspektləri təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra - 18 oktyabr 1991-ci il və sonrakı dövrlərdə bazar münasibətlərinə keçid və iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesləri araşdırılmış, ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi proseslərinin mahiyyəti verilmişdir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Yaxın perspektivdə milli iqtisadiyyatın inkişafının strateji aspektləri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı - 100, iqtisadi inkişaf prosesləri, iqtisadi inkişaf xronologiyası, iqtisadi müstəqillik, iqtisadi fikir azadlığı, müstəqil iqtisadi siyasət.

G İ R İ Ş

Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə ilk müstəqilliyini elan edən respublika kimi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla da dünya azərbaycanlılarının güvənə və ümid edə biləcəyi müstəqil dövlətinin formalaşması və inkişaf etməsi mümkün olmuşdur. 2018-ci il mayın 28-də Heydər Əliyev Mərkəzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi münasibətilə rəsmi qəbulda Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması tarixi hadisədir. İlk dəfə olaraq müsəlman aləmində demokratik respublika yaradılmışdır. Daha sonra Prezident İlham Əliyev bildirmişdir ki, son 15 il ərzində iqtisadi inkişafımız dünya miqyasında rekord səviyyədədir- Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə artmışdır və bu dünya miqyasında analoqu olmayan inkişafdır [1].

Qeyd edək ki, hazırkı siyasi və iqtisadi müstəqilliyimizə gedən yol heç də asan olmamışdır. Belə ki, müstəqilliyin elan edilməsindən sonra, milli və milli - iqtisadi maraqlara cavab verən dövlət siyasətinin yürüdülməsinə başlanılmış və milli dövlətçilik, o cümlədən iqtisadi siyasət mexanizmlərinin əsası qoyulmuşdur. Başqa sözlə, milli şüur oyanışı artıq Azərbaycanı müstəqil və güclü bir dövlət kimi görməyə köklənmişdir. Lakin, xain əllər hər tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı uzanmışdır və tezliklə, bu müstəqillik işğala məruz qaldı. Yenidən formalaşmağa başlamış milli və müstəqil iqtisadi siyasətin strateji hədəfləri bir arzu olaraq tarixə qovuşdu və yeni fərsəti gözləməyə məcbur oldu.

Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə isə Mərkəz - Moskva tərəfindən Azərbaycanda iqtisadi müstəqilliyin nümayiş etdirilməsi və ya iqtisadi təşəbbüslərin göstərilməsi qeyri-mümkün idi. Mərkəzi yalnız neft xammalı və yaxud xammal təyinatlı fəaliyyət sahələri maraqlandırır. Keçmiş SSRİ tərəfindən ayrılan əsaslı kapital qoyuluşları - maliyyə vəsaitləri birinci növbədə neft sənayesinin inkişafı üçün yönəldilirdi. Nəticədə Azərbaycanda ənənəvi mühüm və strateji fəaliyyət istiqamətləri olan bitkiçilik və heyvandarlıq, ipəkçilik, digər kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi arxa plana keçirilmişdir. Azərbaycanın neft xammalı və onunla bağlı məhsullar Moskva tərəfindən bölünərək bölgü əsasında digər respublikalara və SSRİ-nin müttəfiqlərinə göndərilirdi. II Dünya Müharibəsi dövründə Azərbaycan nefti və xüsusilə aviasiya yanacağı müharibənin udulmasında həlledici amillərdən biri kimi tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrlərdə artıq Azərbaycan neftinə maraq nisbətən azaldığından, respublika iqtisadiyyatının strukturunun kimya, metallurgiya, yüngül və yeyinti sənayeləri sahələrinin inkişafı hesabına genişləndirilməsi üçün müəyyən işlər görülmüşdür. Həmin dövrdən başlayaraq ittifaq əhəmiyyətli iri zavodların və fabriklərin istismara verilməsinə başlanılmışdır. XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanda bu kimi müəssisələrin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyəti o qədər də ürəkaçan olmamışdır. Yalnız, XX əsrin 70-80-ci illərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tarixi söyləri nəticəsində respublikamızın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mümkün olmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra, təkrar olaraq Heydər Əliyevin titanik söyləri sayəsində dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməyə və milli iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasına nail olmuşdur [13]. Ölkədə sistemli şəkildə iqtisadi islahatlar aparılmış, iqtisadi inkişafın və tərəqqinin qanunvericilik bazası

yaradılmış və milli iqtisadi maraqlara cavab verən iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılmışdır.

2003-cü ildən başlayaraq Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan özünün misligörünməmiş iqtisadi tərəqqi fazasına keçmişdir. Ölkəmiz regionun və dünyanın dinamik iqtisadi inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Regionda iri enerji və nəqliyyat layihələrinin iştirakçısı və təşəbbüskarı olan Azərbaycan, həm də bu layihələrin əsas maliyyə donoru kimi çıxış etmişdir. İqtisadi inkişaf və iqtisadi tərəqqinin əsasında ölkə əhalisinin sosial rifahının yüksəldilməsi, gəlirlərinin çoxaldılması və həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli səviyyədə yüksəldilməsi yer almışdır [8]. Yaxın perspektivdə ölkəmizdə məhsuldar və səmərəli insan kapitalının formalaşdırılması və ölkəmizin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, rəqəbatqabiliyyətliliyinin artırılması strateji hədəflər kimi qarşıya qoyulmuşdur.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi inkişaf proseslərinin mühüm aspektlərinin fundamental və sistemli şəkildə təhlil edilməsi, tarixi iqtisadi aspektlərin ümumiləşdirilməsi, 100 il ərzində iqtisadi inkişaf proseslərinin mənfəi və müsbət amillərinin qiymətləndirilməsi, adekvat nəticələrin çıxarılması, bu dövrün tarixi iqtisadi dərslərindən optimal nəticələrin formalaşdırılması, milli iqtisadi maraqlara cavab verən konseptual yanaşmaların hazırlanması və bundan sonrakı dövr üçün iqtisadi inkişaf proseslərinin strateji hədəflərinə münasibətin bildirilməsi, əsaslandırılmış arqumentlərin gətirilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafına və tərəqqisinə təkan verə biləcək modern, məhsuldar iqtisadi mexanizmlər barəsində tövsiyələrin hazırlanması və təkliflərin irəli sürülməsi kifayət qədər aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu qeyd olunan strateji aspektlər, şübhəsiz analitik yanaşmanı, baxılan dövr üçün baş verən iqtisadi hadisələrin və proseslərin obyektiv və real təsvirini, nəzəri ifadəsini, metodoloji xüsusiyyətlərin qruplaşdırılmasını şərtləndirir və məqalədə əsas diqqət bunlarla bağlı məsələlərə yönəldilmişdir. Əlbəttə, 100 il bundan əvvəl müstəqilliyin əldə edilməsi nə qədər sevindirici olmuşdursa, həmin müstəqilliyin itirilməsi bir o qədər ölkəmiz üçün kədərli, acılı və faciəvi olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan uzun bir dövrdə - 70 il ərzində bazar iqtisadiyyatı prinsiplərindən kənarda qalmış, milli iqtisadi inkişaf proseslərindən uzaq düşmüşdür. Ölkəmizin təbii sərvətləri və milli resursları dağıdılmışdır və digər məqsədlərə istifadə olunmuşdur, yəni bu resurslar Azərbaycan iqtisadiyyatının və xalqımızın tərəqqisinə xidmət etməmişdir. Bütün bunların lakonik və obyektiv təsvirini - iqtisadi aspektlərini vermək zərurəti xeyli əhəmiyyət kəsb edir. Həm ölkəmizdə, həm də dünya ictimaiyyəti, ilk növbədə elmi ictimaiyyət ölkəmizin 100 il ərzində iqtisadi inkişafına və iqtisadi tərəqqisinə dəyən zərbələri, onların mahiyyətini anlamalı və bilməlidirlər. Digər tərəfdən, hazırda ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində layiq olduğu yeri tutmaq yolunda bu iqtisadi aspektlərin müasir dövrün prizmasından baxılması, dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Azərbaycanın milli resurslarının və sərvətlərinin mövcud potensialından milli iqtisadi maraqlar səviyyəsindən istifadə edilməsi prioritetliyi əhəmiyyətli səviyyədə qabardılmalı və milli iqtisadiyyatımızın artım tempinin, dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün strateji yanaşmaların daim yüksək səviyyədə formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Azərbaycan Demokratik Respublikasının iqtisadi konsepsiyası və iqtisadi yanaşmaları xüsusilə maraq doğurur. Azərbaycan Demokratik Respublikasının (28 may 1918-ci il – 20 aprel 1920-ci il) iqtisadi konsepsiyasında və iqtisadi baxışlarında əsas yeri milli iqtisadi mənafe tutmuşdu. Belə ki, ilk növbədə Azərbaycana məxsus milli sərvətlərdən, o cümlədən neftdən milli maraqlar daxilində istifadə edilməsi prioritet kimi qəbul olunmuşdur. Bunlarla bərabər, dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı, səhmdar mülkiyyətlərin və özəl mülkiyyət formalarının inkişafı da dəstəklənirdi. Hökumətin iqtisadi konsepsiyasında və strategiyasında kənd təsərrüfatı və aqrar sektorun inkişafına və kəndlilərin torpaqla təminatına xüsusi önəm verilirdi. Bundan əlavə, maliyyə-valyuta və vergi siyasətinin formalaşdırılmasına, bank sisteminin inkişafına, pul dövriyyəsinin sabitləşdirilməsinə milli hökumətin iqtisadi baxışlarında geniş yer ayrılmışdı. Milli sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və milli maraqlar çərçivəsində istehsal sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi məsələləri də hökumətin iqtisadi yanaşmaları sırasında idi və s. Amma, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu gənc respublikanın qısa müddət ərzində işğal edilməsi Azərbaycanın tarixi iqtisadi inkişaf proseslərinə ciddi şəkildə mənfi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutunun milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İlk növbədə, milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində formalaşan və tədricən inkişaf tempi yığan müstəqil iqtisadi siyasət və milli iqtisadi inkişaf modeli tarixə qovuşdu;

- Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə qatılmaqla, yenidən mərkəzin, əslində Rusiyanın iri xammal bazasına çevrildi;

- Rusiya – mərkəzi SSRİ rəhbərliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının istiqamətlərini özlərinin maraqları çərçivəsində formalaşdırdılar;

- Müstəqil respublikanın süqutu nəticəsində müstəqil və azad elmi-iqtisadi araşdırmalar, iqtisadi fikirlərin formalaşdırılması və inkişafı qeyri-mümkün oldu;

- Bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında milli iqtisadiyyatın inkişafı yarımçıq qaldı və Azərbaycan iqtisadiyyatı keçmiş SSRİ iqtisadiyyatının bir subyektinə çevrildi;

- Milli iqtisadi inkişaf ənənələri, milli əkinçilik və heyvandarlıq, məşğuliyyət ənənələri təhdidlərə məruz qaldı, dağıdıldı, məcburi kollektivləşmə prosesləri aparıldı;

- Milli sahibkarlıq və milli burjuazianın inkişafına ölümcül zərbə vuruldu, sahibkarlıq ölkədə qadağan olundu, milli burjuazianın əksər nümayəndələri müflisləşdirildi, bəziləri ölkədən qaçmaqla canlarını qurtardılar, bir çoxları isə bolşeviklər tərəfindən qəddarcasına öldürüldülər və ya həbsxanalara atıldılar;

- Demokratik Respublikanın süqutu Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi inkişaf etməsi və dünya dövlətləri arasında möhkəmlənməsi proseslərini yarı yolda qoydu və bir də bu proseslərin davam etdirilməsi 70 ildən sonra, yəni artıq bu dəfə SSRİ-nin süqutundan sonra - Azərbaycan müstəqilliyinin yenidən bərpa edilməsi ilə mümkün oldu;

- İtirilmiş bu 70 ildə Azərbaycan güclü şəkildə dünya təsərrüfat sisteminə və dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiya edərək dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasında yer ala bildi;

- 70 il ərzində zəngin milli sərvətlərimizdən istifadə etməklə Azərbaycan dünyanın uğurlu iqtisadi inkişaf modellərinə malik ölkələrindən biri olardı;

- 70 il ərzində Azərbaycan cəmiyyəti və milli iqtisadiyyatı milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində inkişaf etməklə, milli iqtisadiyyatın inkişafını ən yüksək səviyyəyə qaldıra bilərdilər;

- 70 il ərzində bazar iqtisadiyyatı münasibətləri çərçivəsində inkişaf hesabına Azərbaycan cəmiyyəti öz gəlirlərini və yaşayış səviyyəsini əhəmiyyətli şəkildə yüksəltməyə nail olardı və s.

Qeyd edək ki, keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proseslərinin xronologiyası (XX əsrin 20-50-ci illəri) kifayət qədər ziddiyyətli hallarla müşayiət olunmuşdur. SSRİ-nin yaradılmasından sonra Azərbaycan artıq müstəqil respublika yox, bu dövlətin tərkib hissəsi, bir respublikası kimi statusa malik idi. 1920-ci illərin sonuna müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatından əsər-əlamət qalmamışdı. Bütün sahələrdə milli sahibkarlıq subyektləri ləğv edilmiş və ya dağıdılmışdı. Maliyyə və bank sistemi yox dərəcəsində idi və yeni sistemin qurulması prosesləri gedirdi. 1920-ci ilin sonuna Azərbaycan 1913-cü ilin məhsul istehsalı səviyyəsinin 43 %-ni təmin edə bilmişdi. Xüsusilə, respublikanın əsas sənaye sahəsi olan neft sənayesində məhsul istehsalının həcmi xeyli aşağı düşmüşdü. Güclü geriləmə müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində, o cümlədən pambıq və üzüm istehsalı, həmçinin ipəkçilikdə də baş vermişdi.

Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyatın təşkili və həyata keçirilməsi prosesləri mərkəzdən idarə olunurdu. Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin planlı iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi çıxış edən 15 respublikadan biri kimi statusa malik idi. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasından miras qalmış iqtisadi siyasət mexanizmləri tamamilə ləğv edilmişdir. Əvəzində isə planlı iqtisadiyyata uyğun olan iqtisadi siyasət yürüdülmüşdür. Bu dövrdə keçmiş SSRİ rəhbərliyi özünün neft və neft məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün Azərbaycanın neft təsərrüfatını yenidən qurmağa qərar verdi. Neft mədənlərinin inkişaf etdirilməsi, onların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə əsaslı vəsait qoyuluşu dəfələrlə artırıldı və neft sənayesinin bazasında Azərbaycanda güclü sənaye sektorunun formalaşdırılması prosesləri sürətləndirildi. Təsədüfi deyildir ki, 1920-1939-cu illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına keçmiş SSRİ-nin mərkəzi rəhbərliyi tərəfindən yönəldilən kapital qoyuluşunun əhəmiyyətli hissəsi, konkret olaraq 65 %-i sənayenin payına düşmüşdür.

1920-1940-cı illərdə Azərbaycanda kapital qoyuluşuna ayrılan vəsaitlərin 80 %-ə qədəri sənayenin inkişafına, əsasən neft sənayesinin inkişafına yönəldilmişdir. 1950-ci ildə isə Azərbaycanda 1944-1950-ci illərdə yeni tikilmiş metallurgiya, kimya, energetika müəssisələrinin fəaliyyəti hesabına 1940-cı illə müqayisədə sənaye istehsalının ümumi həcmi 38% yüksəlmişdi. 1949-cu ildə Bakıda, Xəzər dənizində dünyada ilk dəfə olaraq neft hasilatına nail olunub və sonradan burada əfsanəvi “Neft Daşları” şəhəri yaradılıb.

Bir məsələyə xüsusilə diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, Böyük Vətən Müharibəsində SSRİ-nin qələbəsində Bakı neftinin həlledici rolu (1941-1945-ci illər) barəsində çox danışılıb, diskussiyalar gedib və bu tarixi məsələyə strateji yanaşmanın formalaşması kifayət qədər aktual olaraq qalmaqdadır. Böyük Vətən Müharibəsində və ümumilikdə II Dünya Müharibəsində (1939-1945) SSRİ-nin neft və yanacaq məhsullarına, yəni müharibədə texniki vasitələr

hesabına üstünlük qazanması üçün zəruri yanacaq resurslarına güclü tələbatı var idi. Artıq tarixdə qalmış bu dövrdə Azərbaycanda istehsal olunan neft və neft məhsulları keçmiş SSRİ-də hasil olunan neftin 71,4 %-ə bərabər idi. Müharibə dövründə keçmiş SSRİ-nin tələbatının ödənilməsinə 75 mln. ton neft və 22 mln. ton benzin, həmçinin digər neft məhsulları verilmişdir. Bakı nefti faşist Almaniyası üzərində qələbədə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir və SSRİ Ali Baş Komandanlığı tərəfindən döyüş cəbhələrində mobilizasiya edilmiş təyyarə, tank və avtomaşınların 80 %-i Bakı neftindən istehsal olunan yanacaqlarla döyüşürdülər və işləyirdilər. Maraqlıdır ki, istehsal olunan yüksək oktanlı benzin və bir sıra sürtkü yağları da Azərbaycanın görkəmli alimləri tərəfindən ixtira edilmiş və istehsalata tətbiq olunmuşlar. Məsələn, akademik Yusif Məmmədəliyev keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq aviasiya benzini istehsalının yeni texnologiyasını hazırladı və tezliklə sınaqdan çıxarılaraq cəbhənin tələbatı üçün istehsalına başlandı. Müharibə dövründə Bakı neftindən cəbhənin tələbatının ödənilməsi səviyyəsi 70 %-i üstələmişdir. Alman aviasiyası ilə müqayisədə sovet aviasiyasının daha güclü üstünlüyə malik olmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən yüksək oktanlı benzinə olan tələbatın 100 %-i Bakı tərəfindən təmin olunurdu.

XX əsrin 50-70-ci illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın vəziyyəti ilə bağlı təhlillər də maraq doğurur. Həmin dövrdə artıq Azərbaycanda dənizdən neft çıxarılmasına da başlanılmışdı. Bununla belə, digər sənaye sahələrinin kimya və neft-kimya, metallurgiya, elektrik enerjisi istehsalı müəssisələrinin inkişafı sürətlə gedirdi. Bu dövrdə yaradılmış iri sənaye müəssisələrindən – Sumqayıtda: Sumqayıt boru-prokat zavodu, Sumqayıt alüminium zavodu, Sumqayıt “Sintezkauçuk” zavodu, Sumqayıt “Üzvi sintez” kimya kombinatı, Sumqayıt Superfosfat zavodu, Sumqayıt kimya zavodu, Gəncə alüminium zavodu, Mingəçevir su-elektrik stansiyası və s. iri sənaye müəssisələri istismara verilmişdir. Bu müəssisələrin əksəriyyəti uzun bir dövr ərzində, o cümlədən müstəqilliyin bərpasından sonra əhəmiyyətli fəaliyyət göstərmişlər. Lakin, son 10-15 il ərzində modernizasiya prosesləri nəticəsində həmin müəssisələrin bir qrupu fəaliyyətini dayandırmışdır [6].

XX əsrin 50-70-ci illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sıra ümumiləşdirilmiş nəticələrini bu cür vermək mümkündür:

- 1970-ci ilədək Azərbaycanda sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün tikilən və istifadəyə verilən müəssisələrin 60%-i iri müəssisələrdən ibarət olmuş və bunlar Ümum-ittifaq əhəmiyyəti daşımışdı;
- 1970-ci ilədək Azərbaycanda sənaye sahələrinin potensialının gücləndirilməsi məqsədilə 146 iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi;
- 1970-ci illərin əvvəlinə Azərbaycanın sənaye məhsullarının istehsalının strukturunda Bakının payı 72,8 % olmuşdur, bu göstərici 1913-cü ildə 91,4 % təşkil etmişdi;
- 1970-ci illərin ortalarında Azərbaycanda neft sənayesi ilə yanaşı, artıq güclü maddi-texniki bazaya malik neft maşınqayırması, kimya və neft-kimya, metallurgiya, cihaz-qayırma, elektroenergetika və s. sənaye sahələrinin inkişafı təmin olunmuşdu;
- 1950-1960-cı illərdə SSRİ-nin Sibir və Uzaq Şərq ərazilərində yeni zəngin neft ehtiyatlarından istifadəyə başlanılması ilə əlaqədar olaraq, mərkəzdə Azərbaycan neft sənayesinin maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsinə maraq aşağı düşmüşdür;
- 1970-ci ildə Azərbaycanda sənaye məhsulunun cəmi 22 %-i yanacaq sənayesinə aid idi

və sənayeyə yönəldilən kapital qoyuluşunun cəmi 50 %-i bu sahəyə yönəldilirdi və s.

XX əsrin 70-80-ci illərindəki iqtisadi proseslərin strateji aspektlərini qiymətləndirərkən Heydər Əliyevin tarixi rolu xüsusilə diqqət çəkir. Sovet Azərbaycanının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur [14]. Belə ki, 1970-ci illərin əvvəlinə olan dövrün tarixi iqtisadi mənzərəsinə nəzər salsaq görmək olar ki, həmin dövrdə Azərbaycanda neft sənayesi ilə yanaşı qara metallurgiya, kimya və neft-kimya və s. sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq, respublikada sənaye istehsalının və onun səmərəliliyinin təmin edilməsində ciddi problemlər var idi. BU baxımdan 1970-1985-ci illərdə Sovet Azərbaycanının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində Heydər Əliyevin tarixi rolu ilə bağlı aşağıdakı göstəriciləri qeyd etmək olar:

- 1970-ci ildə Azərbaycanda elektrik enerjisi 12,0 mlrd. kvt. saat təşkil edirdisə, bu göstərici 1985-ci ildə 20,7 mlrd. kvt. saat olmuşdur;

- 1970-ci ildə qaz istehsalı 5,5 mlrd. kub metr olduğu halda, 1985-ci ildə 13,1 mlrd. kub metr təşkil etmişdir;

- 1985-ci ildə məişət kondisionerlərinin istehsalı illik 429 min ədəd, məişət soyuducularının istehsalı isə 302 min ədəd olmuşdur;

- Polad istehsalı 1970-ci ildəki 733 min tondan 1985-ci ildə 853 min tona yüksəlmişdir, qara metal prokatı isə müvafiq olaraq 585 və 699 min ton təşkil etmişdir;

- 1970-ci ildə istehsal olunan güc transformatorları 672 min kvt. olduğu halda, 1985-ci ildə bu göstərici 2411 min kvt. olmuşdur;

- Kənd təsərrüfatının inkişafının sürətləndirilməsi üçün gübrə istehsalının artırılması məqsədilə sulfat turşusu istehsalının həcmi 1970-ci ildəki 125,9 min tondan 1985-ci ildə 782 min tona çatdırılmışdır, nəticədə mineral gübrələr istehsalı 1970-ci ildəki 115 min tondan 1985-ci ildə 306 min tona qədər yüksəldilmişdir;

- Pambıq lifi istehsalı 1970-ci ildəki 131,4 min tondan 1985-ci ildə 258,1 min tona qədər artırılmışdır.

- Meyvə və tərəvəz konservləri 1970-ci ildəki 185 mln. şərti bankadan 1985-ci ildə 620 mln. şərti bankaya qədər yüksəlmişdir;

- Üzüm şərabı 1970-ci ildəki 4272 min dekolitrdən 1985-ci ildə 8460 dekolitrə qədər artmışdır;

- Ət istehsalı 1970-ci ildəki 43,2 min tondan 1985-ci ildə 77 min tona kimi, təbii çay istehsalı isə həmin dövrdə 2,1 min tondan 18,6 min tona qədər yüksəlmişdir;

- Respublikanın bütün iqtisadiyyat sahələrinə ümumilikdə 32 mlrd. rubl sərmayə yatırılmışdır və bu göstərici 1920-1970-ci illər ərzində yatırılan sərmayədən 2,2 dəfə yüksək idi;

- Sənaye istehsalının ümumi həcmi 2,9 dəfə artmış, o cümlədən maşınqayırma sənayesində 5,9 dəfə, kimya və neft-kimya sənayesində 3,1 dəfə, yeyinti sənayesində 4 dəfədən artıq yüksəlmişdi;

- Respublikanın ümumi daxili gəlirində elmtutumlu, texnoloji məmulatların payı 0,2 %-dən 26 %-ə çatdırılmışdı.

Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra bazar münasibətlərinə keçid və iqtisadiyyatın yenidən qurulması proseslərinə (18 oktyabr 1991-ci il və sonrakı dövrlər) obyektiv yanaşmanın ortaya qoyulması və strateji aspektlərin ümumiləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Belə ki, Azərbaycanda müstəqilliyin bərpasından sonra bazar münasibətlərinə keçilməsi proseslərinin təşkili tarixi vəzifə kimi qarşıda durmuşdur. Bundan əlavə, müstəqilliklə əlaqədar olaraq, milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması prosesləri təmin edilməli və milli iqtisadi maraqlara uyğun iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasına nail olunmalı idi. Azərbaycan bu tarixi vəzifələrin öhdəsindən əsasən gəlməyə nail olmuş və XXI əsrin əvvəllərində artıq ölkədə makroiqtisadi sabitliyin əsas indikatorları üzrə dinamik inkişafa nail olunması prosesləri təmin edilmişdir [11].

2000-2018-ci illər ərzində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas indikatorları üzrə sabit və dinamik inkişaf tempinə nail olunmuşdur. Ölkə ÜDM-nin həcmi bir neçə dəfə artırılmış, ÜDM-nin strukturun neftdən asılılığının azaldılması tədbirləri gücləndirilmişdir. Sənaye məhsullarının yeni texnologiyalar əsasında istehsalı proseslərinə geniş yer verilmiş və mühüm sənaye məhsullarının istehsalı üzrə artım templəri təmin olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların bu sahəyə gətirilməsi, istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin və ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətində kompleks və sistemli tədbirlər görülmüşdür. Bir neçə dövlət proqramları, xüsusilə regional sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli məqsədilə iki dövlət proqramı həyata keçirilmişdir (2004-2008-ci illər; 2009-2013-cü illər) [12]. Üçüncü dövlət proqramı isə başa çatmaqdadır (2014-2018-ci illər). Milli iqtisadiyyatın strukturunun genişləndirilməsi və istehsal sahələrinin diversifikasiyalaşdırılmasına əlavə imkan yaradılması üçün təkə mərkəzi şəhərlərdə yox, ölkənin bütün regionlarında geniş miqyaslı infrastruktur şəbəkəsinin formalaşdırılması və yaradılması təmin olunmuşdur [4]. Bütün mənbələr hesabına əsaslı kapital qoyuluşu hər il artım dinamikası ilə müşayiət olunmuş, nəticədə regionlarda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə ciddi stimullar formalaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, ölkədə sahibkarlığın inkişafının modelləşdirilməsi, bu sahədə qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, əsassız müdaxilələrin azaldılması istiqamətində aparılan işlər təkə ölkə səviyyəsində deyil, xarici investorlar, şirkət və kompaniyalar, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir [7]. 2006-2008-ci illərdə Azərbaycanda neft-qaz sektoru üzrə ÜDM-nin dinamikası kifayət qədər yüksək olmuşdur. Lakin, 2008-ci ilin sonlarında və 2009-cu ildə bu artım tempi xeyli zəifləmişdir. Sonrakı iki ildə (2010-2011-ci illər) artım tempi bərpa olunmuşdur. Lakin, 2012-ci ildən başlayaraq, ölkə iqtisadiyyatında neft-qaz sektoru üzrə ÜDM-nin həcmi azalma tendensiyası nümayiş etdirmişdir. 2016-2018-ci illərdə milli iqtisadiyyatın inkişaf tempi yenidən sabitləşmişdir [3].

Nəhayət, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir xüsusiyyətlərinə strateji münasibət bildirmək və strateji hədəflər kontekstində bunları müəyyənləşdirməyi məqsədəuyğun saymışıq. Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Dövlətin iqtisadi siyasəti birmənalı şəkildə sosialyönlü model ətrafında formalaşmış və dövlətin tənzimləmə iqtisadi mexanizmləri və alətləri kifayət qədər səmərəlidir;

- Milli iqtisadiyyat dünya təsərrüfat sisteminin və iqtisadi proseslərinin inkişaf təmayülərindən kənarda qalmır, milli iqtisadiyyat fəal şəkildə integrativ inkişafdadır və onun subyektləri dünya bazarlarına fəal olaraq çıxmaqdadırlar;

- Ölkədə biznes və sahibkarlıq mühiti durmadan inkişaf edir, dövlət bu sahələrdəki fəaliyyəti kifayət qədər stimullaşdırır və onların fəaliyyətinə kənar müdaxilələri azaldır, süni baryerləri aradan qaldırır, əsassız yoxlamaları dayandırır və özbaşınalığa yol verən məmurları cəzalandırır;

- Milli iqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi problemləri mövcuddur və hazırda milli iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması, onun dayanıqlı inkişafının və dinamik artım tempinin təmin edilməsi tədbirləri görülməkdədir;

- Milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru sahələrinin və xüsusilə, əlavə dəyər yaratmaq qabiliyyətinə malik olan iqtisadiyyat sahələrinin əlavə dəyər zənciri üzrə genişləndirilməsi, yüksək məhsuldarlığa və rəqabət qabiliyyətinə malik, ixrac təyinatlı müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması prosesləri gedir [5];

- Milli iqtisadiyyatın güclü istehsal bazasının təşkili, bununla əlaqədar olaraq istehsal strukturunun genişləndirilməsi üçün ölkədə fəal surətdə yeni iqtisadi mexanizmlər və iqtisadi vasitələr tətbiq edilməkdədir. Bu məqsədlərlə texnoparkların, sənaye məhəllələrinin, aqro-parkların, həmçinin xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətlərinin sürətləndirilməsi prosesləri diqqət cəkdir;

- Milli iqtisadiyyatın innovasiyayönlü inkişafının zəif təşkili və bununla əlaqədar problemlər müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının modelləşdirilməsinə və onun artım tempinin təmin edilməsinə mane olan məsələlərdəndir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılması problemləri hələlək həll edilməmiş qalmaqdadır və bu sahədə ciddi irəliləyişi gözləmək lazım gəlir;

- Milli iqtisadiyyatın ÜDM-nin strukturunun genişləndirilməsi, daha məhsuldar milli məhsul mənbələrinin formalaşdırılması problemləri müasir dövrdə diqqət cəkən məsələlərdəndir. Azərbaycanda son illərdə ÜDM-in artım tempinin təmin edilməsindəki çətinliklər birmənalı şəkildə milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması proseslərinin daha da sürətləndirilməsini tələb edir;

- Azərbaycanda mövcud təbii resurslardan və milli sərvətlərdən maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi problemləri də müasir iqtisadi inkişaf proseslərində daha çox cərəyan edən xüsusiyyətlərdəndir;

- Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahələrinin və aqrar sənaye kompleksinin hərtərəfli dövlət dəstəyi mexanizmlərinə və stimullaşdırıcı tədbirlərinə baxmayaraq, hələ də bu sahələrdə intensiv inkişafa nail olunmamışdır və bu sahələrdə inkişafın intensivləşdirilməsi tədbirlərinin yeni mexanizmləri hazırlanmaqda və tətbiq olunmaqdadır;

- Ölkədə ədalətli sosial-iqtisadi siyasət yürüdülməklə bərabər, yaxın perspektivdə milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişafının strateji aspektləri və iqtisadi baxışlar müəyyənləşdirilmişdir;

- Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi, qlobal iqtisadi çağırışlar və qlobal iqtisadi təhlükələr şəraitində, həmçinin antiböhran şəraitində onun immunitetinin artırılması, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının və sabit artım tempinin təmin edilməsi məqsədilə hazırda Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir [2].

Y E K U N

Azərbaycan iqtisadiyyatının yüzillik keçdiyi keşməkeşli və mürəkkəb iqtisadi inkişaf proseslərinin strateji aspektlərini ümumiləşdirməyə səy göstərsək, bizə görə bu məsələlər daha çox yadda qalmışdır və yaxud əhəmiyyətli səviyyədə aktualdır:

- Azərbaycan iqtisadiyyatı milli iqtisadi maraqlara uyğun şəkildə və müstəqil formada inkişaf etmək yolunda xeyli təzyiqlərə və işğala məruz qalmışdır;

- Azərbaycan özünün milli sərvətlərinə sahib çıxmaq üçün uzun və ağır bir tarixi iqtisadi inkişaf prosesləri keçməyə məcbur olmuşdur;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlı olaraq, ölkəmiz bütün dünyaya özünün müstəqil iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasına qadir olduğunu nümayiş etdirmişdir;

- SSRİ-i dövründə Azərbaycan uzun müddət mərkəzin xammal bazası kimi qalmışdır və milli iqtisadi inkişaf ənənələrindən və xüsusiyyətlərindən kənarlaşmışdır;

- II Dünya Müharibəsi dövründə SSRİ-nin alman faşizmi üzərində qələbəsində həlledici rol oynayan Bakı neftinin tarixi-iqtisadi və tarixi-siyasi əhəmiyyəti kifayət qədər böyük olaraq qalmaqdadır;

- Azərbaycan neft sənayesinin beşiyi olduğu kimi, dənizdə də ilk neft çıxaran ölkə kimi tarixə düşmüşdür;

- XX əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri və rəhbərliyi sayəsində Azərbaycan güclü sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri keçmiş və həmin dövrdə SSRİ respublikaları arasında iqtisadi inkişaf tempinə görə ön cərgələrdə yer almışdır;

- XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Azərbaycan öz müstəqilliyini ikinci dəfə bərpa etməyə nail olmuş və bununla əlaqədar, yenidən milli və milli iqtisadi maraqlar kontekstində iqtisadi inkişaf modeli və müstəqil iqtisadi siyasət formalaşdırmışdır;

- Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi və müdrikliyi sayəsində Azərbaycanda müstəqil dövlət atributlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin Kontraktı”nın bağlanılmasına nail olunmuş və neft strategiyasının reallaşdırılmasına başlanılmışdır [15];

- Neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda investisiya cəlbediciliyi yüksəldilmiş, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində iqtisadi islahatların gücləndirilməsinə təkan verilmiş, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün güclü potensial yaradılmış və milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üçün əsaslı bazanın formalaşdırılması təmin edilmişdir [9; 10];

- Son onilliklərdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan regionun aparıcı dövlətinə çevrilmiş, ən güclü iqtisadiyyata malik ölkəsi olmuş, regional enerji və nəqliyyat layihələrinin təşəbbüskarı və əsas maliyyə donoru kimi diqqət çəkmişdir;

- Azərbaycan müstəqilliyinin yaradılmasının 100 illiyində artıq dünyanın özünəməxsus optimallaşdırılmış və milli iqtisadi maraqlar əsasında formalaşdırılmış iqtisadi inkişaf modeli-müstəqil iqtisadi inkişaf siyasətini yaratmağa müvəffəq olmuş və hazırda ölkənin rəqabət-qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli və strateji iqtisadi addımlar

atmaqdadır;

- Azərbaycan qlobal iqtisadi çağırışlara adekvat şəkildə özünün iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə, Strateji Yol Xəritələri çərçivəsində milli iqtisadiyyatın perspektiv sektorları üzrə strateji iqtisadi inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirmiş və yaxın perspektivdə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çatmaq istiqamətində davamlı iqtisadi siyasət həyata keçirir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi münasibətilə rəsmi qəbul təşkil olunub. 28.05.2018. <https://azertag.az>.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri -2018. Bakı, 2018, 808 s.
4. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2015, 185 s.
6. Əliyev Ş.T. Sumqayıt sənaye mərkəzi: mövcud potensialdan istifadə, modernləşdirmə və müasirləşdirmə prioritetləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2012-196 s.
7. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.
8. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri. Bakı, 2012.-584 s.
9. Həsənov R.T. Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri//Azərbaycanın vergi jurnalı, №2, 2012. -S.103-108.
10. Hüseynov T. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Monoqrafiya. Bakı 2015, 460 s.
11. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: XXI əsr. Yeni Nəşrlər evi, 2005. -464 s.
12. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşdirmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı-"AVROPA", 2013.-422 s.
13. Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, "Turxan", NPB, 2016.-536 s.
14. Самедзаде З.А. Структура и эффективность общественного производства (на материалах Азербайджанской ССР). Баку, Издательство «ЭЛМ», 1980.- 208 с.
15. Самедзаде З.А. Этапы большого пути - экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. Баку, ИПЦ «НУРЛАР», 2004, 936 с.

*Алиев Шафа Тифлис оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Сумгаитский Государственный Университет,
Адрес: AZ5008, Азербайджан, г. Сумгаит, 43-й квартал.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Алиев Ш.Т., 2019*

Р Е З Ю М Е

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СВЯЗАННЫЕ СО СТОЛЕТИЕМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье исследованы важные аспекты процессов экономического развития связанные со столетием Азербайджанской Демократической Республики. С этой целью анализированы и даны авторские взгляды на процессы экономического развития за этот период. Обобщены и оценены негативные последствия падения Азербайджанской Демократической Республики на развитие национальной экономики. Раскрыта сущность убытка, влияющего на процессы экономического развития в связи с потерей независимости Азербайджана за короткий срок. Даны хронологии и особенности процессов экономического развития в Азербайджане в период бывшего СССР. Характеризованы подходы и проблемы в процессах экономического развития Азербайджана в 20-50-е годы XX века. Обращено внимание на неравномерное развитие отдельных секторов экономики Азербайджанской Республики в период состава СССР. Раскрыты причины ограниченности выделения финансовых ресурсов и капитальных вложений за исключением нефтяного сектора экономики Азербайджанской Республики с центра - Москвы. Показана решающая роль Бакинской нефти в обеспечении победы СССР на Великой Отечественной Войне. Анализированы и оценены положения социально-экономического развития в Азербайджане в 50-70-е годы XX века. Рассмотрены процессы развития отдельных сфер экономики Азербайджана за этот период. Особенно отмечена историческая роль и заслуги Гейдара Алиева в ускорении социально-экономического развития Советского Азербайджана в 1970-1985-е годы. Анализированы и оценены важные экономические аспекты Азербайджана за этот период. Исследованы и обобщены процессы перехода на рыночные отношения и создание новой экономики, после восстановления независимости Азербайджана - начиная с 18 октября 1991 года и в последующие периоды. Дана сущность процессов формирования и совершенствования национальной модели экономического развития в Азербайджане. Раскрыты современные особенности развития национальной экономики. Обобщены стратегические аспекты развития национальной экономики в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: экономика Азербайджана - 100, процессы экономического развития, хронология экономического развития, экономическая независимость, свобода экономической мысли, независимая экономическая политика.

Shafa Tiflis Aliyev,
doctor of economic sciences, professor,
Sumgayit State University,
Address: AZ 5008, Sumgayit, Azerbaijan, 43rd Quarter.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Sh.T. Aliyev, 2019

A B S T R A C T

IMPORTANT ASPECTS OF ECONOMIC DEVELOPMENT PROCESSES CONNECTED BY THE CENTURY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Important aspects of economic development processes connected by the century of Azerbaijan Democratic Republic are explored in the thesis. For this purpose, the author's views on the processes of economic development during this period have been analysed and given. The negative consequences of the development of the national economy and the fall of Azerbaijan Democratic Republic are summarized and evaluated. The essence of the loss, affecting the processes of economic development in connection with the loss of independence of Azerbaijan for a short period is revealed. Chronologies and features of economic development processes in Azerbaijan in the period of former USSR, characterized approaches and problems in the processes of economic development of Azerbaijan in the 20-50s of the XX century are given here. Attention is drawn to the uneven development of individual sectors of the economy of the Republic of Azerbaijan during the composition of the USSR. The reasons for the limited allocation of financial resources and capital investments with the exception of the oil sector of the economy of Azerbaijan Republic from the centre, Moscow are disclosed in the thesis. The decisive role of the Baku oil in ensuring the victory of USSR in Great Patriotic War, analysing and evaluating of the provisions in the socio-economic development in Azerbaijan 50-70 years of the twentieth century are discussed as well. Considered on the development processes in individual areas of the economy of Azerbaijan during this period, the historical role played by Heydar Aliyev in accelerating the socio-economic development of Soviet Azerbaijan in 1970-1985 were especially noted in it. The important economic aspects of Azerbaijan for this period, the processes of transition to market relations and the creation of a new economy after the restoration of independence of Azerbaijan, starting October 18, 1991 and subsequent periods have been studied and summarized. The essence of the processes of formation and improvement of the national model of economic development in Azerbaijan, the modern features of the development of the national economy, the strategic aspects of the development of the national economy in the near future are revealed.

Keywords: economy of Azerbaijan - 100, processes of economic development, chronology of economic development, economic independence, freedom of economic thought, independent economic policy.

*Mədətov Mansur Akif oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,*

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu,

Ünvan: AZ1073, Azərbaycan, Bakı, Hüseyn Cavid pros.115.

E-mail: madatmansur@yandex.ru

©Mədətov M.A., 2019

UOT 331.101.262

İNSAN KAPİTALININ SƏMƏRƏLİLİYİ İLƏ İQTİSADİ ARTIM ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ

X Ü L A S Ə

İnsan kapitalının yaranması mürəkkəb proses olub, şəxsin fərdi keyfiyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bütün bunların məcmu şəkildə kapitalla çevrilməsi ilə bağlıdır. İnsan kapitalının inkişafı bu kapitalla maliyyə vəsaitlərinin məqsədyönlü şəkildə yönəldilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan kapitalına investisiyalar fərdin bilik və bacarıqlarının, təhsil və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, sağlamlığının qorunmasına sərf edilməlidir. İnsan kapitalına investisiyalar əsasən iki istiqamət üzrə yönəldilir: təhsil və səhiyyəyə. Lakin bəzi tədqiqatçılar buraya elm xərcləri nəzərə alınmaqla aşağıdakıları daxil edirlər: işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi, işə düzəlmə və digər çoxsaylı informasiyanın axtarışı və əldə edilməsi, uşaqların təlim-təربiyəsi, elmin və intellektin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı ilə bağlı xərclər.

İqtisadi artım insan kapitalının davamlı inkişafı üçün zəruri olan möhkəm zəmin yaradır. Eyni zamanda keyfiyyətli insan kapitalının formalaşması iqtisadi artım baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi insan kapitalı ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı asılılıq, qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur.

Aydın ki, insan kapitalı ilə iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqə təsadüfdən yaranmır. Bu, hər şeydən öncə iqtisadiyyatın strukturu, gəlirlərin bölgüsü, həyata keçirilən iqtisadi siyasət tədbirləri kimi bir sıra amillərdən asılıdır. Tədqiqat nəticəsində müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, ənənəvi iqtisadi artım modellərindən fərqli olaraq, yeni iqtisadi artım nəzəriyyəsində insan kapitalı modelin mərkəzində yer almalıdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, elm, təhsil, səhiyyə, sosial sferanın maliyyələşdirilməsi, təhsil fondu, iqtisadi artım.

GİRİŞ

Azərbaycanın potensialı imkan verir ki, özünün neft gəlirlərini insan kapitalına çevirməklə yüksək iqtisadi inkişafa nail olsun. Son 15 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollara yaxın sərmayə qoyulmuşdur. Əlverişli iqtisadi şərtlər hökumətə ölkədə yoxsulluq həddini təxminən 50 faizdən 5,4 faizə endirməyə və son on beş ildə ümumi daxili məhsulu 3 dəfədən çox artırmağa imkan vermişdir. Dövlətin valyuta ehtiyatları xarici borcu 4-5 dəfə üstələyir. Xarici dövlət borcu ümumi daxili məhsulun cəmi 20 faizini təşkil edir. Bu, qara qızıl, neft və qazın insan kapitalına çevrilməsinin əyani nümunəsidir.

Ölkədə yoxsulluğun daha da azaldılması inkişafın davamlılığını təmin edəcək sağlam və yaxşı təhsil almış insan kapitalına sahib olmaq üçün mühüm şərtədir.

Bir sıra müəlliflər hesab edirlər ki, dinamik inkişafın təmin olunmasında insan kapitalının rolu olduqca şişirdilmişdir. Onların fikrincə, modellərdə yüksək və ya sabit iqtisadi artım göstərən ölkələrin təhsil xərclərini və insan kapitalı yığımını tez bir zamanda artırması kimi əks əlaqəsi nəzərə alınmır (5; 3).

Bununla yanaşı, daha sıx tədqiq edildikdə, aydın olur ki, ekonometrik modellərin əksəriyyəti insan kapitalının artımının əhəmiyyətli korrelyasiyasını nə vaxt baxımından, nə də ki, ölkələrarası çərçivədə verə bilmir. 1960-1985-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhalisinin təhsil potensialının kəskin artımı iqtisadi artım sürətinə praktiki olaraq heç bir təsir göstərməmişdir (9). Digər tədqiqatçılar da analoji nəticələrə gəlmişlər (4). Bunun əsas səbəbinin ən geniş yayılmış izahı insan kapitalı ehtiyatlarının qeyri-dəqiq ölçülməsidir. Tədqiqatçılar modellərdə istifadə edilən hesablamaların çox şübhəli olduğunu qeyd edirlər. Bununla yanaşı, iradlar informasiya-statistik məlumatların kasadlığı ilə əlaqədar olaraq həm qiymətləndirmələrin məzmununa (10; 8; 7), həmçinin onların modelləşdirilməsində texniki çatışmazlıqlara münasibətdə irəli sürülür (6).

Aparığımız ilkin tədqiqatların mövzusu əhaliyə göstərilən elm, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə ayrılan büdcə xərclərinin təhlili olmuşdur. Tədqiqatda bu sahələrə ayrılan büdcə xərclərinin illər üzrə dəyişməsi nəzərdən keçirilir, bu xərclərin həm ÜDM-də və ümumi dövlət büdcəsi xərclərində səviyyəsi, həm də iqtisadi potensialın göstəricisi kimi qəbul edilən adambaşına düşən ÜDM göstəricisi nəzərə alınmaqla müqayisə edilir. Ən əsası, tədqiqat bəzi səhiyyə və təhsil göstəricilərinin həm illər üzrə dəyişməsinə, həm də digər ölkələrlə müqayisəsinə baxaraq büdcə xərcləri mövcud vəziyyətinə arasında əlaqənin olub-olmadığını təhlil edir. Hesab edirik ki, belə təhlillərin aparılması beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır.

Güclü iqtisadi inkişaf, maliyyə imkanlarının artması həm iqtisadi, həm də sosial prioritetlərin düzgün seçilməsi imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, ölkənin pul-kredit, büdcə siyasətində təkmilləşmələr aparılmasını da zəruri edir. Bu təkmilləşmələrdən biri ÜDM-də büdcənin xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədardır. Bu nisbət dövlət büdcəsinin xeyrinə dəyişməsi dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdə iştirakının artmasını, onun öz funksiyalarını daha müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsini nümayiş etdirir. Müstəqilliyin ilk illərində büdcə gəlirləri və xərcləri ÜDM-in cəmi 12-13 faizini təşkil etdiyi halda, son illər bu nisbət 28-33 faizə bərabər olmuşdur. Büdcə xərclərinin strukturu da köklü surətdə təkmilləşir, təhsilə, səhiyyəyə, elmə ayrılan xərclərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Nobel mükafatı laureatı Amartya Sen qeyd edir ki, "İnkişafın məqsədləri ilə vasitələri arasındakı əsas fərqi bilirməsi zəruridir. Bütün fəaliyyətlərin son məqsədi insanlardır və

inkişaf insanların nailiyyətləri, azadlıqları və bacarıqları üzərində qurulmalıdır. Əsl əhəmiyyətli olan, fərdlərin yaşadığı həyatdır, əldə etdikləri mallar ya da gəlirləri deyil”.

Buradan aydın olur ki, inkişaf insanlar üzərində qurulur. Bu baxımdan keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi artım dedikdə, nəzərdən keçirilən iqtisadi sistemdə (ölkədə, regionda, dünyada) əmtəə və xidmətlərin istehsalının artımı başa düşülür. İqtisadi artımın ölçülməsi üçün isə real ÜDM və ya adambaşına düşən ÜDM artımından istifadə olunur. Əmtəə və xidmətlərin istehsalının göstəricisi olan iqtisadi artım müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Son vaxtlar müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda insan kapitalı nəzəriyyəsi yeni ideyaların və yeniliklərin mənbəyi, eləcə də onların qavrayışını və yayılmasını asanlaşdıran bir amil kimi qeyd edilir.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat şəraitində rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının inkişaf etdirilməsinin əsas şərtlərindən biri aztəminatlı təbəqələrin sosial müdafiəsi ilə yanaşı, innovasiya potensialına malik cəmiyyət üzvlərinin potensiallarının reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində dövlət büdcəsinin rolu daha çox hiss edilməkdədir və onun maliyyə yükü artmaqdadır.

İlkin olaraq insan kapitalı konsepsiyasının müəllifləri yeni konsepsiyanı lakonik olaraq formalaşdırmaq əvəzinə, məcmu ictimai məhsulun yaradılmasında qeyri-maddi və insandan ayrılmaz aktivlərin maddi ehtiyatlarla birlikdə rolunun bərabər olması ideyasını izah və müdafiə etməyə olduqca çalışırdılar. İnsan kapitalının kanonik tərfi hələ də hazırlanmamışdır.

Bununla yanaşı, insan kapitalının müəyyənləşdirilməsində əksent onun ölçülməsinə münasibətdə müxtəlif yanaşmalara gətirib çıxarır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, bu xüsusi növ qeyri-maddi sərvətə malik olmağa, onun əldə olunması və istifadə olunması prosesinə və ya onun fəaliyyəti nəticəsində əldə olunacaq faydaya əksent edilir. Məsələn, ən ümumi, neytral anlayışlar kimi aşağıdakıları misal gətirmək olar: insan kapitalı – “şəxsi, sosial və iqtisadi rifahın yaradılmasına töhfə verən fərdlərdə cəmlənmiş bilik, təcrübə və xüsusiyyətlərin təcəssümüdür” (11).

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ölkə vətəndaşlarının təhsil səviyyəsinin 1% yüksəlməsi əmək məhsuldarlığı və adambaşına düşən ÜDM-in müvafiq olaraq 2,5 və 1,5% artımı ilə nəticələnir.

2002-2004-cü illərdə təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi Norveçdə ÜDM-in 7,7%-i, İsveçdə 7,0%-i, Finlandiyada 6,5%-i, Macarıstanda 6,0%-i, Estoniyada 5,7%-i səviyyəsində olmuşdu.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, bir qayda olaraq eksperiment səciyyəli olmayan tədqiqatlardan irəli gələn nəticələr məktəbəqədər təhsildə əldə edilən mənfəətin yüksək olduğunu sübut edir. Boliviya da ailə əsaslı erkən uşaqlıq dövründə inkişaf və qidalanma proqramının fayda-xərc nisbəti 2,4:1 və 3,1:1 idi, özü də körpə ölümünün yüksək, məktəbdə qeydiyyat əmsalının isə aşağı olduğu qruplardan olan uşaqlar üçün bu nisbət yüksək olmuşdu. Kolumbiya və Misirdə digər iqtisadi təhlillər nisbətin 3:1 olduğunu müəyyən etmişdi. Misirdə təhlükəyə ən çox məruz qalan uşaqların qeydiyyatı baxımından faydaların 5,8:1 nisbətində

olduğu aşkar edilmişdi. Daha az inkişaf etmiş ölkələrdə erkən uşaqlıq dövrü proqramlarının ciddi qiymətləndirilməsi geniş yayılmayıb, lakin son on ildə bununla bağlı dəlillər toplanmaqdadır. Dehliyə məktəbəqədər səhiyyə proqramı nəticəsində əmək bazarında mənfəət xərclənən hər 1 ABŞ dollarına 14 dollar təşkil etmişdi.

Hazırda ölkədə sosial sferanın maliyyələşdirilməsində əsas subyekt kimi dövlət çıxış edir və büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi daha çox üstünlük təşkil edir. Dünya təcrübəsinə müraciət etsək görərik ki, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sosial sferanın maliyyələşdirilməsinə münasibətdə özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakı zərurəti yaranır. Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatını qurmağı qarşısına məqsəd qoymuş respublikamız bu təcrübədən istifadə etməklə sosial siyasətin maliyyə təminatı kanallarının çoxalmasına şərait yaratmalıdır.

Bundan başqa, əhali tərəfindən yığılmış təhsil ehtiyatının (təhsil fondunun) böyük hissəsi, əgər yüksək işsizlik və ya ixtisaslı iş qüvvəsindən səmərəsiz istifadə zamanı o tam mənada istehsal prosesinə cəlb edilməyibsə, iqtisadi inkişaf göstəricilərinə zəif təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, nisbətən uğurlu iqtisadiyyatlar xarici əmək miqrasiyasının təşviqi ilə müəyyən işçi qruplarının çatışmazlığını kompensasiya edə bilər (Birinci model inkişaf etməkdə olan ölkələrin, ikinci model isə inkişaf etmiş ölkələrin vəziyyətini əks etdirir.). Bununla yanaşı, qloballaşma şəraitində müvəffəqiyyətli ölkələrin imkanları və müvafiq olaraq daha zəif iqtisadiyyatlara qarşı təhdidlər kəskin şəkildə artır.

Dünya Bankının elastikliklə bağlı proqnozlarında göstərilir ki, Azərbaycanda adambaşına düşən dövlət səhiyyə xərclərinin 10% artması (ABŞ dollarına çevirərkən) beş yaşınadək uşaqlar arasında ölüm əmsalının 3.3%, analar arasında ölüm əmsalının isə 3.2% faiz azalması ilə nəticələnə bilər. Odur ki, islahatlar prosesinin sürətləndirilməsi və hamının antenatal, mamalıq və neonatal xidmətləri paketindən istifadəsinin təmin olunması ilə paralel olaraq səhiyyə xərclərinin artırılması ölkəyə ölüm əmsalını daha da azaltmağa kömək edəcək.

Əlbəttə, səhiyyə xərclərinin artırılması səhiyyədə maliyyələşdirmə və icbari sığorta haqqında konsepsiyada göstərilmiş qruplar üçün əsas səhiyyə xidmətləri paketinin qəbul edilməsi və saxlanılmasının qiymətinin düzgün müəyyən edilməsinə əsaslanmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Keyfiyyətli insan kapitalı insana yönəldilən investisiyalardan asılıdır. İnsan kapitalına investisiyalar dedikdə isə elm, təhsil, səhiyyəyə xərclənən vəsaitlər nəzərdə tutulur. Bəs gəlin görək keçmiş SSRİ-də bu sahədə vəziyyət necə idi. Elm, təhsil və səhiyyənin saxlanılması xərclərinə görə MDB ölkələri hələ də Sovet İttifaqına çata bilməmişlər. 1922-1985-ci illərdə sovet dövləti tərəfindən əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması, elmin yeni nailiyyətlərinin əldə edilməsi, vətəndaşların sağlamlılıqlarının qorunması sahəsində nə qədər maliyyə vəsaiti sərf olunmuşdu. SSRİ büdcəsini təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlirik ki, ölkədə təhsilə ayrılan xərclər 7,5%-dən aşağı düşməmişdir. Bu isə onu göstərir ki, həmin dövrlərdə bütün çətinliklərə baxmayaraq (Vətəndaş müharibəsi, Böyük Vətən müharibəsi) maarifləndirməyə çox böyük önəm verilirdi. Təhsilə ayrılan xərclərin maksimal səviyyəsi isə 1946-1950-ci illərdə olub və 13,9%-ə çatıb. Bu çox güman ki, müharibədən sonra savadlı insanların çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Əhali buraxılmış dövrün yerini doldurmaq üçün axşamlar oxuyur,

gündüzlər isə işləyirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bütün dünyada ən yaxşı hesab edilən təhsil sisteminin bünövrəsi məhz 1946-1955-ci illərdə qoyulmuşdu. Bu sistemin köməkliyi ilə Sovet İttifaqı məşhur alimlər, kosmik fəzanı öyrənənləri hazırlamağa nail olmuşdu. SSRİ-nin dağılmasına baxmayaraq, sovet təhsil sisteminin qalıqlarına indi də rast gəlmək (məsələn, dünyada ən yaxşı hesab edilən Finlandiya təhsil sistemi) mümkündür.

Cədvəl 1.

SSRİ-də təhsil xərcləri, %-lə

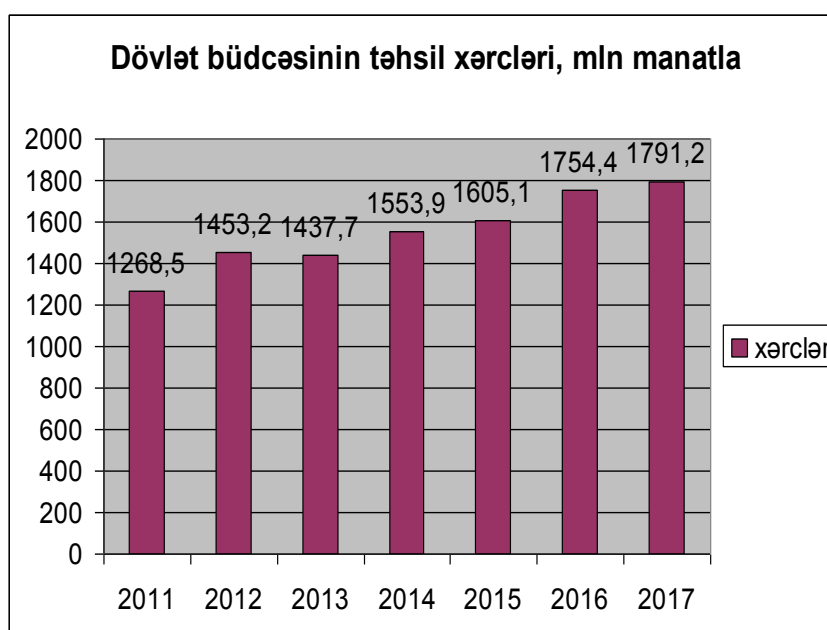
İllər	1922-1925	1926-1928	1929-1932	1933-1937	1938-1940	1941-1945	1946-1950	1951-1955
Xərclərdəki payı	11%	12,2%	11,2%	13,6%	13,6%	7,5%	13,9%	12,4%

Elm və elmi-tədqiqat müəssisələrinə ayrılan vəsaitlər təhsil və səhiyyəyə ayrılan vəsaitlərə çatmasa da, bu sahəyə də az vəsait yönəldilmirdi. SSRİ-də elm xərclərinin ən yüksək səviyyəsi 4,3% olmaqla 1966-1970-ci illərdə çatmışdı. Yəqin ki, bu kosmik fəzanın fəth edilməsi ilə əlaqədardır. Bu sahəyə büdcədən ən az vəsait isə yenə də Böyük Vətən müharibəsi dövründə ayrılmışdı (0,4%). Bu da başa düşüləndir.

Sosial sferanın vacib sahələrindən biri olan səhiyyə maliyyələşdirmə səviyyəsinə görə təhlil edilən dövrdə təhsil ilə elm arasında layiqli ikinci yerini tutub. Elm xərcləri kimi ona da 1966-1970-ci illərdə ən çox vəsait ayrılıb və bu faiz ifadəsində 6,3-dür. Bu sahəyə ən az vəsait isə 2,4% olmaqla 1928-1929 və 1932-ci illərdə, Böyük Vətən müharibəsi dövründə ayrılmışdı. SSRİ dövlət büdcəsinin təhsil xərcləri orta hesabla 11,7%, elm xərcləri 2,1%, səhiyyə xərcləri 4,9% təşkil edirdi.

Diagram 1.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin təhsil xərcləri (mln. manatla)

Cədvəl 2.

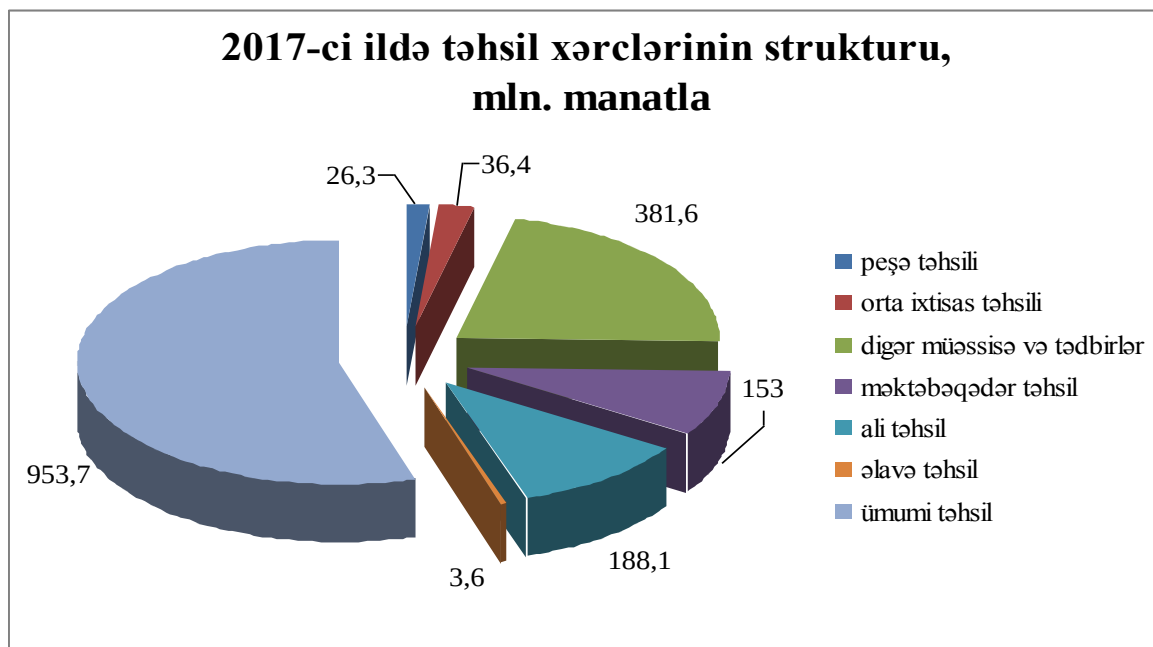
Azərbaycanda təhsil göstəriciləri (mln. manatla)

Göstəricilər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ÜDM	52082.0	54743.7	58182.0	59014.1	54380.0	60425.2	70135.1
Təhsil xərcləri	1268.5	1453.2	1437.7	1553.9	1605.1	1754.4	1791.2
ÜDM-də payı, %-lə	2.4	2.7	2.5	2.6	3.0	2.9	2.6
Büdcə xərcləri	15397,5	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5
Büdcədə təhsilin payı, %-lə	8.2	8.3	7.5	8.3	9.0	9.9	10.2
Dövlət xətti ilə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının təhsilinə çəkilən xərclər	10,6	19,7	37,8	36,2	38,0	33,9	19,0
Təhsilə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu	273.2	214,1	784.8	399.3	171.6		117.3
Təhsil fondu	1552.3	1687.0	2260.3	1989.4	1814.7	1788.3	1927.5
İnsan kapitalının səmərəlilik göstəricisi	3.0	3.1	3.9	3.4	3.3	2.9	2.8

Son illər təhsil xərclərinin dövlət büdcəsindəki xüsusi çəkisi artan xətt üzrə inkişaf edir. Artan büdcə xərclərinin tərkibində sosial sferanın prioritetliyi qorunub saxlanılır. 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə təhsilə ayrılan büdcə xərcləri 1,4 dəfə artmışdır. Adambaşına ifadəsində isə müvafiq olaraq 139,23 manatdan 182,59 manatadək yüksələrək 1,3 dəfə artım nümayiş etdirmişdir. Bütün bunlarla yanaşı yuxarıdakı cədvəldən aydın olur ki, 2011-2017-ci illər ərzində insan kapitalından istifadənin iqtisadi səmərəliliyi 3-4% arasında tərəddüd etmişdir. Bu göstərici müəllif tərəfindən təhsil fondunun ÜDM-ə nisbəti şəklində hesablanmışdır. Təhsil fondu dedikdə, burada büdcədən ayrılan təhsil xərclərinin, dövlət xətti ilə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin təhsil xərclərinin, təhsilə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinin cəmi nəzərdə tutulur.

Diagram 2.

2017-ci ildə Azərbaycanda təhsil xərclərinin strukturu (mln. manatla)

Diagramdan da göründüyü kimi 2017-ci ildə (dövlət əsaslı vəsait qoyuluşundan ayrılmış vəsait istisna olmaqla) təhsil xərcləri üzrə istifadə olunmuş vəsaitin 153,0 milyon manatı (8,8%) məktəbəqədər təhsilin, 935,7 milyon manatı (54,7%) ümumi təhsilin, 26,3 milyon manatı (1,5%) ilk peşə ixtisas təhsilinin, 36,4 milyon manatı (2,1%) orta ixtisas təhsilinin, 188,1 milyon manatı (10,8%) ali təhsilin, 3,6 milyon manatı (0,2%) əlavə təhsilin, 381,6 milyon manatı (21,9%) təhsil sahəsində digər müəssisə və tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Dövlət başçısı Azərbaycan xalqının gələcəyi, onun dünya xalqları arasında layiqli yer tutması naminə təhsilə, elmə diqqətin bundan sonra da artırılacağını bəyan etmişdir. Təhsilin inkişafı, məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların müasir avadanlıqlarla, informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsində Heydər Əliyev Fondunun, onun Prezidenti Mehriban Əliyevanın xüsusi xidmətləri vardır. Çünki, qloballaşan dünyada o ölkə özünün suverenliyi, milli-mənəvi dəyərlərini daha layiqincə qoruya biləcəkdir ki, o güclü, yüksək elm sisteminə malik olsun.

Onu da qeyd edək ki, respublikada büdcə xərclərinin ildə 25-30 faiz artmasının maliyyə tutumu inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə xərclərinin 1 faiz artmasından çox deyil. Ona görə də hələ uzun müddət səhiyyəyə, elmə, təhsilə, sosial ehtiyacların ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq xərclərin sürətlə artması obyektiv zərurətdir. Belə bir mövqe Azərbaycanda dayanıqlı, sabit inkişaf üçün çox real perspektivlər açacaq, iqtisadi inkişafı sosial inkişaf arasında tarazlığı təmin edəcəkdir.

Son illər respublikamızda səhiyyə sisteminin inkişafı məqsədilə ayrılan vəsaitlərin həcmi xeyli artmışdır. Bunun nəticəsində ölkəmizdə ana ölümü əmsalı 2011-ci ildə 15,3-dən 2017-ci ildə 14,6-a enmişdir. Ana ölümünün əsas səbəblərindən biri kimi qadınların həkimə müraciət etməməsi göstərilir. Hesab edirik ki, maarifləndirmə məsələlərində Avropa, Amerika

təcrübələrində yararlanmağa ehtiyac var. Nəzərə almaq lazımdır ki, sovet dönəmində bizim belə bir təcrübəmiz olub. Qadın məsləhətxanalarına hamilə qadınların məcburi şəkildə cəlb olunması obyektiv zərurətə çevrilir. Belə güclü nəzarət sisteminin yaradılması ölkənin gələcəyi olan uşaqların sağlam dünyaya gəlməsinə imkan verəcəkdir. Yeni müasir tibb avadanlıqlarının tətbiq edilməsi, bu avadanlıqlardan istifadə edə biləcək personalın hazırlanması, onların ixtisas artırma məsələləri də nəzərdən keçirilməlidir. Hesab edirik ki, bütün bu tədbirlər ana və uşaq ölümünün səviyyəsini xeyli azaltmağa imkan verəcək.

Dövlət tərəfindən nikaha girmək istəyən cütlüklərin məcburi şəkildə müayinədən keçirilməsi çox düzgün bir addımdır. Bunun nəticəsində gələcəkdə sağlam körpələrin doğulması üçün etibarlı təməl qoyulmuş olacaq.

Təhlil prosesində dövlət büdcəsinin sosial sfera üzrə dinamikası və strukturu ətraflı araşdırılmış, belə bir dinamikanın əhalinin demoqrafik göstəriciləri ilə əlaqəsi öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, uşaq ölümü ilə səhiyyəyə ayrılan xərclər, sahənin səmərəliliyi arasında sıx əlaqə vardır. Son illərdə bu sahədə görülmə işlər öz səmərəsini verir.

Bununla belə uşaqlarla bağlı demoqrafik göstəricilərin yaxşılaşması üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin artırılması, səmərəli paylanması ilə yanaşı vəsaitlərin bölgüsündə regionlara diqqətin artırılması vacibdir ki, bu məsələ də büdcə proqnozlarında nəzərə alınmalıdır.

Dövlət tərəfindən təhsilə ayrılmış vəsaitin böyük bir hissəsi ibtidai və orta təhsil üçün nəzərdə tutulur. Bu da tamamilə məntiqə uyğundur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (Maddə 42. Təhsil hüququ. I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.) (1) əsasən vətəndaşlara icbari pulsuz ibtidai və orta təhsil xidməti göstərilir.

Nobel Mükafatı laureatı, iqtisadçı Ceyms Hekmanın dəfələrlə qeyd etdiyi kimi konkret məktəb proqramlarının xərc və faydalarının tədqiq edilməsi göstərir ki, məktəbəqədər təhsilə qoyulan investisiyalardan əldə edilən mənfəət təhsilin digər pillələrində qazanılan mənfəətdən çoxdur və uşaq bağçalarında qazanılan bacarıqlar gələcək tədris üçün baza rolunu oynayır.

Bəlkə də bu sahədə aparılan ən məşhur və ciddi təhlil ABŞ-ın Miçiqan ştatının İpsilanti şəhərində 1962-67-cı illərdə məktəbəqədər təhsil sahəsində aparılan tədqiqat olmuşdur. Uşaq bağçası proqramlarında iştirak edən uşaqları onlarda iştirak etməyənlərlə uzun illər ərzində müqayisə edən tədqiqatda məktəbdən çıxmaq təhlükəsi qarşısında olan və aztəminatlı ailələri təmsil edən 58 Afrika mənşəli amerikalı uşaq 3-4 yaşında yüksək keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil proqramında iştirak edən qrupa daxil edildi, eyni mənşəli 65 uşaq isə nəzarət qrupunu təşkil etdi. Proqrama və nəzarət qrupuna daxil edilən uşaqların vəziyyəti 11 yaşındakı hər il, daha sonra isə sonuncu dəfə 40 yaşında olmaqla bir neçə dəfə qiymətləndirilirdi. Proqramda iştirak edən uşaqlar və nəzarət qrupu arasında aparılan müqayisələr göstərdi ki, proqramda iştirak edən uşaqlarda 5 yaşında əqli inkişaf əmsalı (birinci qrupda uşaqların 67%, ikincidə isə 28%-i 90-dan yuxarı bal toplamışdı), məktəbdə müvəffəqiyyətlər, o cümlədən məktəbi yüksək qiymətlərlə bitirmə (65%, 45%-ə) və 40 yaşında qazanılan gəlirlər (60%, 40%-ə ildə 20,000 ABŞ dollarından çox qazanırdı) artmışdı. Müfəssəl xərc-fayda təhlilinə görə, proqramda faydanın xərcə nisbəti 17:1 olmuşdur. Bu olduqca yüksək nisbət bütün məktəbəqədər tərbiyə proqramlarına aid deyil çünki Perry məktəbəqədər təhsil proqramı xüsusilə əlverişsiz sosial mənşədən olan uşaqlara çox yüksək keyfiyyətli xidmət və təhsil təmin edirdi.

Məsələn, əldə edilən mənfəətin 66%-i cinayətkarlıqla bağlı xərclərin (hüquqi prosedurlar və həbs etmə) azalmasında özünü büruzə verirdi belə ki, proqramda iştirak etmiş

uşaqlar etməyənlərlə müqayisədə daha az hüquq pozuntusu törətmişdilər. Hətta cinayətlə bağlı xərclərə qənaət edilməsini çıxsaq belə dövlətin (təhsil vəsaitinə qənaət, rifah xərclərinə qənaət və yüksək gəlir nəticəsində yığılan vergilərin artması) və özəl sektorun proqramdan əldə etdiyi digər mənfəətlərin fayda-xərc nisbəti 5,8:1 olmuşdu.

Tədqiqatın da göstərdiyi kimi nisbətən daha az vəsait ayrılan sahələrə üstünlük verilməsinə ehtiyac vardır. Bu sahələr təhsildə məktəbəqədər, texniki-peşə və universitet təhsili, səhiyyədə ilkin səhiyyə xidmətləri - poliklinikalar və ambulatoriyalardır. Məsələn, Azərbaycanla məktəbəqədər təhsil səviyyəsi çox aşağıdır və bu, xüsusilə kənd yerlərində nəzərə çarpır.

Bu gün Azərbaycanda məktəbəqədər uşaq bağçalarının artması istiqamətində ciddi işlər nəzərdə tutulur. Təbii ki, bu problemə kifayət qədər fikir verməyənlər də tapılır. Amma dövlət başçısı İ.Əliyevin “uşaqlara qayğı Azərbaycanın gələcəyinə qayğıdır” siyasəti heç şübhəsiz ki, bu sahədə ölkəmizin nailiyyətlərinə tam əminlik yaradır.

Sırf tibbi nöqteyi-nəzərindən də qəbul olunmuş qaydaya əsasən hər bir insan ildə 2 dəfədən az olmayaraq profilaktik qaydada həkim müayinəsindən keçməlidir. Bu baxımdan iri həcmli və çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edən xəstəxanalar əvəzinə kiçik stasionarlar, poliklinikalar, tibb məntəqələrinin açılması məqsədəuyğundur. Bu əhaliyə təcili və ilkin tibbi xidmət göstərilməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Bu gün səhiyyənin təşkilinin forma və metodlarında dünya təcrübəsinə əsaslanaraq dəyişikliklər edilir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan uşaqları orta səviyyəli rifaha malikdirlər və son illərdə vəziyyətin müxtəlif sahələrdə daha da yaxşılaşdığını göstərən çoxlu faktlar vardır. Elə yoxsulluğun azalması faktını qeyd edək. Bu siyasət gələcəkdə həm sosial sahələrə ayrılan xərcləri artırmaqla, həmçinin bu xərclərin ünvanlılığını yüksəltməklə təmin ediləcəkdir.

Apardığımız tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, uşaqlarla bağlı müəyyən edilən vəsaitlərin hazırlanmasının normativ bazası daha da təkmilləşməli, müqayisəli təhlil, qabaqcıl dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və maliyyə şəffaflığı istiqamətində görülən işlər qarşıdakı dövrdə daha geniş vüsət almalıdır.

Eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı və davamlı inkişaf üzrə qəbul ediləcək növbəti dövlət proqramlarının hazırlanmasına yardım etmək məqsədilə tədqiqat sosial qruplar (yoxsul və varlı), şəhər və kənd yerləri və iqtisadi rayonlar arasında səhiyyə və təhsil göstəriciləri və xərcləri baxımından fərqlərin mövcud olub-olmadığı araşdırılmalıdır.

İnsan kapitalı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə modellər vasitəsilə izah olunur. Burada müxtəlif modellər mövcuddur. Onlardan 4-ü - R.Lukas modeli, P.Rommerin modeli, Q.Menkyu - D.Romer - D.Veyl modeli, D.Romer modelində insan kapitalı səviyyəsi istehsalatda çalışan işçilərin əmək məhsuldarlığının və yaxud bir nəfər işçiyə düşən gəlirin miqdarı ilə müəyyən edilir (2).

Qreqori Menkyu, David Romer və David Veyl qeyd edirlər ki, Solou modelinə daxil olan insan kapitalı iqtisadi artıma özünəməxsus tərzdə təsir göstərə bilər. Burada əlbəttə ki, müxtəlif ölkələrdəki işçi qüvvəsinin təhsil və peşə hazırlığı xüsusi rol oynayacaqdır.

Ölkələr ona görə varlıdırlar ki, onlarda fiziki kapitalın sərmayələşdirilməsi, texnoloji səviyyə, əhali artımı yüksəkdir və həmin əhalinin ixtisasının artırılmasına yönəldilən vaxt daha çox qısadır.

Qeyd edək ki, texnologiyanın bütün ölkələrdə bərabər yerləşdirilməsinin bir yolu

yoxdur. Həqiqətən də texnologiyalardakı müxtəliflik bəzi ölkələrin digərlərindən zəngin olmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu texnologiyaların özünü də yaradan insandır, insan əməyidir, insan təfəkkürüdür.

Böyük miqdarda kapital qoyuluşuna malik olan və ərazisində çoxlu ixtisaslı işçi qüvvəsi olan ölkələr zəngin ölkələrə çevrilirlər.

Y E K U N

Dövlət büdcəsində toplanan vəsaitlərdən səmərəli istifadə, büdcə xərclərinin optimal səviyyəsinin əldə olunması da iqtisadiyyatın idarə edilməsinin ən mühüm məsələlərindəndir. Büdcə xərclərinin artırılması sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün zəmin yaratsa da, bir çox hallarda inflyasiya proseslərinin sürətlənməsinə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan, hökumət büdcə xərclərinin bütün istiqamətlərini diqqətlə araşdırmış, hər bir sahəyə yalnız lazım olan məbləğdə vəsait ayrılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Özünün iqtisadi potensialına, büdcəsinə və digər ölkələrlə müqayisəyə görə Azərbaycanın son illərdə xüsusilə artan səhiyyə və büdcə vəsaitləri daha da artırıla bilər. Vəsaitlər bəzi təhsil və səhiyyə göstəricilərindəki aşağı nəticələrin tək səbəbi olmasa da əsas səbəblərdən biridir. Mövcud məlumat göstərir ki, bəzi sahələrdə (səhiyyədə ölüm halları, səhiyyə xidmətlərinə çıxış, doğuşdan əvvəl və sonrakı qulluq, peyvəndlə əhatə olunma, evdə doğuşlar, təhsildə isə müəyyən fənlər üzrə bilik səviyyəsi və qəbul imtahanlarındakı nəticələr) irəliləyişə ehtiyac vardır. Nisbətən aşağı səviyyəli büdcə ayırmaları əsasən səhiyyəyə, müəyyən dərəcədə də təhsilə çəkilən xərclərin yükünü fərdlərin üzərinə qoymuşdur ki, bu da ailə gəlirlərinə təsir göstərmişdir. Tədqiqat, buna görə də, təhsil və səhiyyə ayırmalarının daha da artırılmasının məqsədəuyğun olduğu qənaətinə gəlmişdir. Postsovet ölkələri ortalama olaraq ÜDM-in 4.2 faizini təhsilə, 3.9 faizini səhiyyəyə xərcləyirlər. Səhiyyə və təhsildəki islahatlarla bu istiqamətdə işlər görülür.

Əlavə vəsaitlərin ölkəyə ən çox fayda gətirəcək sahələrə ayrılması, gəlir və yaş qruplarına görə progressiv və ya proporsional paylanması, müxtəlif regionlarda konkret müdaxilələrin xərc hesablamalarına əsaslanması və konkret sosial məqsədlərlə və uzaqgörənlikli hədəflərlə (məsələn, Milliyyətin İnkişaf Məqsədləri) əlaqələndirilməsi yaxşı olardı.

Hesab edirik ki, büdcənin hazırlanmasının normativ bazası daha da təkmilləşməli, müqayisəli təhlil, qabaqcıl dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və maliyyə şəffaflığı istiqamətində görülən işlər qarşıdakı dövrdə daha geniş vüsət almalıdır.

Apardığımız təhlil səhiyyə və təhsil büdcələrinin təsnifatına da toxunaraq «Azərbaycan Respublikasının 2019-cu və növbəti üç ildə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə konsepsiya sənədi» və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında Səhiyyənin Maliyyələşdirilməsi Sisteminin İslahatı və İcbari Tibbi Sığortanın Tətbiqi Konsepsiyası» da daxil olmaqla hökumətin sosial siyasətinin dəstəklənməsi istiqamətində bu sektor-daxili ayırmaların necə tənzimlənmə biləcəyinə baxmışdır.

Eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı və davamlı inkişaf üzrə qəbul ediləcək növbəti dövlət proqramlarının hazırlanmasına yardım etmək məqsədilə sosial qruplar

(yoxsul və varlı), şəhər və kənd yerləri və iqtisadi rayonlar arasında səhiyyə və təhsil göstəriciləri və xərcləri baxımından fərqlərin mövcud olub-olmadığı araşdırılmışdır. Əsas nəticələr və gələcəyə yönəlmiş təkliflərin xülasəsi aşağıda verilmişdir.

Qeyri-formal sektorun hazırkı böyük xüsusi çəkisi şəraitində xüsusilə yoxsul ailələri və kənd təsərrüfatı sahəsində çalışanları icbari tibbi sığorta ilə əhatə etmək real görünür. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sosial tibbi sığortanın hamıya şamil olunması üçün uzun bir zaman lazımdır. Ölkənin iqtisadi inkişafı və gəlirlər əldə etmə qabiliyyətini nəzərə alsaq, ÜST-ə üzv olan 191 dövlətin 106-da tətbiq edilən “dövlətin maliyyələşdirdiyi səhiyyə sistemi” daha məqsədəuyğun görünür.

Bununla yanaşı qarşıda duran vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Məktəbəqədər təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində də vacib və təxirə salınmaz işlər görülməsi;
- Kənd yerlərində məktəbəqədər tərbiyənin genişləndirilməsi və səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Texniki və elmtutumlu istiqamətlər üzrə ilkin təhsilin inkişafı;
- Kadrların ixtisas səviyyəsinin artırılması üçün hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;
- İxtisas artırmaya sərf olunan vəsaitlərin əldə olunan nəticələrə uyğunluğunun yoxlanılması üçün müstəqil keyfiyyət qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması;
- Mühəndis-pedaqoji kadrların ixtisas artırma sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi.

Dövlət tərəfindən aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsində səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər artmağa meyllidir, lakin bütün bu işlərin təkmilləşməyə ehtiyacı var və bu istiqamətdə qüvvələr səfərbər edilməlidir. Dövlət əhalinin sağlamlığının keşiyində durur, ana və uşaqların ölüm səviyyəsinin azaldılması istiqamətində dövlət proqramları hazırlanaraq həyata keçirilir. Hesab edirik ki, bu göstəricilərə görə Azərbaycan yaxın gələcəkdə dünya ölkələri sırasında arzu olunan səviyyəyə yüksələ bilər. Bu isə öz növbəsində xalqın sağlamlığının möhkəmləndirilməsi deməkdir. Səhiyyəyə ayrılan büdcə vəsaitlərinin regionlar üzrə mütərəqqi bölgüsü həyata keçirilməlidir. Ucqar rayonlarda yaşayan ana və uşaqların keyfiyyətli səhiyyə xidmətindən istifadə etmələri üçün məqsədyönlü tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır.

Körpə, uşaq və analar arasında ölüm səviyyəsinin ixtisar edilməsi üçün hamilə qadın və uşaqların müayinə sistemi, pulsuz ilkin tibbi yardım və peyvəndlənmə sistemindən geniş xalq kütləsinin istifadəsi üçün yaradılmış şərait təkmilləşdirilməlidir. Səhiyyə işçilərinin ixtisas artırma səviyyəsi yüksəldilməlidir.

Dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilən hər bir xəstəlik qrupunun tibbi-iqtisadi standartlarının hazırlanması məqsədəuyğundur. Diaqnostika və müalicə standartlarının işlənib hazırlanması və tətbiq edilməsi, dövlət və özəl tibbi yardım sisteminin bir-birindən ayrılması vacibdir.

Uşaq və ailə problemlərinin öyrənilməsi, bu istiqamətdə büdcə vəsaitlərinin planlaşdırılması və istifadəsi üzrə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi (investisiyayönümlü deyil, sonuncu sosial nəticəyə istiqamətlənməklə uşaqların, o cümlədən məhdud qabiliyyətli, əlil, kimsəsiz

uşaqların hüquq və maraqlarının qorunması) və bu məqsədlər üçün büdcənin qeyri-neft gəlirlərindən istifadə etmək nəzərdə tutulur.

Sosial büdcənin icrası zamanı dövlət orqanlarının rol və fəaliyyətinin səmərəliliyinə nəzarətin gücləndirilməsi, ölkənin iqtisadi inkişafı və sabitliyi naminə uşaq və anaların maarifləndirilməsi, sağlamlıq və sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin monitorinqini aparacaq indikatorlar sisteminin işlənilib hazırlanması, bu zaman yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması kimi kəmiyyət göstəriciləri deyil, həm də keyfiyyət göstəricilərinin nəzərə alınması, yeni təlim-tərbiyə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində Təhsil Nazirliyi ilə birgə işin aparılması lazımdır.

Bütün bunlara nail olmaq üçün statistik hesabatlarla yanaşı sosial informasiyanın toplanması sahəsində ev təsərrüfatlarının klaster tədqiqatı, tibbi-demoqrafik tədqiqatlar kimi alternativ metodlardan istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Bu məqsədlər üçün büdcə xərclərinin planlaşdırılması zamanı alınacaq son nəticənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi vacibdir.

Beləliklə, biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid sivilizasiyanın təkamülündə yeni mərhələ olub maddi istehsalın inkişaf keyfiyyətini müəyyən edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Quliyev T.Ə. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, 2013. s. 275-278.
3. Barro R., Lee J. International Data on Educational Attainment: Updates and Implications // Oxford Economic Papers. 2001. Vol. 53, No 3.).
4. Benhabib J., Spiegel M. The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data // Journal of Monetary Economics. 1994. Vol. 34, No 2.
5. Bils M., Klenow P. Does Schooling Cause Growth? // American Economic Review. 2000. Vol. 90, No 5;
6. Cohen D., Soto M. Growth and Human Capital: Good Data, Good Results // Journal of Economic Growth. 2007. Vol. 12, No 1.).
7. Fuente A. de la, Domenech R. Human Capital in Growth Regressions: How Much Difference Does Data Quality Make? // Journal of the European Economic Association. 2006. Vol. 4.),
8. Krueger A. B., Lindahl M. Education for Growth: Why and for Whom? // Journal of Economic Literature. 2001. Vol. 39, No 4;
9. Pritchett L. Where Has All the Education Gone? // World Bank Economic Review. 2001. Vol. 15, No 3.
10. Temple J. Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries // OECD Economic Studies. 2001. Vol. 33
11. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital / OECD. P., 2001. P.18.

*Мадатов Мансур Акиф оглы,
кандидат экономических наук,
Институт Экономики НАНА,
Адрес: AZ1073, Азербайджан, г.Баку,
проспект Г.Джавида, 115.
E-mail: madatmansur@yandex.ru
©Мадатов М.А., 2019*

Р Е З Ю М Е

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ

Создание человеческого капитала - это сложный процесс, который связан с развитием личных качеств, знаний и навыков человека, а также превращением всего этого в совокупный капитал. Развитие человеческого капитала во многом зависит от целенаправленного финансового управления капиталом. Инвестиции в человеческий капитал должны быть предназначены для улучшения знаний и навыков человека, образования, уровня жизни и здоровья. Инвестиции в человеческий капитал направляются в основном на две области: образование и здравоохранение. Однако некоторые исследователи с учетом расходов на науку включают сюда расходы, связанные с перемещением, трудоустройством рабочей силы, изысканием и получением многочисленных информационных, учебной и воспитанием детей, развитием науки, интеллекта, культуры и искусства.

Экономический рост создает прочную основу для устойчивого развития человеческого капитала. В то же время формирование качественного человеческого капитала важно с точки зрения экономического роста. Как видно, между человеческим капиталом и экономическим ростом существует взаимозависимость и причинно-следственная связь.

Очевидно, что связь между человеческим капиталом и экономическим ростом не случайная. Это в первую очередь зависит от ряда факторов, таких как структура экономики, распределение доходов и осуществляемые меры экономической политики. В результате исследования автор приходит к выводу, что, в отличие от традиционных моделей экономического роста, человеческий капитал должен находиться в центре модели в новой теории экономического роста.

Ключевые слова: человеческий капитал, наука, образование, здравоохранение, финансирование социальной сферы, фонд образования, экономический рост.

Mansur Akif Madatov, PhD in economics,

Institute of Economics of ANAS,

Address: AZ-1073, Baku, Azerbaijan, 115 H.Javid Avenue.

E-mail: madatmansur@yandex.ru

© M.A.Madatov, 2019

A B S T R A C T

RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN CAPITAL EFFICIENCY AND ECONOMIC GROWTH

Creating human capital is a complex process that is associated with the development of personal qualities, knowledge and skills of a person, as well as the transformation of all this into total capital. The development of human capital is largely dependent on targeted financial capital management. Investments in human capital should be designed to improve human knowledge and skills, education, living standards and health. Investments in human capital are mainly directed to two areas: education and health care. However, some researchers, taking into account the cost of science, include such costs associated with the movement, employment of the workforce, finding and receiving numerous information, training and education of children, the development of science, intelligence, culture and art.

Economic growth creates a solid foundation for the sustainable development of human capital. At the same time, the formation of high-quality human capital is important from the point of view of economic growth. As can be seen, there is an interdependence and causal relationship between human capital and economic growth.

Obviously, the relationship between human capital and economic growth is not accidental. This primarily depends on a number of factors, such as the structure of the economy, the distribution of income and the economic policy implemented measures. As a result of the study, the author comes to the conclusion that unlike traditional models of economic growth, human capital should be at the centre of the model in the new theory of economic growth.

Keywords: human capital, science, education, healthcare, social financing, education fund, economic growth.

Ali Imash Aliyev, associate professor,

Baku Business University,

Address: AZ1122, Baku, Azerbaijan, 88^a H.Zardabi Street.

E-mail: fyi.s@mail.ru

© A.I.Aliyev, 2019

UDC – 330:002.6

OPPORTUNITIES AND PERSPECTIVES OF BIG DATA FOR THE DEVELOPMENT OF BUSINESS

A B S T R A C T

As a result of the worldwide use of electronic devices and the ubiquitous generation and availability of digital information, the nature of the data that is now being generated constantly and in huge quantities and which we call big data has changed dramatically. These data have important distinctive properties that distinguish them from data obtained from traditional sources. The data obtained from these innovative sources have an exceptionally wide range of distribution, an unorganized structure, a huge amount and often arrive in real time. Big data is a source of data that can be described as follows: “data of enormous size, growth rate and diversity, requiring cost-effective innovative types of processing and intended for in-depth analytical research and decision-making”

The use of “big data” in an organization leads to a significant change in various areas of activity. “Big data” creates a new paradigm of data analysis, changing the fundamental principles of collecting, storing, processing and transmitting data. Such substantial, paradigmatic shifts affect many basic processes of purposeful, organized activity, including decision-making processes. The issues of the influence of “big data” on the adoption of investment, organizational decisions and corporate culture are considered. Building management models with regard to “big data” in all their versatility leads to the need to solve new problems: to determine the inclusiveness and flexibility of data. As organizational decisions are increasingly becoming more data-oriented, top managers must ensure that decision-making rights are also data-oriented. This explains why so many organizations have made managing this strategic and organizational priority. “Big data” affects not only the technological infrastructure of the company, but also changes in the field of corporate culture and the entire management system.

In the article, the presentation of technology big data at the present stage of economic development, the necessity and prospects of using these technologies to create a competitive advantage of the company and improve business efficiency. The importance of technology big data in the innovative development of the digital economy has been formulated, and its features have been determined.

Keywords: big data, business, information technologies, business performance, competitive advantages, big data analysis methods.

INTRODUCTION

The development of information technology, which over the past ten years has led, on the one hand, to an explosive increase in computing power and a multiple decrease in the cost of data storage facilities and, on the other hand, to an ever-increasing flow of digital data in all aspects of human life, including economic, social and cultural, caused the emergence of a new concept - "big data". The use of the mathematical apparatus as applied to large arrays of semistructured data formed by the daily activity of users of network resources and services, such as search and commercial services, makes it possible to identify hidden patterns that are implicitly present in the multidimensionality of aspects of people's informational behavior.

The term "big data" is understood, firstly, the data arrays themselves, secondly, the mathematical methods for analyzing them and thirdly, the implicit regularities that can be used as an economic resource to justify the adoption solutions in the area of improving the efficiency of business processes, and the formation of innovations.

Big data today is one of the key drivers (incentives) for the development of information and communication technologies. Big data is a big success. In other words, large-scale thinking brings great victories. Companies are aware of the importance of big data for a wide range of strategic corporate goals, ranging from finding new sources of income and entering new markets to improving the quality of customer service and enterprise efficiency in general.

The purpose of the research is to review big data technologies at the present stage of economic development. The article discusses the areas and problems of applying big data in business, and substantiates the need and prospects for using these technologies to create competitive advantages for the company and improve business efficiency. The significance of big data technologies in the innovative development of the digital economy is formulated.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS

Studies in the literature on the use of Big Data in business are rather scattered. This concept is very extensive and has many interpretations.

Application of big data in business is the basis of competitive advantage and growth of companies [15].

Information flows become more complex dynamically, as well as market relations, technologies and their application [1].

Big data is one of the key incentives for the development of information and communication technologies [3].

Big data is a hardware and software technology that integrates, organizes, manages and analyzes data characterized by the "four V" [4]

Big data implies processing information of diverse composition and huge volume, very quickly updated, located in various sources to increase work efficiency, create new products and increase competitive ability [5-6].

A new information and communication culture is associated with the possibilities of storage, processing, use and accessibility of information and therefore the consequences of its implementation highlight the problems of public safety, privacy, ethics and morality, legal and economic relations associated with the almost absolute transparency of human actions as his personal environment, and for the activities of various administrative, commercial and

other services [7].

Currently, the big data global technologies are the key technologies of the future [8].

A.N. Maloletko considers "big data" from the standpoint of ensuring the information security of the enterprise [9].

Big data "as" a complex concept combining: 1) data itself (a set of coded information); 2) a set of technologies for working with this data; 3) a new look, a new paradigm in data science (data science) [10]

The American Association of Public Opinion Researchers, representing the "big data" as a paradigm shift in research, which is determined by fundamental changes in the development of new data types, their availability, methods of collecting and disseminating, indicates the fundamental and systemic nature of "big data" [11].

Big data changes decision making processes. The fastest growing distribution of decision-making rights focuses on digitalization, data and analytics [12].

Today, big data is becoming the language of communication for educational organizations that seek to improve their strategic and tactical decision-making technologies [13].

Farokhmer M., Fatemi S. O. describe the requirement for Big Data according to the formula 3V: large volume, processing speed and a variety of parameters [14].

Big data is one of the main drivers for the formation of information and communication technologies in modern conditions of high-tech production [16].

Big data technology is often used to extract information that is still unknown, but necessary for the company [17].

Currently, the development of Big Data technology in business is described through a variety of approaches and models that hinder the systematic accumulation of big data data for the development of business processes.

Large-scale thinking brings great victories. Most of us, being users of modern information, at least once heard the catch phrases: "Who owns information, he owns the world" and "Who controls information, that controls the whole world." Received earlier than others, up-to-date information, at one time, enabled the Rothschilds to play a win-win game on the exchange. The Rothschilds not only came up with the aforementioned phrase, they did everything to get the necessary information to them in the first place. Global information has always been extremely important. With the help of the necessary information, many became billionaires, overthrew objectionable governments and turned over whole states, i.e. global information has always had massive strength and power.

In the modern world, global volumes of information are increasing exponentially. In order to reflect on modern changes as quickly as possible, gain advantages over competitors and increase production efficiency, it is necessary to collect, analyze and process a huge amount of unstructured data.

The phenomenon of big data, generated by the logic of processes in all areas of production and the achievements of digital technologies, has recently been simply discussing a trend that has been sufficiently distracted from the immediate needs of a business, which is quickly and steadily turning before our eyes into a big problem for this business itself. There is so much data that today has to be processed by enterprises and organizations, they are so complex and diverse and arrive so fast that existing hardware and software storage infrastructures are unable to effectively solve the main goal of data storage - extracting valuable

information from the business. Meanwhile, big data implies tremendous opportunities for solving both current tasks and implementing large-scale business strategies. To exploit the full potential of big data analysis capabilities, new approaches to storage and processing technologies are required. The task of storing huge amounts of unstructured data with the possibility of rapid access to them places the highest demands on the architecture and performance of data warehouses.

In modern situations, big data is used in the customer service area, operational efficiency is the second most popular area, and in the risk management field, big data is the least used today.

Big data technologies can be useful for solving the main ones: marketing and sales increase; forecasting the market situation; effective customer segmentation; improvement of products and services; the adoption of more informed management and operational decisions based on the analysis of big data; increasing productivity levels; effective logistics; optimization of the investment portfolio; monitoring of the state of fixed assets of tasks [15].

The constantly growing ability to analyze a large amount of information is currently significantly changing the business environment and business processes occurring in it. The use of big data technologies can play a significant role in the innovative development of the digital economy in the near future.

RESULTS AND DISCUSSION

The term “Big Data” was introduced into terminology in the mid 1990s. John Mashey - head of the research division of Silicon Graphics. At the first stage, this term was not taken seriously by the scientific community, but at the beginning of this decade, many faced problems not only with collecting and storing data, but also processing it. This term is used to “denote the widespread use of data-oriented socio-technical infrastructures in everyday life. This term came into wide use thanks to Clifford Lynch, the editor of Nature magazine, who published a special issue of the magazine with a topic about new opportunities for working with large amounts of data in 2008.

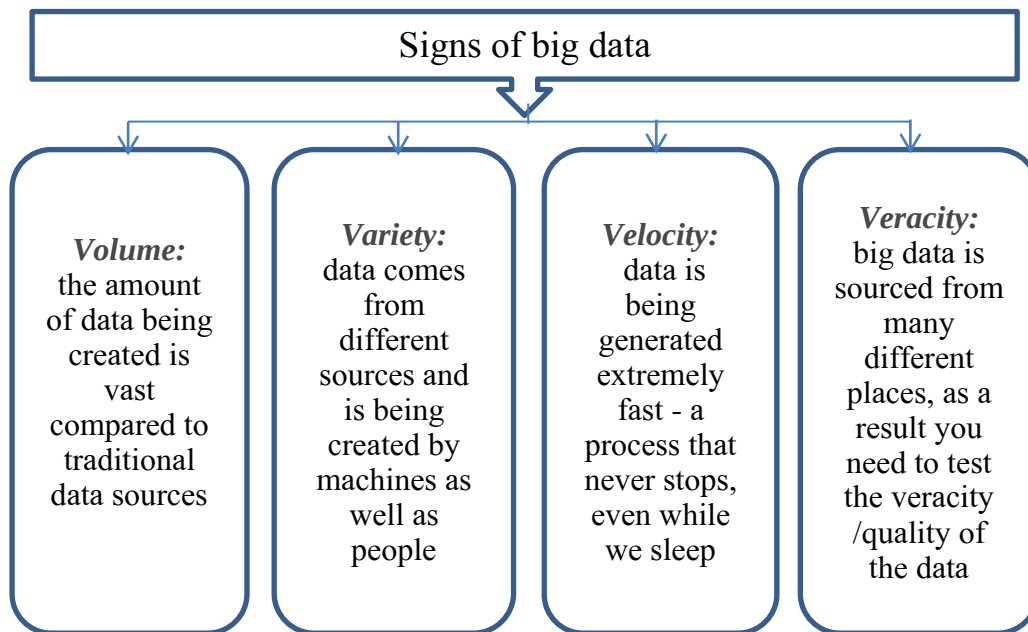
“Big data” is distinguished by the complexity of data transformation in their replication from a variety of systems, data cleansing and consolidation. The concept of “big data” should be correlated primarily not with the volume, but with the speed of data growth. In this regard, “bigdata” can be represented as data of large sizes and diverse composition, which are frequently updated and located in different sources, for which high processing speed and non-standard technologies are required.

When considering “big data” as a technology for processing large amounts of data, it should be noted that this innovation includes more sophisticated information processing tools that have the potential for more efficient management and analysis of large information flows. Thus, organizations using big data technologies have a competitive advantage over peer companies focused on traditional methods of information processing, as well as the potential for dynamic development and improvement of analytical processes.

Big data refers to the dynamic, large and disparate volumes of data being created by people, tools and machines; it requires new, innovative and scalable technology to collect, host and analytically process the vast amount of data gathered in order to derive real-time business insights that relate to consumers, risk, profit, performance, productivity management

and enhanced shareholder value.

Big data includes information garnered from social media, data from internet-enabled devices (including smartphones and tablets), machine data, video and voice recordings, and the continued preservation and logging of structured and unstructured data. It is typically characterized by the four “V’s”:

Organizations must understand what insights they need in order to make good strategic and operational decisions. The first part of the challenge is sorting through all of the available data to identify trends and correlations that will drive beneficial changes in business behavior. The next step is enriching this organizational information with that from sources outside the enterprise; this will include familiar big data sources, such as those created and stored online. In a business environment that constantly and rapidly changes, future prediction becomes more important than the simple visualization of historical or current perspectives. For effective future prediction, data analysis using statistical and predictive modeling techniques may be applied to enhance and support the organization's business strategy. The collection and aggregation of big data, and other information from outside the enterprise, enables the business to develop their own analytic capacity and capability, which for many years has only been available to a few larger organizations.

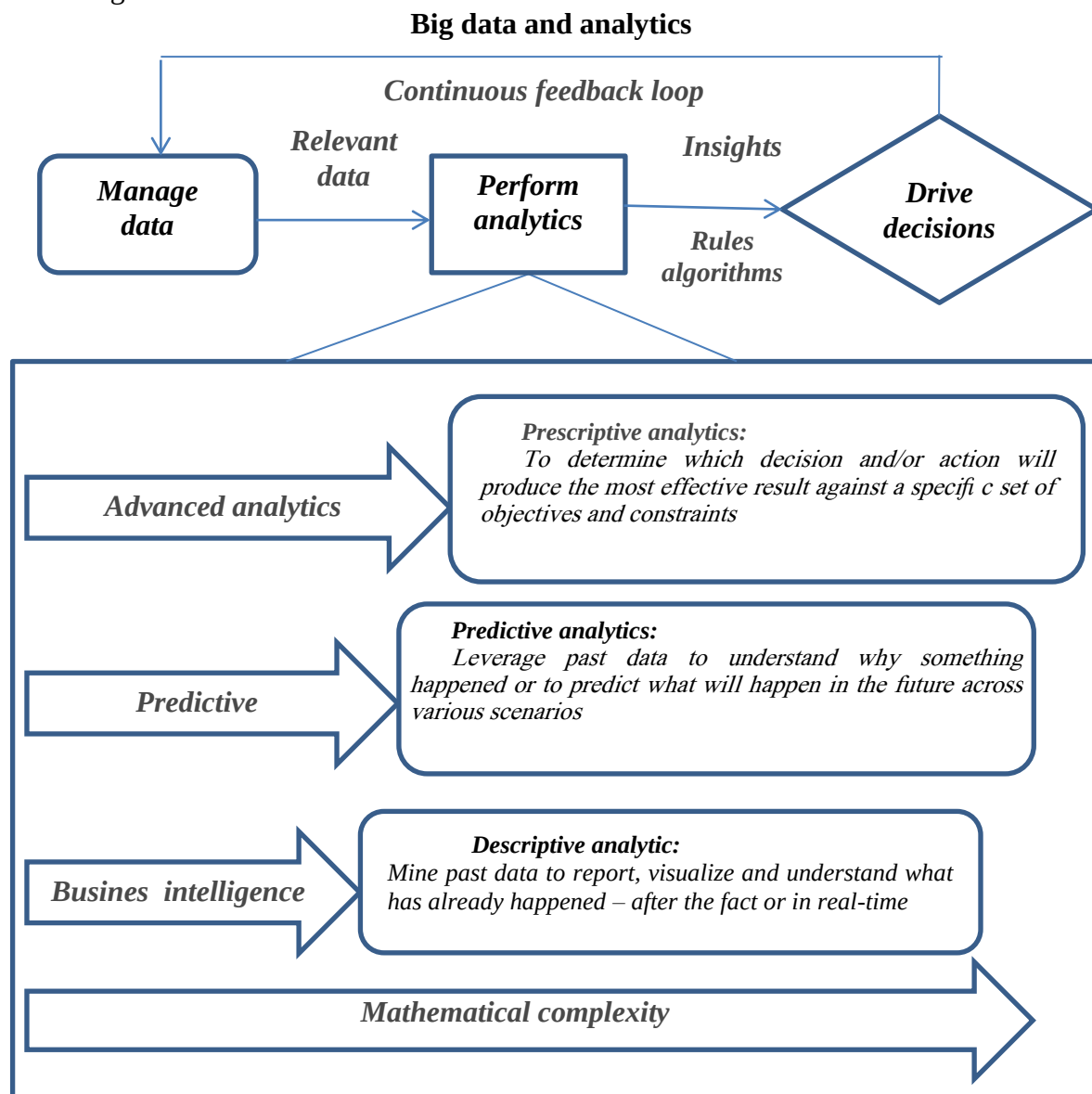
With the help of big data, you can learn about customer preferences, the effectiveness of marketing campaigns or conduct a risk analysis.

The impact of big data analysis technologies on the business process results is multifaceted. It allows minimization of costs and revenue growth. The primary areas of practical application of “big data” are their use in the context of improving business processes of working with clients. For those focused on optimizing operations, “big data” allows you to collect and quickly analyze global volumes of technological information coming in real time, identify areas of possible optimization, understand the reasons, predict system behavior, model it when these or other changes in environmental parameters or organization resources.

Audit № 1, Cild 23, 2019, səh.72-81.
Audit № 1, Vol. 23, 2019, pp. 72-81.

Big data poses both opportunities and challenges for businesses. By pure definition, analytics is the discovery and communication of meaningful patterns in data - but for business, analytics should be viewed as the extensive use of data, statistical and quantitative analysis, using explanatory and predictive models to drive fact-based business management decisions and actions.

Analytics helps to optimize key processes, functions and roles. It can be leveraged to aggregate both internal and external data. It enables organizations to meet stakeholder reporting demands, manage massive data volumes, create market advantages, manage risk, improve controls and, ultimately, enhance organizational performance by turning information into intelligence.

The goal is to use analytics to improve the efficiency and effectiveness of every decision and/or action.

CONCLUSION

According to the results of the analysis, it is possible to single out the features of big data technologies: work with information of a large amount and diverse composition; information is often updated and is in different sources; a qualitatively different analytics method for identifying practical knowledge that, in turn, is monetized into profit; visual display of reports and the possibility of scenario analysis ("what if ..."); The goal of using big data technologies is to increase work efficiency, create innovation, and increase competitiveness.

In practical aspects, there are some problems in the implementation and application of big data in the business process. One of the key problems is the evaluation of the effectiveness of the big data project. Firstly, these technologies allow drastically reducing the costs and time of analyzing a large amount of information and in the shortest possible time preparing information for making operational and management decisions. Secondly, the use of big data provides individualization and personification of services in the B2B and B2C markets.

The second problem is related to the education and training of qualified marketers who are able to apply and manage big data technologies. Big data - great success and require deep knowledge. In other words, data Science is a set of concepts and methods that make it possible to give meaning and a clear view to huge amounts of data.

In our opinion, negative factors that prevent businesses from getting the desired view of the market and consumers can be attributed - a variety of information, too many disparate data sources, a large amount of information, lack of data standardization, non-static market and customer behavior and control over data dissemination and inaccessibility. In general, despite the enormous effect of the use of technology, there are a number of problems that hamper its widespread implementation in various fields. First, the high cost, secondly, the problem of determining the data that you really need to collect, process and store. It does not take into account those that are not needed, thirdly, this technology is considered as one of the ways to control the personality by collecting detailed information about it, which in turn causes a negative reaction from the public.

Big data not only poses complex tasks for businesses, but also opens up new opportunities. If the company correctly organizes the processing of large amounts of information, it can effectively develop and withstand competition. And in order to extract valuable knowledge from big data, companies must implement the best tools for their industry and data analysis.

The term big data refers to approaches and methods for processing structured, weakly structured and unstructured data, used to identify information from large data arrays that support and develop various types of human activity. Those. We do not consider the accumulated volumes of information separately from the mechanisms of their transformation into knowledge. This interpretation of the term allows us to identify two global areas related to big data: data collection, storage and transformation technologies, and data processing methods for generating new knowledge.

According to McKinsey's report "Global Institute for Big Data: The Next Frontier for Innovation, Competition, and Productivity," information has become an important factor in modern production along with capital and labor resources [18].

References:

- 1.Yakovlev V.S. (2015). Big data // Technique and technology: a role in the development of modern society., № 6, p.83-90
- 2.Big data and modernization of statistical systems, (2014). United Nations, Economic and Social Council, Report of the Secretary-General
- 3.Kord Davis with Doug Patterson. (2012). Ethics of Big data: Balancing Risk and Innovation. O'Reilly Media, Inc., 82 p. ISBN: 978-1-4493-1179-7
- 4.Hopkins B.,Evelson B. (2011). Expand your digital horizon with Big Data. 16 p. [http://www.asterdata.com/newsletter-images/30-04-2012 / resources /forrester expand_your_digital_horiz.pdf](http://www.asterdata.com/newsletter-images/30-04-2012/resources/forrester_expand_your_digital_horiz.pdf)
- 5.Фрэнкс Б. (2014). Revolution in analytics. How to improve your business in the era of Big Data with the help of operational analytics / B. Franks. - M.: Alpina Digital, 370 p.
- 6.Mikhnev I.P. (2018). Big Data technologies and their application in the field of modern higher education / I.P. Mikhnev, A.D. Chelnokova, A.D. Reut // Development of modern education: from theory to practice: Materials of the IV International. scientific practice. conf. (Cheboksary, March 19, 2018) / Redcol.: O.N. Shirokov [et al.]. - Cheboksary: CNS "Interactive plus
- 7.World Bank Report. (2003). Formation of a society based on knowledge. New tasks of higher education: M.: The whole world, p.232
- 8.Izmalkova S.A. (2015). The use of global technologies "big data" in the management of economic systems / S.A. Izmalkova, T.A. Golovina // Proceedings of the Tula State University. Economic and legal sciences. №4-1. p. 151-158.
- 9.Maloletko A.N., Maloletko N.E. (2014). "Big data" and the economic security of the hotel business enterprises // Innovative development of the economy.№ 6-1 (23). p. 58-62.
- 10.Guseva A.A. (2016). "Big data": concept, sources, opportunities // Master's Journal. № 1. p. 320–324.
- 11.Japek L., Crater F., Berg M. et al. (2015). AAPOR's big data report /American Public Opinion Research Association. M.
12. Schrage M. Michael Schrage. (2016). How the Big Data Explosion Has Changed Decision Making, August 25,. URL: <https://hbr.org/2016/08/how-the-big-data-explosion-has-changed-decision-making>
- 13.Liebowitz J. (2016). Thoughts on recent trends and future research perspectives in big data and analytics in higher education // Big data and learning analytics in higher education: Current theory and practice. - January, p. 7-17. doi: 10.1007/978-3-319-06520-52.
- 14.Farokhmehr M., Fatemi S. O. (2016). Implementing machine learning on a big data engine for e-learning // Paper presented at the Proceedings of the European Conference on e-Learning, ECEL. p. 188–193
- 15.Analytical review of the Big Data market. (2017). [Electronic resource]. - Access mode: [https:// habrahabr. ru/ company/moex/blog/256747/](https://habrahabr.ru/company/moex/blog/256747/) (access date: 11.11.2017).
- 16.Abstracts of the Big Data in the National Economy Conference. (2013) (Moscow, October 22, 2013). / Ed. Dubova N.A. - M.: "Open systems", p.23
- 17.Avdeeva I.L. (2016). Analysis of foreign experience in the use of global technologies "big data" // Science Research: online journal. - №6 (8). p.103 Access mode: <http://naukovedenie.ru/PDF/13EVN616.pdf>
- 18.Wikipedia: Big Data, (2017). [Electronic resource]. - Access mode: [https:// ru. wiki-
pedia. org](https://ru.wikipedia.org)

Əliyev Əli İmşə oğlu, dosent,

Bakı Biznes Universiteti,

Ünvan: AZ1122, Azərbaycan, Bakı şəh., H.Zərdabi küç.88^a.

E-mail: fyi.s@mail.ru

© Əliyev Ə.İ., 2019

X Ü L A S Ə

BİZNESİN İNKİŞAFI ÜÇÜN İRİ HƏCMMLİ MƏLUMATLARIN İMKANLARI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

İnformasiyanın son dərəcə sürətlə yeniləşdiyi və müxtəlif mənbələrdən daxil olduğu müasir dövrdə biznes subyektləri iri məlumatlarla işləməsi zərurəti ilə qarşılaşır. İri məlumatlar texnologiyası böyük həcmdə informasiyanı toplamağa, saxlamağa, strukturlaşdırmağa və təhlil etməyə imkan verir. Bu firmanın rəhbərini müxtəlif faktorlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini və qanunauyğunluqlarını ortaya çıxarmağa və ondan müsbət nəticələrinə əldə edilməsində istifadəyə imkan verir.

Yüksək texnoloji istehsalın müasir şəraitində iri məlumatlar informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının formalaşdırılmasının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Müasir dövrdə böyük həcmli informasiyanın təhlili imkanlarının daimi artması biznes mühitinin və biznes proseslərini əhəmiyyətli şəkildə dəyişir. İri məlumatlar texnologiyası gələcəkdə rəqəmli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Araşdırma iri məlumatlarla bağlı iki qlobal istiqaməti ayırmağa imkan verir: məlumatların toplanması, saxlanması və transformasiyası texnologiyaları, yeni biliklərin formalaşdırılması üçün məlumatların işlənməsi metodları.

İri məlumatlar texnologiyası həm strukturlaşdırılmış, həm də strukturlaşdırılmamış məlumatların işlənməsinə kompleks yanaşmadır. İri məlumatlar paradiqması əsasən üç tip vəziyyəni müəyyən edir: iri həcmli məlumatları saxlamaq və idarəetmək, strukturlaşdırılmamış məlumatları təşkil etmək və iri məlumatların təhlili.

İri məlumatlar qlobal texnologiyası gələcəyin mühüm texnologiyasıdır. İri məlumatlardan istifadənin əsas istiqamətlərindən biri kompaniyaların informasiya, iqtisadi və sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu sferada müxtəlif formatlı məlumatlar kütləsi formalaşır, onların reqlamenti monitorinqin metodologiyası ilə müəyyən edilir.

Məqalədə biznes proseslərinin idarəedilməsində, onun səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında iri həcmli məlumatlardan istifadənin zəruriliyi və üstünlüyü şərh edilir. Rəqəmli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafında iri həcmli məlumatların toplanması, saxlanması və transformasiyası texnologiyalarının əhəmiyyəti əsaslandırılır, həmçinin onun xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Acar sözlər: iri məlumatlar, biznes, informasiya texnologiyaları, biznesin səmərəliliyi, rəqabət üstünlüyü, iri məlumatların təhlili metodları.

*Алиев Али Имаш оглы, доцент,
Бакинский Университет Бизнеса,
Адрес: AZ1122, Азербайджан, Баку, ул. Г.Зардаби, 88^а.
E-mail: fyi.s@mail.ru
©Алиев А.И., 2019*

Р Е З Ю М Е

ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ БОЛЬШИХ ДАННЫХ ДЛЯ РАЗВИТИЯ БИЗНЕСА

В современном мире, где информация обновляется с невероятной скоростью и поступает из самых разных источников, компаниям приходится работать с огромными массивами сведений и данных. Технологии больших данных позволяют собирать, хранить, структурировать и анализировать большие объемы информации. Это помогает руководству фирмы находить закономерности и причинно-следственные связи между различными факторами и использовать это преимущество для получения положительных результатов.

Большие данные являются одним из основных драйверов формирования информационно-коммуникационных технологий в современных условиях высокотехнологического производства. Постоянно растущие возможности анализа большого количества информации в настоящее время существенным образом изменяют бизнес среду и бизнес-процессы, протекающие в ней. Использование технологий Big Data может сыграть значимую роль в инновационном развитии цифровой экономики в скором будущем. Исследование позволяет нам выделить два глобальных направления, связанных с большими данными: технологии сбора, хранения и трансформации данных, методы обработки данных для формирования новых знаний.

Технология больших данных это комплекс подходов обработки как структурированных, так и неструктурированных данных. Парадигма большие данные определяет три основных типа задач: хранение и управление объемом данных, организация неструктурированной информации и анализ больших данных.

Технологии больших данных являются ключевыми технологиями будущего. Одно из направлений использования больших данных - обеспечение информационной, экономической и социальной безопасности компании. В этой сфере формируются массивы данных различных форматов, их регламент определен методологией мониторинга.

В статье изложена роль технологий больших данных на современном этапе развития экономики, обоснованы необходимость и перспективность использования данных технологий для создания конкурентных преимуществ компании и повышения эффективности деятельности. Сформулировано значение технологий больших данных в инновационном развитии цифровой экономики, а также определены ее особенности.

Ключевые слова: большие данные, бизнес, информационные технологии, эффективность бизнеса, конкурентные преимущества, методы анализа больших данных.

*Əliyev Teyyub Qəni oğlu, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
E-mail:teyyub-qenioglu@mail.ru
Əliyeva Şəms Teyyub qızı, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Ünvan: AZ1010, Azərbaycan, Bakı, Azadlıq prospekti, 20.
E-mail: adnsu.nenk73@mail.ru
© Əliyev T.Q., Əliyeva Ş.T., 2019*

UOT 331.5

İŞSİZLƏRİN SOSIAL DƏSTƏYİNİN FORMA VƏ METODLARI

X Ü L A S Ə

Məqalədə qeyd edilir ki, kimin necə yaşamasından asılı olmayaraq, işsizlik hər kəs üçün arzu edilən hal deyil. İşsizlik ona düçar olan hər kəs üçün müəyyən iqtisadi, sosial, psixoloji, mənəvi problemlər yaradır. Ona görə də, işini müvəqqəti də olsa itirən insanların ilk növbədə sosial dəstəyə, sosial müdafiəyə ehtiyacı var. İşsizlik təkcə şəxsi problem deyil, eyni zamanda ictimai problemdir, bütövlükdə cəmiyyətin, dövlətin problemidir. Ona görə də, əmək qabiliyyətli əhəlinin işlə təmin edilməsi, işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsi hər bir dövlətin qarşısında duran əsas sosial-iqtisadi problemlərdən biri hesab edilməlidir. Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti işsizlərin sosial dəstəyinin, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Ancaq reallıq göstərir ki, bu dəstəyin gücləndirilməsinə, onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, işsizlərin sosial dəstəyinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə ilk növbədə qeyd edilən sahələrdə, xüsusilə işsizlərin sosial dəstəyi sahəsində, hal-hazırda mövcud olan vəziyyəti təhlil etmək lazımdır. Bunu nəzərə alaraq məqalədə Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi, işsizlik statusu verilməsinin mövcud qaydaları, bu statusu alanların sayı və onların işsizlərin ümumi sayına nisbəti, işsizlərə sosial dəstəyin forma və metodları təhlil edilir, müvafiq nəticələr çıxarılır. Məqalədə həmçinin işsiz statusu verilənlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, işsizlərə sosial dəstəyin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə, bu məqsədlə əlavə maliyyə mənbələrinin tapılmasına istiqamətlənmiş təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: işsizlik, işsizlik statusu, sığorta ödənişi, sosial dəstək, metodlar, təkmilləşdirmə.

GİRİŞ

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, müsbət nəticələrlə yanaşı, işsizliyin meydana çıxması və bununla əlaqədar olaraq əhalinin sosial-iqtisadi və sosial-psixoloji problemlərinin meydana çıxması ilə də müşayiət olunmaqdadır. Bu problemlərin meydana çıxması işsizliklə bərabər, əmək münasibətləri sistemində muzzdlu işçinin yerinin və rolunun dəyişməsi ilə də əlaqədardır. Hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əmək qabiliyyətli əhalinin mütləq əksəriyyəti öz fəaliyyətinə məşğulluğa zəmanət verən planlı sosialist iqtisadiyyatı şəraitində başlamışdır. O dövrdə əmək qabiliyyətli əhali iş axtarmaq üçün çox vaxt sərf etmir və əziyyət çəkmirdi. Bu problemin həllini dövlət öz üzərinə götürmüşdü. Təqsiri olmadan, istehsalın ixtisarı səbəbindən işçinin işdən azad edilməsinə yol verilmirdi. İşçi qüvvəsinin bölgüsünün kifayət qədər mükəmməl təşkil edilmiş sistemi, əmək sferasında insanın öz iradəsini azad izhar etmək istəyini məhdudlaşdırırdı, amma onun ixtisas səviyyəsi və peşəsinə uyğun iş yeri ilə təmin edilməsinə zəmanət verirdi. Bu şəraitdə insanın öz məşğulluğunun təmin edilməsi uğrunda mübarizə aparması tələb olunmurdu, buna böyük anlamda zərurət də yox idi.

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinə keçid, əmək sferasında da bazar münasibətlərinin tətbiqi, muzzdlu işçinin vəziyyətini əsaslı şəkildə dəyişdirdi. Azərbaycanda formalaşmağa başlayan əmək bazarı işsizliyi reallığa çevirdi. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən bu bütün əmək fəaliyyəti məcburi işsizliyin olmadığı bir şəraitdə keçən insanlar üçün ciddi zərbə idi. Onlar hələ işlərini itirmədən, ancaq qiymətlərin sürətlə artdığı, dövlət tərəfindən isə kifayət qədər köməyin olmadığı şəraitdə, bunun reallığa çevrilə biləcəyini təsəvvürlərinə gətirərək, güclü stress keçirirdilər. Zaman keçdikcə, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının elementləri genişləndikcə bu insanların çoxu yeni reallığa adaptasiya etdilər və artıq potensial işsizlik onlarda stress vəziyyəti yaratmır. Ancaq, təbiidir ki, söhbət konkret şəxsdən gedirsə istisna deyil ki, perspektivdə işini itirmək qorxusu onu şok vəziyyətinə sala bilər. Şübhəsizdir ki, eyni əlverişsiz şəraitə düşən insanların neqativ emosiyalarını büruzə verməsi dərəcəsi müxtəlif olacaqdır. Bu işsizliyin nəticələrinin insanın özü və ailəsi üçün neqativ təsirlərinin, insanın tezliklə yeni iş tapacağına ümidinin olub-olmamasının dərəcəsindən, eləcə də insanın xarakterindən, həssaslığından asılıdır.

İstənilən halda, kimin necə yaşamasından asılı olmayaraq, işsizlik hər kəs üçün arzu edilən hal deyil. İşsizlik ona düşər olan hər kəs üçün müəyyən iqtisadi, sosial, psixoloji, mənəvi problemlər yaradır. Ona görə də işini müvəqqəti də olsa itirən insanların ilk növbədə sosial dəstəyə, sosial müdafiəyə ehtiyacı var. Bunu nəzərə alan Azərbaycan dövləti işsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Ancaq reallıq göstərir ki, bu dəstəyin gücləndirilməsinə, onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, işsizlərin sosial dəstəyinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqalənin yazılmasında məqsəd işsizlərin sosial dəstəyinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

İşsizlik təkcə şəxsi problem deyil, eyni zamanda ictimai problemdir, bütövlükdə cəmiyyətin, dövlətin problemidir. Ona görə də, əmək qabiliyyətli əhəlinin işlə təmin edilməsi, işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsi hər bir dövlətin qarşısında duran əsas sosial-iqtisadi problemlərdən biri hesab edilməlidir [6, səh.112]. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsi, məşğulluğun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurətini qeyd edən əməkdar elm xadimi, professor T.Ə.Quliyev yazır ki: "Məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi böyük sosial, iqtisadi və psixoloji əhəmiyyət kəsb edir, ona görə ki, məşğulluq ailə üçün təkcə gəlir mənbəyi deyil, həm də insanın cəmiyyətə lazımsızlığı psixoloji sindromunu aradan qaldırmaq üçün şərtidir" [12, səh.374].

Son illər aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası özünün sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. İqtisadiyyatda müşahidə olunan artım templəri ölkənin sosialyönlü inkişafını təmin etmiş, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluğun artırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlverişli işgüzar mühitin yaradılması istiqamətində atılan addımlar əmək bazarı və məşğulluq sahəsində irəliləyiş əldə etməyə imkan vermişdir. Azərbaycan dövlətinin məşğulluq siyasəti bu imkanlardan maksimum istifadə etməyə yönəldilmişdir.

Ölkədə təşəkkül tapmış reallıqlar şəraitində dövlətin məşğulluq siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının əsas müddəaları 2001-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və həmin qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanında öz əksini tapmışdı. Ölkədə mövcud əmək ehtiyatlarından daha dolğun istifadə etməklə əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 oktyabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər), 15 may 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)" qəbul edilmişdi. Qeyd edilən Qanun və Proqramın reallaşdırılması ölkəmizdə məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi, işsizliyin azaldılması üçün imkan və zəmin yaratmışdır. 30 iyun 2017-ci ildə qəbul edilmiş və 2018-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş "İşsizlikdən sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu [7] işsizlərin sosial müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılması üçün müəyyən zəmin yaratmışdır.

Ölkədə baş verən reallıqlar nəzərə alınaraq və məşğulluq sahəsində qanunvericiliyi təkmilləşdirmək məqsədi ilə 29 iyun 2018-ci ildə "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının yeni qanunu qəbul edilmişdir [9]. Ölkəmizin əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsi, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 oktyabr 2018-ci il tarixli sərəncamı ilə "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası" təsdiq edilmişdir. Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi Azərbaycanda "...məşğulluğun

inkişafına və layiqli əməyin təmin olunmasına imkan verən əmək bazarının tənzimlənməsinə dair qanunvericilik bazasının və institusional strukturun təkmilləşdirilməsi, işçi qüvvəsinin bacarıqlarının yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, aktiv məşğulluq tədbirlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının əmək bazarına inteqrasiyasının gücləndirilməsi, sosial dialoqun davamlı aparılması, əmək standartlarının yenilənməsi, əmək bazarının monitorinqi və proqnozlaşdırılması sisteminin inkişafı məsələlərini özündə əks etdirməklə, məşğulluq siyasətinin ekstensiv mərhələdən intensiv mərhələyə keçidini təmin edəcəkdir” [11].

2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında nəzərdə tutulmuş hədəflərin reallaşdırılması şübhəsizdir ki, ölkəmizdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə imkan verəcəkdir. Fikrimizcə, ölkəmizdə məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə, işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, eləcə də, işsizlərin sosial dəstəyinin artırılmasına nail olunması qeyd edilən sahələrdə yeni, daha mükəmməl forma və metodların tətbiqini tələb edir. Bunun üçün, ilk növbədə qeyd edilən sahələrdə, xüsusilə işsizlərin sosial dəstəyi sahəsində, hal-hazırda mövcud olan vəziyyəti təhlil etmək lazımdır.

Ölkədə işsizliyin səviyyəsinin, onların sosial dəstəyinin mövcud vəziyyətinin təhlili üçün əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

- statistik metod-ölkədə işsizliyin səviyyəsini əks etdirən göstəricilərin və işsizlərə sosial dəstəyin mövcud forma və metodlarının təhlilinə imkan verir;

- riyazi-statistik metod-işsizliyin səviyyəsinin və onun dəyişmə meyllərinin müəyyən edilməsinə və təhlilinə imkan yaradır;

- müsahibə metodu-işsizlər arasında müsahibə aparmaq yolu ilə işsizliyin səbəbləri, davam etmə müddəti, işsiz statusu alıb-almadıqları, almayıbsa səbəbləri, işsiz olduqlarına görə onlara sosial dəstəyin edilib-edilmədiyi, edilibsə qaneedici olub-olmadığı barədə rəylərinin öyrənilməsinə imkan verir.

Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi, işsizlərin sosial dəstəyinin forma və metodları təhlil edilərkən statistik və riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Dövlətin məşğulluq siyasətinin ən önəmli vəzifələrindən biri işsizlərin sosial, o cümlədən material cəhətdən dəstəyinin təmin edilməsidir. Bunun üçün dövlət məşğulluq xidmətləri:

- iş axtarmaq üçün ilk dəfə onlara müraciət edənlərin qəbulunu və onlara müvafiq məsləhətlərin verilməsini mütəmadi olaraq təşkil etməlidirlər;

- iş axtaran və ya işsiz kimi qeydiyyatda alınmış şəxslərin işlə təmin olunması üçün onlara müvafiq yardımlar göstərməlidirlər.

Məşğulluq xidmətinə müraciət edən vətəndaşlar müvafiq fəaliyyət dairəsinin seçilməsi, işlə təmin olunmaq, ixtisasa yiyələnmək imkanları barədə məsləhətlər, məlumatlar almaq hüququna malikdirlər. Onlara elə məlumatlar verilə bilər ki, bu müstəqil şəkildə işə düzəlmək

üçün işəgötürənlərə birbaşa müraciət imkanı yarada bilər. Bu zaman məşğulluq xidmətlərində qeydiyyatda düşmək vacib deyil. Ancaq iş axtaranlar (işsizlər) işə düzəlmək üçün məşğulluq xidmətlərin səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə məsləhətə ehtiyac duyursa, onlar işsiz kimi qeydə alınmalı və onlara işsiz statusu verilməlidir.

Cədvəl 1-də Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi, işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı və dinamikası verilmişdir. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında məşğul olanların sayı ilbəil artmağa doğru meyl etmişdir. Ancaq 1995-2004-cü illərdə rəsmi statistik məlumatlarda ölkədə işsizliyin səviyyəsi göstərilməmiş, ancaq bu illərdə işsiz statusu almış şəxslərin sayı verilmişdir. 1995-2004-cü illərdə işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı həmin illərdə mövcud olmuş iqtisadi fəal əhəlinin sayı ilə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayının fərqinə bərabər göstərilmişdir. Başqa sözlə, rəsmi statistikaya görə qeyd edilən illərdə Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi 0.8-1.4% arasında dəyişmiş, işsizlərin hamısına isə işsiz statusu verilmişdir. Təhlil göstərir ki, rəsmi rəqəmlər qeyd edilən illərdə ölkədəki işsizliyin səviyyəsini düzgün əks etdirmir.

2005-ci ildən etibarən rəsmi statistik məcmuələrdə işsizlərin sayı, işsizliyin səviyyəsi və işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı ilə yanaşı, işsizlərin ümumi sayına görə işsiz statusu verilmiş şəxslərin xüsusi çəkisi barədə də məlumatlar verilir. Göründüyü kimi, 2005-2014-cü illərdə Azərbaycanda işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayında ilbə-il azalma, sonrakı illərdə - cüzi artım baş vermişdir. 2005-2017-ci illərdə, işsizlərin ümumi sayına görə işsiz statusu verilmiş şəxslərin xüsusi çəkisi də, illər üzrə artıb-azalmalarla müşayiət olunmaqla yanaşı, çox aşağıdır.

İşsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının azlığının bir neçə səbəbləri vardır və bu da əsasən 2 iyul 2001-ci ildə qəbul edilmiş və 29 iyun 2018-ci ilə qədər qüvvədə olan «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə əlaqədardır [9]. Belə ki, bu qanunun 4.5.4-cü maddəsinə görə ilk dəfə iş axtaranlar işsiz kimi qeydə alınma bilməzdi. İkinci səbəb, işsiz statusu almaq üçün bürokratik əngəllərlə, süründürməçiliklə bağlıdır. «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının yeni qanunu [9] da bu sahədə olan problemləri aradan qaldırmır. Qanunun 1.2-ci maddəsində qeyd edilir ki: “Bu anun dövlət orqanının və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayı və ya ştatların ixtisar edilməsi nəticəsində əmək münasibətlərinə xitam verilmiş şəxslərə şamil edilir”. Bu maddəyə uyğun olaraq 13.1-ci maddədə göstərilir ki: “Sığorta ödənişini almaq hüququna yalnız dövlət orqanının və ya hüquqi şəxsin ləğv edilməsi və ya işçilərin sayı və ya ştatların ixtisar edilməsi nəticəsində əmək münasibətlərinə xitam verilmiş və “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz kimi qeydiyyatda alınmış sığorta olunanlar malikdirlər”. Qanunun 5.5-ci maddəsində isə qeyd edilir ki: “Şəxs işaxtaran kimi qeydiyyatda alındığı gündən 5 (beş) iş günü ərzində ona münasib iş təklif olunmadığı və ya işəgötürən (işəgötürənlər) tərəfindən vakansiyaya qəbulundan imtina edildiyi halda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) həmin şəxsin işsiz kimi qeydiyyatda alınması haqqında qərar qəbul edir və bu barədə şəxsin fərdi məşğulluq və rəqində müvafiq qeyd aparılır”.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi, işsiz statusu verilmiş
şəxslərin sayı və dinamikası [1,2,3,4,5,10] *

İllər	İqtisadi fəal əhli (min nəfər)	İqtisadiyyatda məşğul olanlar (min nəfər)	İşsizlər (min nəfər)	İşsizliyin səviyyəsi %	İşsiz statusu verilmiş şəxslər	
					nəfər	işsizlərin ümumi sayına görə, %-lə
1995	3641.3	3613.0	-	-	28314	-
1996	3718.6	3686.7	-	-	31935	-
1997	3732.4	3694.1	-	-	38306	-
1998	3743.8	3701.5	-	-	42329	-
1999	3748.0	3702.8	-	-	45211	-
2000	3748.2	3704.5	-	-	43739	-
2001	3763.4	3715.0	-	-	48446	-
2002	3777.5	3726.5	-	-	50963	-
2003	3801.4	3747.0	-	-	54365	-
2004	3865.0	3809.1	-	-	55945	-
2005	4186.5	3868.7	317.8	7.3	56343	17.7
2006	4264.2	3973.0	291.2	7.3	53862	18.5
2007	4295.2	4014.1	281.1	7.0	50651	18.0
2008	4373.5	4111.3	262.2	6.4	44481	17.0
2009	4378.2	4118.0	260.2	6.3	41100	15.8
2010	4587.4	4329.1	258.3	5.6	38966	15.1
2011	4626.1	4375.2	250.9	5.4	38330	15.3
2012	4688.4	4445.3	243.1	5.2	36791	15.1
2013	4757.8	4521.2	236.6	5.0	36206	15.3
2014	4840.7	4602.9	237.8	4.9	28690	12.1
2015	4915.3	4671.6	243.7	5.0	28877	11.9
2016	5012.7	4759.9	252.8	5.0	32972	13.0
2017	5073.8	4822.1	251.7	5.0	38481	15.3

*Qeyd: *ADSK-nın məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.*

Bu iki maddə arasında anlaşılmazlıq vardır: 1.2-ci maddəyə görə bu qanun əvvəllər heç yerdə işləməyənlərə şamil edilmədiyi halda, 5.5-ci maddədə iş axtaranların işsiz kimi qeydə alınacağı nəzərdə tutulur və bu zaman aydın olmur ki, bu maddə ilk dəfə iş axtaranlara şamil ediləcəkmi (yəqin ki, edilməyəcək)? Şamil edilməyəcəksə, deməli, yenə də, ilk dəfə iş axtaranlar münasib (və ya hər hansı) iş tapmayacaqları halda işsiz statusu ala bilməyəcəklər və sosial müdafiədən kənarda qalacaqlar!? «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının yeni qanununun 5.5-ci maddəsinin tətbiqinin işaxtaranların və onların sırasında işsiz statusu alanların sayına və səviyyəsinə necə təsir edəcəyini zaman göstərəcəkdir. Hələlik isə, cədvəl 1-dən göründüyü kimi, işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı işsizlərin ümumi sayının cüzi hissəsini (məsələn, 2017-ci ildə-15.3%-ni) təşkil edir.

“İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa [7] görə işsiz statusu almış şəxslərə müəyyən sosial və maddi dəstək verilir. Belə ki, işsizliyə görə sığorta ödənişi ilkin müraciət zamanı 6 ay, təkrar müraciət zamanı isə 3 ay müddətinə təyin edilir. Qanuna görə bir şəxs üçün sığorta ödənişinin verilmə müddəti ilkin müraciət zamanı sığorta ödənişi təyin edildiyi aydan sonrakı 24 ay ərzində 9 aydan artıq ola bilməz. Sığorta ödənişi almış şəxsə növbəti dəfə yenidən sığorta ödənişi təyin olunması üçün ən azı növbəti 12 ay sığorta stajı tələb olunur.

Qeyd edilən qanuna görə işsizlərə:

- münasib işlə bağlı təkliflər verilə bilər;
- peşə hazırlığına, peşə yönümünə dair məsləhət xidmətləri göstərilə bilər;
- əlavə təhsil, eləcə də haqqı ödənilən ictimai işlərlə bağlı təkliflər təqdim oluna bilər.

İşləməyən və işsiz statusu almayan şəxslər isə bu cür dəstəkdən məhrumdurlar.

İşsizliyə görə sığorta ödənişinin həyata keçirilməsi, eləcə də, işsizlərə digər xidmətlərin göstərilməsi üçün müvafiq maliyyə təminatı olmalıdır. “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda qeyd edilən məqsədlər üçün maliyyə mənbələri kimi aşağıdakılar göstərilir:

- məşğul olan şəxslərin ödədikləri sığorta haqları;
- “İşsizlikdən sığorta haqqında” qanunun tələblərinin pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalara Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati xətalara görə tətbiq olunan inzibati cərimələrdən daxilolmalar;

- “Qrant haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olaraq verilən grantlar, ianələr və yardımlar;

- bank kreditləri;
- qanunla və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən nəzərdə tutulan digər mənbələr.

Təbiidir ki, işsizlərin (təkcə işsiz statusu almış şəxslərin yox) hamısına uzun müddət (elə 6 ay ərzində də) işsizliyə görə sığorta ödənişini həyata keçirmək üçün qeyd edilən mənbələrdən daxil olan maliyyə vəsaitləri kifayət deyildir. Bu məqsədlə daha çox maliyyə tələb olunur. Məhz maliyyə çatışmazlığının səbəbindəndir ki, bu Qanun ilk dəfə iş axtaranlara şamil edilmir, ona görə də, işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı (xüsusi çəkisi) işsizlərin, ən yaxşı halda, 1/6-ni təşkil edir.

Nəticədə aşağıdakı vəziyyət yaranır:

- mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq kifayət qədər maliyyə vəsaitləri olmadığından işsizlərin, iş qəbul olunanadək iş axtaranların hamısının sosial müdafiəsinin təşkil olunması imkan xaricindədir;

- qeyd edilən səbəbdən işləməyən və işsiz statusu almayan şəxslər sosial dəstəkdən məhrumdurlar.

Belə olan halda:

- orta məktəbi bitirib ali və orta ixtisas müəssisələrinə daxil olmayan;
- bu və ya digər səbəbdən hərbi xidmətdən möhlət hüququ olan;
- ali və orta ixtisas müəssisələrini bitirdikdən dərhal sonra hərbi xidmət öhtəliyini yerinə yetirib tərxis olunan;

- qeyd edilən səbəblərdən əvvəllər heç yerdə işləməyən;

- obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən öz xahişi ilə işdən çıxan və sosial dəstəkdən məhrum olan on minlərlə işsiz insanın mövcud olduğu indiki şəraitdə nə etməli? Bu insanların yaşayışla bağlı xərclərini kim ödəməlidir? Valideynlərimi, qohumları və hansı müddətə qədər?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər səbəbdən öz xahişi ilə işdən çıxan, eləcə də, ilk dəfə iş axtaran, əvvəllər heç yerdə işləməyən və bu səbəbdən də sosial dəstəkdən məhrum olan şəxslərin mütləq əksəriyyəti gənclərdir. İşsizlik təkcə bu insanların şəxsi problemi olmaqla qalmır. Müşahidələr göstərir ki, işsizliyə düşən insanların, xüsusilə də, gənclərin xeyli hissəsi iş axtarmaq üçün xarici ölkələrə getməyi üstün tuturlar.

Fikrimizcə, işsizlik statusu alanlarla yanaşı ilk dəfə iş axtaranların, əvvəllər heç yerdə

işləməyənlərin də sosial dəstəyinin həyata keçirilməsi üçün işsizlərin sosial dəstəyinin yeni forma və metodlarının tətbiqinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, tətbiq ediləcək yeni forma və metodlarla bağlı maliyyə xərclərinin əsas hissəsini, sonradan qaytarılmaq şərti ilə, dövlət öz üzərinə götürməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- ilk dəfə iş axtaranlara dövlət məşğulluq xidmətinə müraciət etdiyi gündən 6 ay müddətinə (təkrar müraciət zamanı 3 ay uzadılmaqla), işə düzəldikdən sonra hissə-hissə qaytarmaq şərti ilə, minimum əmək haqqı məbləğində sığorta ödənişinin edilməsi. Müvafiq maliyyə mənbəyi kimi aşağıdakılar ola bilər:

- a) dövlət büdcəsindən müvafiq regional dövlət məşğulluq xidmətlərinin hesabına pul köçürmələri;

- b) müvafiq dövlət məşğulluq xidmətləri tərəfindən səhmləri dövlətə məxsus olan (və ya dövlətin səhmdar kimi iştirak etdiyi) banklardan uzun müddətli kreditlərin alınması.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, işçinin ixtisar edildiyi sahibkarlıq strukturları da bu maliyyələşmə prosesinə cəlb edilə bilər. Belə ki:

- işdən azad edildiyi gündən iki il əvvəlki dövrdə öz ixtisasını artırma bilməyən və ya yeni peşəni mənimsəməyən, bu səbəblərdən də ixtisar edilən işçilərin dövlət məşğulluq xidmətlərində yenidən hazırlanması üzrə xərclərinin ödənilməsi, müvafiq məşğulluq xidmətlərinin hesabına köçürülmək yolu ilə, həmin sahibkarlıq strukturlarına həvalə edilə bilər;

- sahibkarlıq strukturlarında işləyərkən peşə xəstəliyinə məruz qalan, eləcə də şikəst olan və bu səbəblərdən ixtisar edilərək işsiz qalan işçilərin reabilitasiyası və yenidən hazırlanması üzrə xərclər bu strukturların hesabına ödənilə bilər.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: müraciət etdiyi və minimum əmək haqqı məbləğində sığorta ödənişi alan andan keçən 9 ay ərzində işə düzələ bilməyən işsiz, aldığı sığorta ödənişini hansı yolla və necə qaytara bilər? Təbii, burada risk amili var və fikrimizcə bu riski dövlət öz üzərinə götürə bilər. Bunu nəzərə alaraq riskdən yayınmaq, heç olmasa onu minimuma endirmək üçün, dövlət səviyyəsində yeni iş yerlərinin açılması məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər gücləndirilməlidir. Bununla yanaşı, yeni iş yerləri açan sahibkarlıq strukturlarına qanunvericilik yolu ilə stimullaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutula bilər. Stimullaşdırıcı tədbirlər kimi aşağıdakıların nəzərdə tutulması məqsədəuyğun olardı:

- yeni iş yerləri açan sahibkarlıq strukturlarının bu yerlərə qəbul etdiyi işçilərin əmək haqqı məbləğindən ödəyəcəyi sığorta ödənişlərindən 3 il müddətinə azad edilməsi;

- mənfətin yeni iş yerlərinin açılması üçün sərf edilən hissəsinin vergidən azad edilməsi.

- Fikrimizcə, işsizlərin, xüsusilə də, ilk dəfə iş axtaran gənclərin və istehsalata yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində ixtisar edilənlərin peşə hazırlığının təşkilinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- regional məşğulluq mərkəzlərinin tədris bölmələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, belə şəbəkələrə malik olmayan məşğulluq mərkəzlərində onların təşkili;

- iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda daha çox tələb olunan peşələr və ixtisaslar üzrə kadrların hazırlanmasının və yenidən hazırlanmasının təşkili;

- istehsalın profilinin dəyişməsi, rekonstruksiyası ilə bağlı işçilərin ixtisasının artırılması, yeni peşələr üzrə kadrların hazırlanmasında sahibkarlıq strukturlarına köməklik göstərilməsi.

Y E K U N

Təhsilindən, peşəsindən, ixtisasından, yaşından asılı olmayaraq işsizlik hər kəs üçün arzu edilən hal deyil. İşsizlik ona düçar olunan insanlarla yanaşı, xüsusilə onun səviyyəsinin yüksək olduğu hallarda, cəmiyyət üçün də müəyyən problemlər yaradır:

- işsiz insanın özünün və ailəsinin sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşir;
- bu səbəbdən boşanma halları çoxalır;
- gənclərin nigahagirmə yaşları artır;
- demoqrafik tarazlıq pozulur;
- cəmiyyətdə hüquqpozma halları çoxalır və s.

Aparılan təhlillərin nəticələrindən göründüyü kimi, Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, işsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahələrində müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Ancaq işsiz statusu verilmiş şəxslərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, işsizlərin sosial dəstəyinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni, daha əhatəli forma və metodların tətbiq edilməsinə, bu sahədə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət vardır. Hesab edirik ki, işsizlərin sosial dəstəyinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, ilk dəfə iş axtaranlara da, müəyyən şərtlər daxilində (məsələn, işsizlik müddətində işsizliyə görə aldığı sığorta ödənişlərinin işə girdikdən sonra mərhələlərlə ödənilməsi şərti ilə) işsiz statusunun verilməsi;

- işsiz statusu verilmiş şəxslərin sosial dəstəyinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni maliyyə mənbələrinin tapılması, bu prosesə sahibkarlıq strukturlarının cəlb edilməsi;

- yeni iş yerlərinin açılması üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin dairəsinin genişləndirilməsi;

- işsizlərin peşə hazırlığının təşkili, təkmilləşdirilməsi, yeni peşələr və ixtisaslar üzrə kadr hazırlığının təşkili üçün regional məşğulluq mərkəzlərinin tədris bölmələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi;

- işsizliyin azaldılması prosesinə sahibkarlıq strukturlarının cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasında sahibkarlıq strukturlarının marağının artırılması üçün belə strukturlara stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2005, 884 səh.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2008, 804 səh.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2015, 814 səh.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2016, 824 səh.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı 2018, 808 səh.
6. Əliyev T.Q., Əliyeva Ş.T. Azərbaycanda işsizliyin mövcud vəziyyəti və onun azaldılması yolları //AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun "Elmi əsərləri" toplusu,2018, № 1, s.112-117.
7. "İşsizlikdən sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu.
https://azertag.az/xəbər/Issizlikden_sigorta_haqqinda__Azərbaycan_Respublikasının_qanunu-1083889
- 8.«Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu.[e-qanun.az/framework/2805](http://eqanun.az/framework/2805).
- 9.«Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu.
<http://eqanun.az/framework/39846>
- 10.Müstəqil Azərbaycan 20 il. Statistik məcmuə. Bakı, 2011.640 səh.
11. "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"
<http://www.xalqgazeti.com/az/news/7411>
- 12.Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. 2-ое доп. изд., Баку, 2000.

*Алиев Тейюб Гани оглы, доцент,
Азербайджанский Государственный Университет,
Нефти и Промышленности,
E-mail:teyyub-qenioglu@mail.ru*

*Алиева Шамс Тейюб кызы, доцент,
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности,
Адрес: AZ1010, Азербайджан, г.Баку, проспект Азадлыг 20.
E-mail:adnsu.nenk73@mail.ru
© Алиев Т.Г., Алиева Ш.Т., 2019*

Р Е З Ю М Е

ФОРМЫ И МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ БЕЗРАБОТНЫХ

В статье отмечается, что независимо от различного подхода, безработица ни для кого не является желаемым фактом. Безработица создает определенные экономические, социальные, психологические, моральные проблемы для каждого безработного. Поэтому потерявшие работу люди, хоть и временно, нуждаются в социальной защите, в первую очередь, социальной поддержке. Безработица не только личная проблема, она в то же время общественная проблема, проблема всего общества, государства. Поэтому, снижение до минимума безработицы трудоспособного населения, обеспечение работой каждого, следует считать одним из основных социально-экономических проблем, стоящих перед государством. Учитывая это, Азербайджанское государство осуществляет определенные меры для усиления социальной защиты безработных, их социальной поддержки. Но реальность свидетельствует о том, что есть необходимость в усилении этой поддержки, расширении сферы охвата социальной поддержки безработных, усовершенствовании его форм и методов. С этой целью, в первую очередь, необходимо проанализировать нынешнее состояние в этих областях, особенно в области социальной поддержки безработных. Учитывая это, в статье проанализирован уровень безработицы в Азербайджане, число лиц, получивших статус безработного, их соотношение по общему количеству безработных, правила представления статуса безработного, применяемые формы и методы социальной поддержки безработных и приводятся соответствующие выводы. В статье также выдвигаются соответствующие предложения и рекомендации по расширению сферы охвата представления статуса безработного, совершенствованию форм и методов социальной поддержки безработных, нахождению дополнительных финансовых источников с этой целью.

Ключевые слова: безработица, статус безработного, страховая оплата, социальная поддержка, методы, усовершенствования.

*Teyyub Gani Aliyev, associate professor,
Azerbaijan State University of Oil and Industry,
E-mail: teyyub-qenioglu@mail.ru,
Shams Teyyub Aliyeva, associate professor,
Azerbaijan State University of Oil and Industry,
Address: AZ1010, Baku, Azerbaijan, 20 Azadlig Avenue.
E-mail: adnsu.nenk73@mail.ru
© T.G. Aliyev, Sh.T. Aliyeva, 2019*

A B S T R A C T

FORMS AND METHODS OF SOCIAL SUPPORT OF UNEMPLOYED

The thesis notes that regardless of the different approach, unemployment is not a desirable fact for anyone. Unemployment creates certain economic, social, psychological, moral problems for every unemployed person. Therefore, people who have lost their jobs, albeit temporarily, need social protection, first of all, social support. Unemployment is not only a personal problem, but it is at the same time a social problem, the problem of the whole society, the state. Therefore, reducing the unemployment of the able-bodied population to a minimum, providing everyone with work, should be considered one of the main social and economic problems facing the state. Given this, the state of Azerbaijan is taking certain measures to enhance the social protection of the unemployed and their social support. But reality shows that there is a need to strengthen this support, expand the scope of social support for the unemployed, improve its forms and methods. To this end, first of all, it is necessary to analyse the current state in these areas, especially in the field of social support for the unemployed. Taking this into account, the author analysed the unemployment rate in Azerbaijan, the number of people who received the status of unemployed, their ratio in terms of the total number of unemployed, the rules for representing the status of the unemployed, the forms and methods of social support for the unemployed and the relevant conclusions. The thesis also puts forward appropriate proposals and recommendations for expanding the scope of representation of the status of the unemployed, improving the forms and methods of social support for the unemployed and finding additional financial sources for this purpose.

Keywords: unemployment, unemployed status, insurance payment, social support, methods, improvements.

Bayramov Vüqar Avtandil oğlu,

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Biznes Universiteti,

Ünvan: AZ 1122, Azərbaycan, Bakı şəh., H.Zərdabi küç. 88^a.

E-mail: bayramov.vuqar@gmail.com

© Bayramov V.A., 2019

UOT 330.342.01

MODERNLƏŞMƏ PROSESİNİN SOSIAL-İQTİSADI XARAKTERİSTİKASI:KONSEPTUAL QIYMƏTLƏNDİRMƏ

X Ü L A S Ə

Məqalədə modernist paradiqma çərçivəsində cəmiyyətin tip dəyişkənliyinin mahiyyəti və xarakteri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Problemin konseptual yetərsizliyini əsaslandıran nüansların nəzəri ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərilir. Tədqiqat prosesinin metodoloji bazası eklektik xarakterlidir. Əsas məqsəd modernizmin və onun törəməsi olan industrial cəmiyyət tipinin keçici səciyyə daşdığını vurğulamaqdan ibarətdir.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas problem modernləşmə zamanının sahələrarası sinxron paylanması praktik olaraq qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Belə ki, siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni sferalarda modernləşmə müxtəlif sürətliliyi ilə səciyyələnir. Qeyd edilən asinxronluq – iqtisadi sferada bütün hədəflərə yetişdiyi halda da belə modernləşmənin sistemlilik və komplekslik keyfiyyətinə mənfi-parçalayıcı təsir göstərir ki, onun qarşısı vaxtında alınmadığı təqdirdə, proses – anklav xarakteri almağa başlayır.

Qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, bu cəmiyyət tipləri arasındakı konkret xronoloji sərhədi müəyyən etmək çətinliyi mövcuddur. Ənənəvi cəmiyyətdən industrial cəmiyyət tipinə keçiddən fərqli olaraq, bu transformasiyanın, məhz keçidin mahiyyəti və xarakterini formalaşdıran amillərin birmənalı dəyərləndirilməsi imkanlarının ifrat məhdudluğu ucbatından, məntiqi əsaslandırılması problemi kifayət qədər aktualdır.

Mühüm məsələlərdən biri – müasir dünyada modernizmin postmodernizmlə əvəz olunması təmayülünün getdikcə güclənməsidir. Bu dəyişiklik digər müstəvidə də adekvat yeniləşmə doğurmaqdadır: Industrialist cəmiyyət postindustrialist cəmiyyətlə əvəzlənir. Başqa sözlə, “indi” (müasir) adlandırdığımız zaman modulunun “gələcəklə” struktur aspektdən çulğalaşması baş verir. Modernist paradiqmanın əsas məqsədi ümumi rifahın dayanıqlı yüksəlişinə nail olmaq prizmasından iqtisadi subyektlərin xüsusi davranış tipinin formalaşdırılmasıdır. Əsas məqsədlərdən biri də modernizmi xarakterizə edən əsas cəhətləri göstərməkdir.

Açar sözlər: modernizm, industrial cəmiyyət, ənənəvi cəmiyyət, postindustrial cəmiyyət.

GİRİŞ

Son orta əsrlərdən etibarən bəşəriyyətin sosial-iqtisadi inkişaf tarixində tamamilə yeni bir mərhələ başlandı. Neolit inqilabından tutmuş bizim eranın XVI əsrinə qədər olan uzun tarixi dövr (11 min 600 il) ərzində analoqu olmayan yeniləşmə prosesi cəmiyyət quruculuğunun təməl prinsipləri, yaşam standartları və mental dəyərlər sistemində qədər çox geniş bir diapazonu əhatə edirdi. Düzdür, qeyd etdiyimiz sistem yeniləşməsi bütövlükdə dünyada deyil, yalnız qərb ölkələrində meydana çıxmışdır. Şərq ölkələri isə əvvəlki prosedura və qaydalarla öz mövcudluqlarını davam etdirməkdə idilər. Başqa sözlə, sözügedən yeniləşmə birmənalı olaraq qərb hadisəsi kimi qəbul olunur. Diqqət çəkəndir ki, zooloji sürüdən primitiv ibtidai icmaya keçiddə mövcud olan məzmun identikliyi sonrakı mərhələdə - sivilizasiya mərhələsində pozulmuş, şərq və qərb (Roma və Yunan) cəmiyyətlərinin özünəməxsusluğu formalaşmış və mahiyyət fərqlilikləri sistemli xarakter almışdır və həmin dövrdən etibarən Şərq→Qərb müxtəlifliyi getdikcə dərinləşmiş, müxtəlif keyfiyyət xarakteristikasına malik fərqli cəmiyyətlər formalaşmışdır. Eyni aspektdən şərq (Asiya) və qərb (Antik) təsərrüfatçılıq modelləri təşəkkül tapmışdır.

Müasir elmi fikir – XVI əsrə qədər mövcud olmuş cəmiyyətləri (məzmun və mahiyyət fərqliliklərinə baxmayaraq) bir qayda olaraq, ənənəvi cəmiyyət adlandırır. Yəni, sözügedən dövrə qədərki tarixi prosesdə mövcud olmuş arxaik, dini, quldarlıq və feodal cəmiyyətləri – bütün parametrlər üzrə fərqli cəmiyyət tipləri olsa da, bir ümumi adla (ənənəvi cəmiyyət) ümumiləşdirilir. Əslində isə, sadalananların hər biri fərqli struktura, fərqli dəyərlər sistemində, fərqli funksional bağlılıqlara malik olan fərqli cəmiyyətlərdir. Qeyd edilən ümumiləşmə yalnız modernist paradigma çərçivəsində aparılır. Yəni modernist paradigma modern erasına qədər olan dövrü bir növ eyniyyətdə götürür. Həmin paradigmaya görə inkişaf məhz ənənəvi cəmiyyətdən modern (müasir) cəmiyyətə keçid prosesidir. Müasir elmi fikirdə cəmiyyətlərin tipologiyası və təsnifatı üzrə çoxsaylı yanaşmalar yer almaqdadır:

- Təkamülçü baxış: İbtidai icma, antik, aqrar, industrial və postindustrial cəmiyyətlər. Cəmiyyət tiplərinin bu ardıcılıqla növbələşməsi obyektiv tarixi prosesin məntiqi nəticəsidir.

- Formasiyalı baxış: ibtidai icma, quldarlıq, feodal, kapitalist, kommunist fərqləndirmə istehsal və mübadilə üsuluna görə aparılır. Cəmiyyət tiplərinin göstərilən sıra ilə növbələşməsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə istehsal münasibətləri arasında yaranan uyğunsuzluqdur (ziddiyyətdir).

- Sivilizasiyalı baxış: Vəhşilik, barbarlıq, sivilizasiya, sosial-mədəni amillərin rolu əsas götürülür. Bu yanaşma ənənəvi cəmiyyət→modern→postmodern sintaqramından çıxış edir. Yəni, əsas çıxış nöqtəsi inkişaf və onun keyfiyyət xarakteristikasıdır.

- Blüxerin 3 mərhələli modeli: “Təbii” (natural yaxud ev) təsərrüfatı; “Pul” (yaxud şəhər) təsərrüfatı; “Kredit” (yaxud xalq) təsərrüfatı: Məhsul yeridilişinin uzunluğundan asılı olaraq belə bir təsnifat aparılır.(1;25)

- J.Qurviçin 5 cəmiyyət tipi: Ən qədim cəmiyyət; Teokratik; “Gənc” cəmiyyət; Feodal cəmiyyəti; şəhər cəmiyyəti. Bu təsnifat aqrar və aqrar industrial cəmiyyətlər arasında struktur fərqliliyi aşkara çıxarır və s.(2;261) Hal-hazırda bu qəbildən olan yanaşmaların sayı kifayət qədər çoxdur. Müxtəlif kriteriyalara istinadla aparılan təsnifat və qruplaşdırmaların heç biri sistemli səciyyə daşmır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Nəzəri baxışların metodoloji yetərsizliyi cəmiyyətlərin tipologiyasında abstrakt quruluşlu qruplaşdırmalardan istifadə zəruriliyi doğurur. Buna görə də, aparılan təsnifatların böyük əksəriyyəti birölçülü məntiqi proseduralardan yararlanırlar. Qeyd edilən yönümdə qədim dövrdən formalaşmış müxtəliflik (cəmiyyət tiplərinə münasibətdə) bu gün də davam etməkdədir.

Müasir dünya da cəmiyyət tiplərinə münasibətdə homogen hesab edilə bilməz. Müxtəlifliyin diapazonu o qədər genişdir ki, hər hansı bir ümumilikdən danışmağın heç bir məntiqi əsası yoxdur. Müasir dünya-müxtəlif tarixi epoxalara, müxtəlif sosial zamanlara aid olan ölkələri özündə ehtiva edir:

1) İndustrializmə qədərki cəmiyyət tipi: İki əsas növü mövcuddur - Arxaik və dini cəmiyyətlər. Eyni zamanda ənənəvi və modern cəmiyyətlərin statik sintezindən formalaşmış aqrar-sənaye tipli cəmiyyətləri də bu sıraya daxil etmək olar. Ənənəvi-modern qarışığının formalaşdırdığı cəmiyyət tipini arxeomodern (sosioloji baxış) yaxud “Hibrid” cəmiyyət də adlandırmaq olar. Bu baxımdan onun ənənəvi cəmiyyət tipinə aidiyyəti dəqiq qiymətləndirmə kimi qəbul edilməməlidir. (Cənubi Asiya, Afrika, Latın Amerikası).

2) Modern yaxud industrial cəmiyyət tipi (inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük əksəriyyəti).

3) Postmodern yaxud postindustrial cəmiyyət tipi (inkişaf etmiş ölkələr).

Beləliklə yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi müasir elmi fikirdə cəmiyyətin tipologiyası ənənəvi→modern→postmodern sintaqranı bazasında aparılır. Başqa sözlə prosesin (tipologiya) mərkəzi elementi kimi modernizm (müasirləşmə) çıxış edir.

Müasir standartlara görə modern cəmiyyət tipi birmənalı şəkildə inkişaf etmiş cəmiyyət statusunda qəbul olunur. Bütün bunlarla bəzən modernləşmənin (müasirləşmənin) mahiyyətə açıqlanması sferasında fərqli yanaşmalar çoxluğu mövcuddur. Digər tərəfdən, modern cəmiyyət - industrial cəmiyyət eyniyyəti var. Bu eyniyyət postindustrial dövrün gerçəkliyi çərçivəsində eyni məzmun daşıyırmı? sualına verilən cavablar da müxtəlif yönümlü və müxtəlif məzmunludur

Yəni XVI əsrdən başlayan modernləşmə prosesinin nəzəri dərki sferasında müxtəlif baxışların geniş panoraması formalaşmışdır.

“Modernləşmə” - ənənəvi cəmiyyətin müasir cəmiyyətə keçid prosesidir. Prosesin başlandığı ilkin dövrdə (XVI) “müasir” cəmiyyət hansı cəmiyyətdir yaxud hələ mövcud olmayan, gələcəkdə formalaşacaq cəmiyyət tipi nəzərdə tutulursa, onda “indiki dövrü” xarakterizə edən müasirlik nədə təzahür edir? P.Stomka yazır ki, anlayışa 3 aspektdən yanaşmaq lazımdır.(3)

1) Modernləşmə - cəmiyyəti irəli aparan əksər sosial (o cümlədən iqtisadi, siyasi və mədəni) dəyişikliklərin sinonimidir. Bu aspektdən yanaşdıqda zooloji süzümün insan cəmiyyətinə keçidi də modernləşmə hesab olunmalıdır.

2) Modernləşmə - müasirlik anlayışı ilə identik məna daşıyır və XVI əsrdə (qərb ölkələrində) başlanan XIX-XX əsrdə maksimum səviyyəyə yüksələn iqtisadi, sosial, siyasi və

mədəni dəyişikliklər kompleksidir. Yəni modernləşmə - indiki zamanda həyata keçirilən dəyişikliklərdir. Və, yalnız “indi” ilə identik anlam kəsb edir.

3) Modernləşmə - geri qalmış ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatma prosesidir. Yəni əyalətdən mərkəzə doğru hərəkət trayektoriyasıdır. Bu o anlama gəlir ki, (dünya-sistem nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən) “mərkəz” – modern, yarıməyalət-arxeomodern yaxud “hibrid”, əyalət isə ənənəvi cəmiyyət tipindədir. Əslində, bu prizmadan baxış ifrat sadələşdirilmiş yanaşma təsiri bağışlayır.

Bu qəbildən olan interpretasiyalarda modernləşmənin nə iləsə bağlılığına (məqsəd, strategiya və s.) ümumiyyətlə, toxunulmur. Yəni, modernləşmə (müasirləşmə) birmənalı olaraq dəyişikliklərin sinonimi kimi yozulur. Amma, dəyişiklik dinamik xarakterli proses olmaqla yüksəlişi deyil, sadəcə olaraq yerdəyişməni, yəni, hər hansı bir yeniləşməni yox, “yüksüz” hərəkəti ehtiva edirsə onda modernləşmə ilə eyniyyətə gətirilə bilməz. Ona görə də, əksər interpretasiyalarda prosesin “gələcəklə” bağlılığı qabarıq şəkildə idarə olunmalıdır. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, qeyd etdiyimiz yanaşmalar sosioloji məzmunludur.

Məhz həmin prizmadan yanaşmaqla E.Qiddens müasir cəmiyyəti ənənəvidən fərqləndirən üç əsas cəhətin olduğunu qeyd edir:

1) Sosial proseslərdəki dəyişikliklərin artan sürəti; Xüsusi ilə texnoloji dəyişikliklərlə bağlı sürətli tezləşmə.

2) Sosial və informativ aspektdən fərqlənən dünyanın müxtəlif rayonlarının bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə cəlb olunması (qlobalizasiya).

3) Müasir institutların daxili təbiətinin dəyişməsi;(4;57)

Məsələnin ümumi şəkildə qoyuluşu ziddiyyətli deyildir. Lakin sadalanan cəhətlərin formalaşma mexanizmi naməlum olaraq qalmaqdadır. Belə ki, texnoloji deferminizm sosial dəyişiklikləri zamanca necə tezləşdirə bilər? Yaxud, dünya ölkələri arasındakı sosial və informativ fərqliliklər (hətta qarşılıqlı təsirin maksimum səviyyəsində də belə) hansı yolla oxşar hala gəlir? Yaxud, müasir institutların – müasir, yəni, modern olmalarına baxmayaraq daxili təbiəti niyə dəyişir və s. tipli suallara adekvat cavab verilmir.

Modernləşən cəmiyyət nələri özündə ehtiva edir sualına isə ümumiləşdirilmiş yanaşma ilə cavab verilir.

Modernləşən cəmiyyət:

- Zəkaya, biliyə və elmə istinad edir;
- Ardıcıl sənayeləşməni həyata keçirir;
- Əmək məhsuldarlığını kəskin şəkildə yüksəldir;
- İdarəetmənin ələlxüs iqtisadiyyatda rolu yüksəlir;
- İnkişafın dinamizmi və dayanıqlığını təmin edir;
- İctimai sistemi mürəkkəbləşdirir, kommunikasiyanı intensivləşdirir, tədricən dünya

ictimaiyyətini formalaşdırır.

Cəmiyyətin tip dəyişkənliyi eləcə də cəmiyyət quruculuğunun sosial məzmunu ilə bağlı neoliberal yanaşma yenə də öz amplitudasında qalmaqda davam edir.

Məlumdur ki, cəmiyyət quruculuğunun istiqamətini müəyyən edən “sosial məqsədlər”, “ictimai vəzifələr” bir qayda olaraq, “ictimai nemətlər”, “ümumi rifah” kimi səciyyələndirilir. “Çox asanlıqla görmək olar ki, bu anlayışlar məzmun etibarı ilə (nə zəruri, nə də kafi səviyyədə) konkret hərəkəti özündə ehtiva etmirlər”.(5;7) Yəni, xalqın rifahı və hər bir fərdin xoşbəxtliyi çoxlu sayda səbəblərdən asılıdır ki, bunu da vahid məqsədlə ifadə etmək (adekvat formada) mümkün deyildir. Cəmiyyət quruculuğunun istiqamət müəyyənliliyi kimi bir problemə qeyd olunan yönümdə yanaşma nəyin ilkin, nəyin törəmə və nəyin də mücərrəd olmasından çıxış edir. İfrat fərdiləşmə, sosial bütövlüyün inkarı və yalnız konkret olanın ön plana çıxarılması, gerçəkliyin sistemli dərki nöqtəyi-nəzərindən anlaşılmazlıq doğurur. Fərd (individue) – öz qiymətini yalnız fərdlərarası münasibətlər sistemində, intersubyektiv səviyyədə alır. Sistemin mərkəzi fiquru və elementinin individlər olması sosial bütövün reallığını inkar etmir. “Xalqın rifahı” – məhz sosial bütövlükdən qaynaqlanandır və tam şəkildə “vahid məqsədlə” ifadə oluna bilər. “Fərdin xoşbəxtliyi” anlayışı isə sözün ən ciddi mənasında, neolibərlərin “söz oyunundan” başqa bir şey deyildir. Xoşbəxtlik – sırf psixoloji effektdir, hiss olaraq ifrat dərəcədə dəyişəndir və onun hər hansı bir ölçü proseduru mövcud deyildir. Bu anlamda “xalqın rifahı” kimi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən anlayışı “fərdin xoşbəxtliyi” ilə bir sıraya qoymaq rəsonal məntiq cərəvivəsində başa düşülən deyildir.

Ümumiyyətlə modernləşmə prosesinin nəzəri dərkində 3 istiqamət formalaşmışdır:

1) Liberal yanaşma: Cəmiyyətin tip dəyişkənliyi - ənənəvi cəmiyyətdən modern cəmiyyətə keçiddir. Proses universal xarakterli, yəni, əksər dünya ölkələri üçün identik məzmun daşıyan dəyişikliklər kompleksini əhatə edir. Başqa sözlə, cəmiyyət modernləşməyə bilməz, modernləşmə labüd və qaçılmazdır. Prosesin yekunu olaraq, ənənəvi cəmiyyətə xas olan dəyərlər sistemi modern dəyərlər sistemi ilə əvəz olunur: Demokratiya, azadlıq, rəsonalizm, bazar iqtisadiyyatı, informasiya-telekommunikasiya texnologiyaları və s.

2) Radikal yanaşma: Liberal modelli modernləşmə mahiyyətcə, “qərbləşmədir”, sırf ideoloji məzmunə malikdir, asılılıq inkişafın əsas xarakteristikasına çevrilir. Bu model digər sivilizasiyalar (qeyri-qərb) üçün yarırsızdır.

3) Mühafizəkar yanaşma: Liberal modelli modernləşmənin daxili əkslikləri var, siyasi→institutsional bölgədə, yəni siyasi sabitlik və qaydaların qorunması aspektindən konflikt mövcuddur. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf prosesinin istiqamətləri və xarakteri prizmasından milli→tarixi bölgədə uyğunsuzluq müşahidə edilir.

Məzmun fərqliliyinə baxmayaraq, hər üç yanaşma sırf ideoloji səviyyə daşıyır. Məlumdur ki, əvvəllər də göstərdiyimiz kimi, modernləşmə - bir qərb hadisəsidir. Buna görə də, modernləşmə prosesinin qərb ölkələrindəki spesifikasiyası aparıcı hesab olunur və bu anlamda da modernləşmə - qərbləşmə kimi anlaşılr. Mədəniyyətin rəsonallaşdırılması (M.Veber) (6;261) – milli mədəniyyətlərin “qərbləşdirilməsi” anlamında işlədilmişdir. Yəni, ənənəvi cəmiyyətin müasir cəmiyyətə transferi – öz mahiyyəti etibarı ilə mədəniyyətin rəsonallaşdırılması kimi şərh edilir. Amma, unutmaq olmaz ki, pis yaxud yaxşı mədəniyyət yoxdur. Sadəcə olaraq, müxtəlif mədəniyyətlər, mədəniyyətlər çoxluğu mövcuddur.

Beləliklə, ümumiləşdirmə prizmasında “modernləşmə” anlayışının müxtəlif mənatutumlu yozumları sırasında aşağıdakılar daha çox populyardır.

Modernləşmə prosesi:

- İqtisadi artımın, ümumrifahın yüksəlməsinə, insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi xarakterli tədbirlər kompleksidir... Siyasi anlamda isə... müasir demokratiyalara adekvat olan siyasi institutların qərarlaşmasıdır (7).

- Bu, nə avadanlıqların dəyişməsi, nə də məhsulun yeniləşməsi deyildir... Söhbət, dayanıqlı inkişafın və inkişaf etmiş millətlər sırasında layiqli mövqenin əldə edilməsinin təminatı nöqteyi-nəzərindən ölkənin, həm iri sahələr üzrə, həm də bütövlükdə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinə nail olmaqdan gedir (8;46).

- İctimai və texnoloji dəyişikliklər məcmusu olmaqla, qərb ölkələrinin inkişaf səviyyəsinə çatma prosesidir (9).

- İnnovasiyalar əsasında iqtisadiyyatın müasir modelinin formalaşması prosesidir. Məqsəd yeni mənafeələr, dəyərlər və prioritetlər əsasında cəmiyyətdə keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqdan ibarətdir (10;23).

Göründüyü kimi, modernləşmə prosesi əsasən iki prizmadan şərh edilir:

1) Dayanıqlı inkişafın təminatı situasiyasının formalaşdırılması məqsədi ilə zəruri olanların (müasirliyin diqtəsi) həyata keçirilməsi prosesidir. Yəni, modernləşmə - məqsədli prosesdir yaxud məqsədə, seçilmiş strateji hədəfə aparan prosesdir. Proses olma etibarı ilə formalaşdırılan və tənzimlənəndir.

2) Modernləşmə prosesi - elə inkişafın özüdür.

Araşdırmalarımız göstərir ki, modernizm nəzəriyyəsi təkamül prosesi metodoloji yanaşma fərqliliyi əsasında müəyyən mərhələlərə bölünə bilər:

1) Klassik nəzəriyyə; XX əsrin 50-60-cı illərində geniş populyarlıq qazanmışdır. (M.Levi, Ə.Xaгeн və s.) “Ənənə” və “müasirlik” əsas anlayışlar kimi çıxış edirlər. Klassik baxış bu anlayışların mütləq əksliyini irəli sürürdü. Buna görə də modernləşmənin inqilabi xarakter daşdığını önə çəkirdilər. Hesab olunurdu ki, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid:

- İnqilabi xarakterdir: Yəni, sosial həyat modelinin radikal şəkildə dəyişməsidir;
- Mürəkkəbdir: İnsan fikri və davranışının istisnasız olaraq bütün komponentlərini əhatə edir;

- Sistemlidir: Bir sferada baş verənlər digərlərində adekvat dəyişikliyə səbəb olur;

- Qlobal səviyyəlidir: Bütün dünya ölkələrini əhatə edir;

- Uzun müddətlidir: Zamanca müəyyən interval uzunluğundadır;

- Mərhələlidir: Mərhələli şəkildə gedir;

- Geridönməzdir: Əksər cəmiyyət tipləri üçün eyni istiqamətlidir;

- Proqressivdir: Maddi-mənəvi rifahı yüksəldir.

Ənənə - birmənalı olaraq, mühafizəkar qüvvə, inkişafın, innovasiya və yeniləşmənin

başlıca maneəsi kimi xarakterizə olunurdu. Bu anlamda, inkişaf - ənənənin aradan qaldırılması prosesi kimi başa düşülürdü.

2) Klassik nəzəriyyənin tənqidi mərhələsi (1950-1980):

Müxtəlif cəmiyyətlərin (keçid situasiyasında olan) müxtəlif formalı “davranışlarını”, onlara xas olan daxili dinamikanın spesifikasiyasını, eləcə də müstəqil şəkildə inkişaf edə bilmə, imkanlarını klassik nəzəriyyəyə şərh etməkdə acizdir. Eyni zamanda, ənənə → modern dioxotomiyasına yanaşma üsulu qəbul edilmir. Bu dioxotomiyanın tarixi deyil, qərb mərkəzçiliyi mövqeyindən şərh edildiyi bildirilir.

Yaponiyanın timsalında sübut olunurdu ki, modernləşmə - milli ənənələr çərçivəsində də gedə bilər. Və, bu o demək idi ki, ənənə - labüd olaraq radikal şəkildə dağıdılmalı, aradan qaldırılmalıdır deyən klassik baxış yanlış yoldadır. Bu aspektdən əsas olan məsələ ənənədə nəyin modernləşməyə əngəl törətdiyini anlamaqdan ibarətdir. Yəni, ənənə-bütövlükdə əngəllərdən (dəyişmə prizmasından) ibarət deyildir.

Ənənəvi və müasir institutların – bir çox hallarda – dəyişikliklərə effektiv adaptasiya olunma meylliliyi üst-üstə düşür. Hətta, o dərəcədə ki, modernləşmə - ənənəvi daha da aktuallaşdırıla bilər.

3) Müasir nəzəriyyə - Keçən əsrin 80-ci illərindən sonra klassik baxışın sistemli tənqidinə istinadla yeni yanaşma formalaşdı. Müasir baxış modernləşmənin qarbləşmə olmadığını, milli mədəni dəyərləri saxlamaqla həyata keçirilmə imkanının gerçək olduğunu ortalığa qoydu. Bu, əslində artıq böhran dövrünü yaşayan modernizm nəzəriyyəsinin yeni əsaslarda bərpası deməkdir. K.Levi-Stross texnoloji, funksional və global modernləşmədən bəhs edirdi.(11) Nəzəri yeniləşmə prosesi özünə xas yeni (12;44) yanaşmaların da formalaşmasına gətirib çıxardı:

- Ənənəvi modernizm – klassik dəyərlər sistemi: fərdiyyətçilik, demokratiya, elm, din, hamı üçün eyni olan təkamül yolu və s.

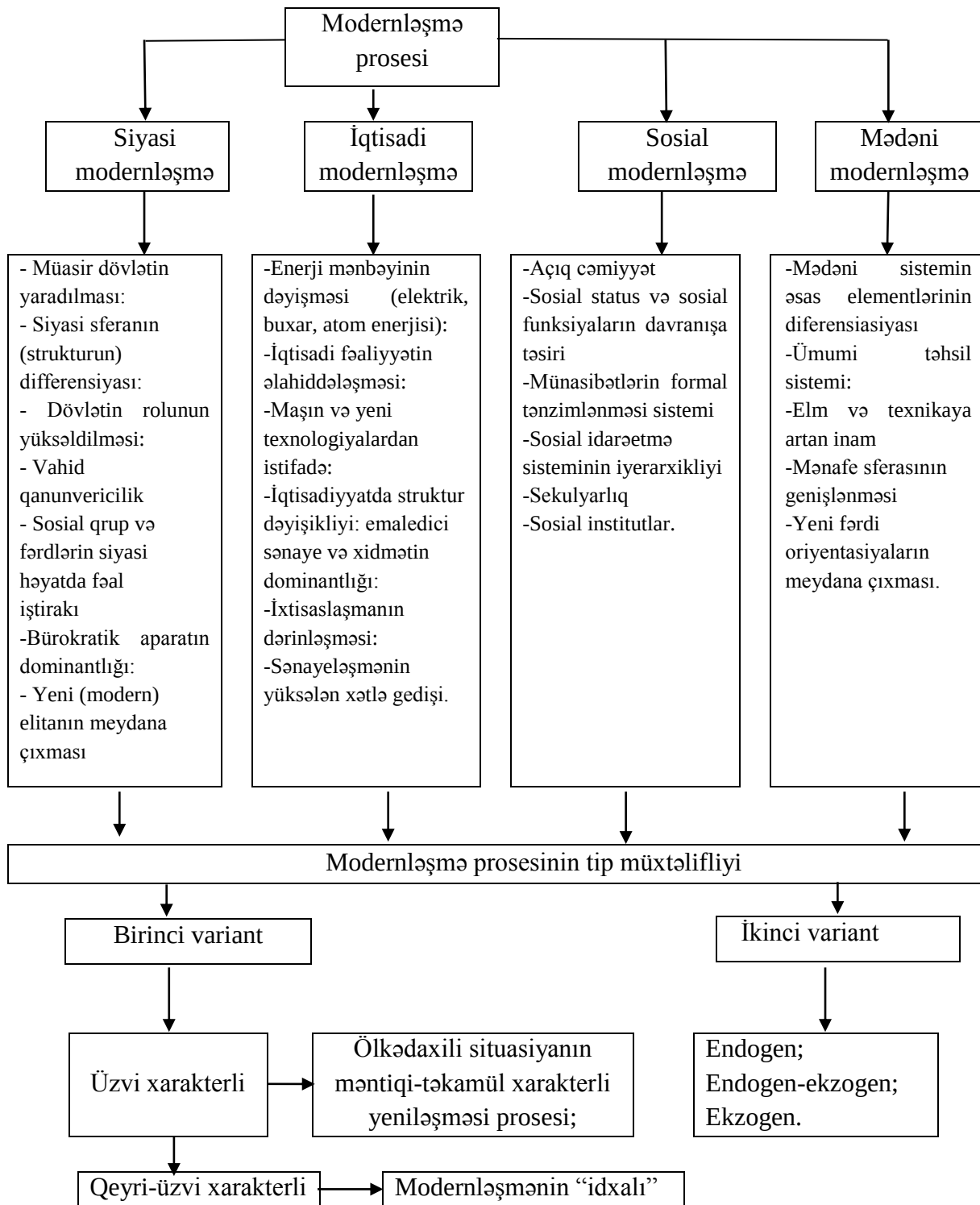
- Neomodernizm nəzəriyyəsi: modernləşmə - tarixi baxımdan sərhədli proses olmaqla müasir institut və dəyərləri – bazar, demokratiya, təhsil, əmək etikas və s. – “qanuniləşdirir”.

- Postmodernizm nəzəriyyəsi: iqtisadi effektivlik, hakimiyyətin bürokratik strukturu və elmi rəşionalizmə (modernizmin əsasında dayananlar) deyil, daha humanist olan cəmiyyətə keçidin zəruriliyini ortalığa qoyur. Elə cəmiyyət ki, şəxsiyyətin özünü ifadəsi, müstəqilliyi və müxtəlifliyin qorunması aspektindən geniş imkanlar mövcud olsun.

- Ekoloji modernizm: Texnologiyada baş verən dəyişikliklər təkcə sosial yox, həm də ekoloji prosesləri də sürətləndirir. Mühitin təbii və sosial bölgüsü öz mənasını itirir. Ekoloji problemlər - cəmiyyətin problemlərinə çevrilir.

- Antimodernizm: ümumbəşəri inkişafın sadə sxemləri, qərb – qeyri qərb dəyərlərin fərqləndirilməsi.

Modernləşmə prosesi – sistemli və kompleks səciyyə daşımaqla ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə edir.

Şəkil 1. Modernləşmə prosesinin əsas tipləri və sferaları.
(Nəzəriyyələr əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Şübhə yoxdur ki, iqtisadi transformasiyanın perspektiv gözləntiləri adekvatlıq dərəcəsinin təminatında siyasi modernləşmə prosesi həlledici rol oynamaq iqtidarındadır. Və, buna görə də, təəccüblü deyildir ki, qərb ölkələrinin iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi modernləşməni sənayeləşmənin demokratik idarəetmə formalarına keçidlə bağlayırlar. Şəkildən də göründüyü kimi, siyasi elementin öncüllüyünü əyani formada nümayiş etməyə cəhd göstərmişik. Siyasi və iqtisadi modernləşmə prosesi arasında əlaqə sıxlığı hədsiz dərəcədə yüksəkdir. Amma qeyd edilən öncüllüyün mütləq anlamda qəbul edilməsi də düzgün olmazdır. Nəinki siyasi və iqtisadi, eləcə də sosial-mədəni sferanın modernləşməsi prosesləri bir-birindən həm səbəbiyyət, həm də funksional asılılıqdadırlar. Bu mənada, nəyin, hansı sferanın yaxud komponentin öncül olması məsələsi nisbidir, dəyişən xarakterlidir və hər hansı bir prizmadan universallıq keyfiyyətinə sahib deyildir. Nəyin birinci, aparıcı olması:

- 1) Tarixi dövrün spesifikasiyasından;
- 2) Konkret ölkədə formalaşmış konkret situasiyanın daxili təbiətindən;
- 3) Zaman axıcılığının tezlik dərəcəsindən;
- 4) Geosiyasi situasiyanın ölkəyə təsir gücündən;
- 5) İnkişafın konkret fazasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyənləşir.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas problem modernləşmə zamanının sahələrarası sinxron paylanması praktik olaraq qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Belə ki, siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni sferalarda modernləşmə müxtəlif sürətliliyi ilə səciyyələnir. Qeyd edilən asinxronluq – iqtisadi sferada bütün hədəflərə yetişdiyi halda da belə modernləşmənin sistemlilik və komplekslik keyfiyyətinə mənfi-parçalayıcı təsir göstərir ki, onun qarşısı vaxtında alınmadığı təqdirdə, proses – anklav xarakteri almağa başlayır. Yəni, “yarımçıq”lıq, sistemsizlik prosesin nəticələri kimi meydana çıxır və s. Məhz XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq modernləşmə prosesində mədəni-mental dəyərlərin dəyişməsinin həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi problemə fəlsəfi və sosioloji yanaşmalarda geniş yer tutmağa başlamışdır. Hesab edirlər ki, qərb məzmunlu modernləşmə mədəniyyətin və ictimai xaosun bu və ya digər formalarının transformasiyasından başlanır. Bu sırada təfəkkür tərzinin modifikasiyası da mühüm hesab olunur.

Modernləşmə prosesinin geriye dönüşü yoxdur. Lakin, əgər söhbət sırf klassik anlamda ənənəvi cəmiyyət tipinə qayıdırdan gedirsə, onda yuxarıda qeyd etdiyimiz təsbit doğrudur. Amma, söhbət modernin əldə etdiyi keyfiyyət səviyyəsinin itirilməsindən gedirsə onda təsbit doğru deyildir. Məsələn, modernin avanqardı olan Qərb ölkələrində baş verən proseslər onun “modernin doğurduqlarının” itirilməsi müşahidə edilməkdədir:

1) Əkssənayeləşmə: Yüksək texnoloji sektorun önə çıxması ilə əks - industrializasiya baş verməkdədir. Yəni, modern cəmiyyət= industrial cəmiyyət eyniyyəti aradan qalxır:

2) Assimilyasiya – multikulturalizmlə əvəzlənir. Modern eynilik postmodern “müxtəlifliyə” çevrilir:

3) Nəticə olaraq, cəmiyyətin etno-mədəni müstəvidə fraqmentallaşması baş verir:

4) Sosial polyarlıq yüksələn xətlə gedir və s.

Qeyd edilənlərə yekun etibarı ilə iki aspektdən yanaşma olar:

1) Cəmiyyətin sosial-iqtisadi və sosial-mədəni tipi dəyişir. Modern – postmodern ilə, eyniyyət - müxtəlifliklə, müasirlik – postmüasirliklə əvəz olunur. Yəni sadalananlar modernin “yaratdıqlarını” itirmək deyil, yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçidlə bağlı olanlardır. Modern –

tarixi kateqoriyadır, əvvəli və sonu var!

2) Modern sivilizasiya prosesində “qırılma” nöqtəsidir. Belə ki, yeni adlandırılan “keyfiyyət” səviyyəsinin hələ ki, pozitiv hesab oluna biləcək yaranışları yoxdur. Modernləşmə - müəyyən xətlərin mövcudluğu şəraitində özünün əksinə çevrilə bilər. Modernləşmə əslində birdəfəlik akt deyildir və onun klassik məzmunu bugünkü reallığa qətiyyənlə uyğun gəlmir.

Modernləşmə - fasiləsiz müasirləşmədir! Müasirliliyin dəyişmə tezliyinə adekvat olaraq davam etdirilməlidir. Modernləşmə - permanent xarakterli prosesdir. Eləcə də modernləşmə = inkişaf və modernləşmə = innovasiya eyniyyətləri yoxdur. Modernləşmə - inkişafın fundamental əsaslarını yəni potensial inkişaf situasiyasını yaradır, inkişaf prosesi – bundan sonra başlanan prosesdir. İnnovasiya – texniki-iqtisadi inkişafa birbaşa təkan verir, yəni inkişaf prosesinin daxili ünsürlərindən biri statusuna malikdir. Eyni zamanda modernsiz nə inkişaf nə də innovasiya hansısa bir effektdə gətirib çıxara bilməz.

Modernist paradigmanın əsas məqsədi ümumi rifahın dayanıqlı yüksəlişinə nail olmaq prizmasından iqtisadi subyektlərin xüsusi davranış tipinin formalaşdırılmasıdır. Modernizmi xarakterizə edən əsas cəhətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İdarəolunma, tənzimlənmə, modernləşmə - subyektiv amilin məqsədyönlü fəaliyyəti üzərində gedən prosesdir. Ənənəvi cəmiyyət – mütləq modernləşəcək tipli hər hansı bir gerçəklik mövcud deyildir. Ənənəvi cəmiyyət – “keçmişlə” yaşayan cəmiyyətdir və öz özlüyündə istənilən məzmunlu yeniləşmə prosesinə güclü müqavimət göstərir. Modernləşmə - labüddür deyimi birmənalı olaraq yanlış deyimdir.

- Sistemlilik və komplekslik prosesləri ictimai sahə və sferaları qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı bağlılıqla əhatə edir. Modernləşmə - anklav xarakterli ola bilməz yaxud çox qısa bir zaman kəsiyində anklavlılıq nümayiş etdirə bilər.

- Geridönməzlik – başa çatmış proses olmaq etibarlı ilə modernizm – geriye - ənənəvi dövrə qayıda bilməz. Amma, prosesin gedişində yaranan asinxronluğun dərinliyi və yekun olaraq, ictimai sferaların biri yaxud bir neçəsinin yeniləşmə potensialının yetərsizliyi “hibrid” (arxeomodern) cəmiyyət tipinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər:

- Differensiallıq – müxtəlif ölkə və ölkə qruplarında modernləşmənin müxtəlif, fərqli təzahür formalarının qərarlaşması mümkündür. Yəni, formatın universallığı deyilən bir şey yoxdur.

- Homogenlik fərqliliklərə baxmayaraq, modernləşmə prosesi dünya ölkələri arasında unifikasiyaya müsbət təsir göstərir.

Modernizmin iqtisadi tutumu klassik nəzəriyyənin yanaşma tərzində birmənalı şəkildə qiymətləndirilir. Modernizmin nəzəriyyəsinin klassik variantı (M.Veber (6); Ə.Dyüqqeym, F.Tennis və s.) əsas vurğunu industrial cəmiyyətin formalaşması üzərinə qoyur. Modernləşmə - sənayeləşmə prosesi ilə paralel şəkildə gedir. Yaxud, başqa sözlə, modernləşmə - sənayeləşmə prosesi kimi təzahür edir.

Klassik variant – modernləşmənin “ilkin” – birinci mərhələsi kimi xarakterizə olunur. “İkinci” mərhələ - geri qalmış ölkələri əhatə edən modernləşmə prosesidir. Bu aspektin mühümlüyü elə bir səviyyədədir ki, bir çox hallarda modern cəmiyyət “industrial cəmiyyət” anlayışı ilə əvəz olunur.

“İndustrial cəmiyyət” anlayışı ilə bağlı irəli sürülən interpretasiyalar arasında elə bir fərq müşahidə edilmir: İndustrial cəmiyyət..... bəşəri inkişafın müasir mərhələsi, ənənəvi cəmiyyəti əvəz edən cəmiyyət tipi, sənaye inqilabının doğurduğu yeni inkişaf mərhələsi və s.

kimi məhv olunmaqdadır.

İndustrial cəmiyyət – iri, texniki-texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında sistem yaradan ünsür kimi çıxış edən və onun (milli iqtisadiyyatın) əsas aparıcı sahələrinə çevrilən sənaye sektorunun yaradılması prosesi başa çatmış və özünə-müvafiq sosial – siyasi strukturlar formalaşdırmış cəmiyyət tipidir. İndustrial cəmiyyət – maşınlı istehsalın inkişafı, ona adekvat olan əməyin təşkili formaları texniki – texnoloji tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi, bir sözlə sənayeləşmə prosesi və onun nəticələri əsasında formalaşmış cəmiyyətdir (13;330).

Tədqiqatların böyük əksəriyyətinin fikrincə: industrial cəmiyyət - inkişafın texnogen xarakteri və sənaye istehsalının üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdir, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf mərhələsi yaxud tipidir. Yəni tarixi kateqoriyadır. Bəşəri inkişafın müəyyən mərhələsində meydana çıxmış yeni (ənənəvidən fərqli)cəmiyyət tipidir. Təkamül prosesinin (sosioloji və tarixi baxışlar) məhsuludur (14;138).

- “İndustrial cəmiyyət – cəmiyyətin iqtisadi inkişafının mərhələsi almaqla inkişaf etmiş sənaye istehsalı və inkişafın texnogen xarakter daşması ilə səciyyələnir” (15;128).

İndustrial cəmiyyətin nəzəriyyəsinin əsas istinad (xarakterik) nöqtələrini Osipov aşağıdakı kimi sıralayır (16;292):

- İndustrial sivilizasiyanın inkişaf mərhələsi statusundadı;
- Güclü şəkildə ixtisaslaşmış və inkişaf etmiş əmək bölgüsü sistemi;
- Kütləvi standartlaşmış istehsal;
- İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- Nəqliyyat kommunikasiya vasitələrinin yüksək inkişafı;
- Urbanizasiya prosesinin kəskin şəkildə intensivləşdirilməsi;

Sözügedən anlayışın interpentasiyasında A.Lopuxov əsas diqqəti cəmiyyətin sosial təşkilinə yönəldir.(17;124)

- İki yeni sinif formalaşır: proletariat və burjuaziya;
- Sosial mobillik güclənir;
- Siyası sistem demokratikləşir;
- Qanunlar liberallaşır;
- Fərdiləşmə prosesi güclənir;

İndustrial cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri sırasına adətən aşağıdakılar aid edilir:

1) Cəmiyyətin bütün sferalarında (sosial, mədəni, iqtisadi və s.) industrial texnoloji ukladın dominant mövqeyə keçidi;

2) İqtisadiyyatda məşğulluğun sahələr üzrə xüsusi çəkisinin dəyişməsi aqrar sfera 3-5% sənaye istehsalı-50-60% xidmət sektoru - 40-45%;

- 3) Milli dövlətlərin yaranması;
- 4) Urbanizasiya prosesinin kəskin şəkildə intensivləşməsi;
- 5) Təhsilin inkişafı: Milli təhsil sistemlərinin yaranması;
- 6) Siyası hüquq və azadlıqların qərarlaşması;
- 7) Ümumi rifahın yüksəlməsi; “istehlakçı” cəmiyyətin formalaşması;
- 8) İş vaxtı və asudə vaxtın strukturunun dəyişməsi;
- 9) İnkişafın demoqrafik tipinin dəyişməsi.

İndustrializm – daha geniş sosial prosesin - modernizmin fundamental rolunu oynayır.

Y E K U N

Mühüm məsələlərdən biri – müasir dünyada modernizmin postmodernizmlə əvəz olunması təmayülünün getdikcə güclənməsidir. Bu dəyişiklik digər müstəvidə də adekvat yeniləşmə doğurmaqdadır: İndustrialist cəmiyyət postindustrialist cəmiyyətlə əvəzlənir. Başqa sözlə, “indi” (müasir) adlandırdığımız zaman modulunun “gələcəklə” struktur aspektdən çul-ğalaşması baş verir.

Müqayisə əlamətləri	Cəmiyyətin tipi	
	İndustrial cəmiyyət	Postindustrial cəmiyyət
İnsana münasibət	İşçi qüvvəsi, “iqtisadi insan”	Sistemin mərkəzi fiquru
Sistem bütövlüyünə münasibət (əsas prinsiplər)	Eyniyyət; Mərkəzləşmə; Uyğunluq; Unifikasiya;	Müxtəliflik; Plüralizm; Əks-mərkəzləşmə; Fraqmentarlıq;
Azadlığa münasibət	İqtisadi azadlıq: neqativ və pozitiv azadlıq;	İnsan azadlığı
İnkişafın əsas amili	Kapital	Bilik
İqtisadiyyatın əsas strukturu	Sənaye	Xidmət
Məşğulluğun strukturu	Sənaye – 85% Aqrar sfera – 10% Xidmət – 5%	Sənaye – 30% Aqrar sfera – 3% Xidmət – 66%
İqtisadi zamana münasibət	Modern xətti zaman modeli: tərəqqi	Postzaman modeli: zaman “burulğanı”
Siyasi quruluşa münasibət:	Milli dövlətlərin dominantlığı; Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması; Hakimiyyət bölgüsü: Qanunvericilik, məhkəmə, icra:	Qlobal sistemin (şəbəkə sistemi) dominantlığı; Siniflərin aradan qalxması; Ümumbəşəri dəyərlər:

Şəkil 2. İndustrial və postindustrial cəmiyyət tiplərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi.
(Nəzəriyyələr əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Qeyd etməyi zəruri sayırıq ki, bu cəmiyyət tipləri arasındakı konkret xronoloji sərhədi müəyyən etmək çətinliyi mövcuddur. Ənənəvi cəmiyyətdən industrial cəmiyyət tipinə keçiddən fərqli olaraq, bu transformasiyanın, məhz keçidin mahiyyəti və xarakterini formalaşdıran amillərin birmənalı dəyərləndirilməsi imkanlarının ifrat məhdudluğu ucbatından, məntiqi əsaslandırılması problemi kifayət qədər aktualdır.

Postindustrial dəyərlərin sistemli şəkildə qərarlaşması industrializmin həmin aspektdən mövcudluğu üzərində gerçəkləşə bilər. Qeyd edilən keçid prosesində “sıçrayış” mümkün deyildir. Hətta, innovasiyaların kütləvi “istehsalı” belə sıçrayışa təkan verə bilməz. Ən yaxşı halda yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçid anklav xarakter daşıyacaqdır ki, onun da inkişafın sistemliyinə təsir göstərmək imkanı yoxdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. К.Блюхер. Возникновение народного хозяйства. Директмедиа Паблишинг, М:1997.
2. G.Gourvitch. Determinismes sociaux et liberte humanaivie. Paris.1963. p.261.
3. П.Штомка. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. СМ. Червонной. М.: Логос, 2005, 664 с.
4. Э.Гиддунс. Социология. М: 2004
5. Ф.Фон Хайек. Дорога к рабству. Пер. с. Англ. М: 1992. С.7
6. М.Вебер. Избранные сочинения М: Прогресс, 1990.
7. В.Гельман. Авторитарная модернизация: каковы ее перспективы в России (elect. resusrs) <http://www.eu.spb.ru> 2008.
8. Е.Г.Ясин. Модернизация и общество // модернизация экономики М;2007 и общественное развитие: в 3 кн. кн. 1.
9. В.А.Красильщиков. Модернизация: зарубежный опыт и уроки для России. // Модернизация России: условия, предпосылки, шансы.. М; 2009
10. И.В.Макарова. Потенциал модернизации машиностроительного комплекса региона. Екатеринбург, 2010, с. 23
11. К.Леви–Стросс. Race et histoire (1952, рус. пер. Раса и история, 2000)
12. А.И.Уткин. Глобализация: процесс и осмысливание. М; Логос,2002.
13. Б.А.Райзберг. Современный социоэкономический словарь. М: 2012, с.330.
14. Философский словарь /авт.С.Я.Подопригора и др. Ростов 2013. с.138
15. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. М: 2014: стр. 128.
16. Социологический словарь (ред. Осипов и др.). 2014. Стр. 292
17. М.Лопухов. Словарь терминов и понятия по обществознанию. М:2013. с.124

*Байрамов Вугар Автандил оглы,
доктор философии по экономике*

Бакинский Университет Бизнеса

Адрес: AZ1122, Азербайджан, г.Баку, ул. Г.Зардаби 88^а

E-mail: bayramov.vuqar@gmail.com

© Байрамов В.А., 2019

Р Е З Ю М Е

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕССА МОДЕРНИЗАЦИИ: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОЦЕНКА

В статье сравнительно исследуются сущность и характер изменчивости типа общества в рамках модернистской парадигмы. Также в статье предпринимается попытка обобщить нюансы концептуального недостатка проблемы. Методологическая основа исследовательского процесса эклектична. Главная цель - подчеркнуть, что модернизм и его производное индустриальное общество имеют переходный характер.

Основной проблемой особой важности является тот факт, что время модернизации практически невозможно из-за межполевой синхронизации. Модернизация политической, экономической, социокультурных сфер характеризуется разнообразием. Упомянутые асинхронные эффекты, несмотря на все цели в экономической сфере, негативно влияют на качество систематизации и сложность модернизации, поэтому, если она не получена своевременно, процесс начинает приобретать анклавный характер.

Важно отметить, что существует дефицит конкретных хронологических границ между этими типами общества. В отличие от перехода от традиционного общества к типу индустриального общества, проблема логического обоснования является весьма актуальной из-за крайнего ограничения возможностей трансформации, которая является сущностью и характером переходного характера.

Одним из важных вопросов является растущая тенденция модернизма заменить постмодернизм в современном мире. Это изменение, в свою очередь, создает адекватное обновление: индустриальное общество заменяется постиндустриальным обществом. Другими словами, когда мы называем это «сейчас» (современным), происходит «структурная дезинтеграция» модуля в будущем. Основная цель модернистской парадигмы - сформировать особый тип поведения экономических субъектов из призмы достижения устойчивого роста общественного благосостояния. Одна из основных целей - показать основные черты, характеризующие модернизм.

Ключевые слова: модернизм, индустриальное общество, традиционное общество, постиндустриальное общество.

Vugar Avtandil Bayramov,

PhD in Economics,

Baku Business University,

Address: AZ1122, Baku, Azerbaijan, 88^a H.Zardabi Street,

E-mail: bayramov.vuqar@gmail.com

© V.A. Bayramov, 2019

A B S T R A C T

SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE MODERNIZATION PROCESS: A CONCEPTUAL ASSESSMENT

The thesis comparatively explores the nature and the nature of the variability of the type of society within the framework of the modernist paradigm. Also, in the thesis, an attempt is made to generalize the nuances of the conceptual drawback of the problem. The methodological basis of the research process is eclectic. The main goal in the thesis is to emphasize that modernism and its derivative industrial society have a transitional character.

The main problem of particular importance is the fact that the time of modernization is almost impossible due to inter-field synchronization. Modernization of the political, economic, sociocultural spheres is characterized by diversity. The mentioned asynchronous effects, despite all the goals in the economic sphere, negatively affect the quality of systematization and the complexity of modernization, therefore, if it is not received in a timely manner, the process begins to acquire an enclave character.

It is important to note that there is a shortage of specific chronological boundaries between these types of society. In contrast to the transition, from a traditional society to the type of industrial society, the problem of rationale is very relevant because of the extreme limitation of transformation possibilities which is the essence and nature of transitional nature.

One of the important issues is the growing trend of modernism to replace postmodernism in the modern world. This change, in turn, creates an adequate renewal: an industrial society is being replaced by a postindustrial society. In other words, when we call it “now” (modern), there is a “structural disintegration” of the module in the future. The main goal of the modernist paradigm is to form a special type of behaviour of economic subjects from the prism of achieving sustainable growth in public welfare. One more of the main goals is to show the main features that characterize modernism.

Keywords: modernism, industrial society, traditional society, postindustrial society.

Tağıyeva Leyla İntiqam qızı, dissertant

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Ünvan: AZ1005, Azərbaycan, Bakı, Səbəyil rayonu, Nizami küç. 71.

E-mail: leyla.tagiyeva.80@mail.ru

©Tağıyeva L.İ., 2019

UOT 338.43

AZƏRBAYCANDA PAMBIQ İSTEHSALININ ARTIRILMASINDA KLASTER YANAŞMANIN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsində klasterial yanaşmanın mahiyyəti açıqlanmışdır. Respublikamızda pambıq istehsalının artırılması üçün təkə xam pambıq istehsalçıların müxtəlif üsullarla stimullaşdırılması qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaqda yetərli deyildir. Yəni istehsala maraq gözlənilən səviyyədə yüksəlmir, məhsuldarlıq aşağı səviyyədə qalır və xam pambıq istehsalçısı ən az qazanan tərəf olur. Pambıqçılıq kompleksinin klasterial inkişafının, ölkə iqtisadiyyatında o cümlədən aqrar iqtisadiyyatda, mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğu məqalədə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat zamanı pambıqçılıq kompleksinə daxil olan sahələr üzrə mövcud istehsal səviyyəsi təhlil olunmuş və klasterial inkişafın zəruriliyi verilmişdir. Tədqiqatın məqsədi klasterial yanaşmanın pambıqçılıq kompleksinin inkişafında önəmli olduğuna diqqəti çəkməklə onun əsas xammal istehsalçısı üçün maraqlı bir sahəyə çevrilməsini müəyyən etmək və tövsiyələr verməkdir.

Açar sözlər: Pambıqçılıq kompleksi, klasterial inkişaf, istehsal, iqtisadi əhəmiyyət, sənaye, gəlir, məhsuldarlıq.

G İ R İ Ş

Kənd təsərrüfatının hər bir ölkənin ümumi iqtisadiyyatında özünəməxsus yeri vardır və bu özünü ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, əlaqəli sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsində daha aktual sahə kimi göstərir. Azərbaycan üçün də qarşıda duran əsas prioritet məsələ əhalinin yerli ərzaq məhsulları ilə, sənaye sahələrinin xammalla təmin edilməsidir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kənd təsərrüfatının və istehsal olunan məhsulların emalı ilə məşğul olan müəssisələrin inkişafından, eyni zamanda, bura aid olan xidmət və sosial sahələrdən asılıdır.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatının hərtərəfli inkişafı ərzaq məhsulları istehsalı ilə bərabər, bəzi sənaye əsaslı sahələrin (pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq və s) inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Bu sahələrin dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsi isə əhalinin gəlirlərinin artırılmasında, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, aparılan iqtisadi islahatlar, yalnız kənd təsərrüfatı istehsalçıların bəzi elementlərinin yenilənməsinə təkan verdi, hansı ki, öz növbəsində səmərəli inkişaf mexanizmini yaratmalıydı. Bunun üçün isə texniki modernləşmə, elmi və təcrübə inkişaf-

ların tətbiqi və təsərrüfat subyektləri arasında yeni iqtisadi əlaqələrin inkişafı tələb olunur.

Araşdırmalarımız göstərir ki, bu tapşırıqlar 2003-2015-ci illər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq məhsulları bazarlarının tənzimlənməsi və s. məsələləri özündə əks etdirən Dövlət Proqramlarında göstərilmişdir. Bundan, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı, birgə istehsal, loqistik mərkəzlərin yaradılması və klasterial inkişaf kimi müəyyən edilmiş istiqamətləri göstərmək olar.

Bu baxımdan, Azərbaycan kənd təsərrüfatında kəskin duran problem davamlı inkişafın birgə istehsal sahələrinin formalaşmasına deyil, həm də birgə istehsal qruplarının (kooperativ, klaster və s.) idarəetmə mexanizmlərinə əsaslanmasıdır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Pambıqçılıq kompleksinin inkişafının nəzəri məsələləri və bu sahədə klasterial inkişafın qiymətləndirilməsi hazırda diqqət çəkən əsas məqamlardan biri hesab olunur. Pambıqçılıq kompleksinin inkişafında mövcud olan problemlərin açıqlanması və klasterial inkişafın əsas mahiyyətinin aşkar edilməsi üçün dərin təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, xam pambıq istehsalında və istehsaldan sonrakı proseslərin dəyər zənciri üzrə inkişaf etdirilməsinin ilkin mərhələsində, yəni xam pambıqdan alınan mahlıç, çiyid, toxum və pambıq yağının bir mərhələdə qruplaşması, sonrakı istehsal proseslərinin iplik, tekstil istehsalının klasterial inkişafda formalaşmasının səmərəlilik səviyyəsinin qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Öldə edilmiş materiallar üzrə iqtisadi təhlillər və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə pambıqçılıq kompleksinin klasterial inkişafında istehsalın əsaslandırılmış nəzəri – metodoloji əsaslarını inkişaf etdirmək və xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirmək, xarici ticarət mexanizmində ixrac məhsullarının həcmnin və çeşidlərinin artırıl-ması prosesinin inkişafı və həyata keçirilməsi üçün bir sıra tövsiyələrin əsaslandırılması da çox vacibdir.

Limmer E., Qakaşev M.M., Efimiçev Y.İ., Zaxarov İ.B., Kuznetsova T.A., Taşkinov A.A., Çerkasov V.D. kimi iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarında klasterial inkişafın məqsədlərindən birinin istehsalın son məhsula çevrilənə qədər əlaqəli inkişafını və onun iqtisadi əhəmiy-yətini vermişlər.

Qeyd edək ki, ölkə iqtisadiyyatında xüsusi yer tutan aqrar iqtisadiyyatın inkişaf etdiril-məsi və ölkə daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına nail olunması, bütün sahələrdə idxaldan asılılıq səviyyəsinin aşağı salınması və s. problemin aktuallığını əks etdirir və onun qeyri-kafi, nəzəri və praktiki inkişafı tədqiqatın mövzusunı müəyyən etməyə imkan verir.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Müasir iqtisadi şəraitdə, hər hansı bir sahənin kompleks inkişaf etdirilməsi artıq klasterial inkişaf ilə eyni əhəmiyyətə malikdir. Yəni inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişafın yeni səmərəli yolu kimi rəqabət qabiliyyətini təmin edən klaster yanaşması artıq əhəmiyyətli

üstünlüyə malikdir. Həqiqətən də iqtisadiyyatın klaster quruluşu dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Klasterləşmənin formalaşması – yaxın sənaye sahələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına qarşılıqlı təsir göstərən, yaxından əlaqəli sənaye firmalarının, cəmiyyətlərinin, müəssisələrinin və s. formalaşması prosesidir. Çətin rəqabət və kooperasiya münasibətləri ancaq klasterdə formalaşır. Onlar müxtəlif yerlərdə yerləşmələrinə baxmayaraq, xüsusən də innovasiya proseslərində bir-birilərinə tamamlayırlar. Ölkənin bütün iqtisadiyyatı üçün klasterlər daxili bazarın inkişaf nöqtələri və beynəlxalq bazarda iştirakı üçün əsas baza rolunu oynayır.

Hazırda Azərbaycanda sahələrin klasteri inkişaf edə bilmir. Respublikada rəqabətqabiliyyətli klaster sahələrinin olmamasını iqtisadi zəifliyin ciddi bir elementi kimi qəbul etmək olar. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən istehsal sahələrinin inkişafına təkan verəcək sənaye sahələrinin olmaması Azərbaycan müəssisələrinə dünyada potensial olaraq texnoloji yeniliklərlə davam edəcəklərini mümkünsüz edir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının təşkilində klaster forması tamamilə yeni bir yanaşmadır və bu yeni bir ideya verə bilən, yüksək keyfiyyətli komponent və xammalın istehsalını və son məhsulun satın alınmasını təşkil edən, kadr hazırlığından başlayaraq rəqabətli məhsul istehsalının sistemli idarə edilməsinə qədər imkan verəcək.

Azərbaycan hökuməti dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər fonunda ölkə iqtisadiyyatının büdrəməməsi üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edən və ixracata yönəldilmiş emal sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün fəal sosial-iqtisadi siyasət aparmaqdadır. Bu baxımdan, beynəlxalq ticarətdə iqtisadiyyatın sektorlarının sürətlə inkişafına üstünlük verilir. Bunlar kənd təsərrüfatı və mineral xammalların istehsalı üçün əmək və resursutumlu istehsal sahələridir. Respublika iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ayrı-ayrı sahələrə istinad edərək hədəflənmiş sənaye siyasətini təmin edir.

Pambıqçılıq kompleksinin inkişaf etdirilməsi üçün klasterial yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur. Belə ki, pambıqçılıq kompleksi klaster formalaşması üçün əsas ola bilər, lakin, bunun üçün bu kompleksin sənaye sahələrinin modernləşdirilməsində və genişlənməsində sıçrayış etmək lazımdır. Digər tərəfdən daha səmərəli ixrac etmək üçün pambıq lifinin istehsalının səmərəliliyini artırmaq və hazır pambıq məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq lazımdır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə hər bir sahənin ayrı-ayrılıqda inkişaf etdirilməsi üçün bir-birilə əlaqəli olan istehsal obyekti və subyektlərinin birgə fəaliyyətində klasterial inkişafa üstünlük verilir.

Klaster, sadəcə komponentlərin tədarükçüsü olan bir çox kiçik müəssisələrə iş verir və yalnız ən yaxşı beynəlxalq rəqabətqabiliyyətli müəssisələri özündə birləşdirir. Klasterləşmə prosesi istehsalçıları, tədarükçüləri, müştəriləri və əlaqədar sənaye sahələri arasında əməkdaşlıq, texnologiya və xidmətlərə olan ehtiyacları barədə məlumat mübadiləsinə əsaslanır. (2)

İstehsalın bu şəkildə qurulması və idarə olunması müəssisələr arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə, istehsalın daha geniş miqyas almasına və klasterin hər bir müəssisəsi üçün innovativ aktivliyin sürətlənməsinə xidmət edir. Klasterləşmə üçün xarakterik olan ikinci müsbət təsir əhatə dairəsinin genişlənməsidir. Ümumiyyətlə, bir istehsal amili mövcud olduqda bir neçə növ məhsulu istehsal etmək eyni zamanda baş verə bilər. Son zamanlarda bu

amilin kökündə bilik, informasiya və onun daşıyıcıları olan insanlar, peşəkar kadrlar durur. Yəni klasterdə müəssisələrin qruplaşması zamanı informasiya və biliklər bütün sahələrdə istifadə olunur və bu da xərclərin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Klasterlə inkişaf etdikdə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli olması üçün daha geniş imkanlar yaranır. Bunlardan biri də son məhsula görə vergi sisteminin tətbiq edilməsidir. Burada məhsul istehsalında istifadə olunan komponentlərə görə vergi ödənilməsi deyil, son alınan məhsula görə vergi tutulması əsas götürülməsindən söhbət gedir. Belə ki, pambıqçılıq kompleksində klaster inkişaf təmin olunduqda alınan mahlıca, ipliyyə, parçaya vergi tətbiq olunmur. Sonda alınan və satışa gedən tekstil məhsula vergi tətbiq olunur. Bu isə öz növbəsində sahənin inkişafına və rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir.

Məhz bu və ya digər üstünlükləri nəzərə almaqla hökumət tərəfindən pambıq sənayesinin rəqabətqabiliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hədəflənmiş proqram hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Milli rəqabət qabiliyyətinin artırılması, yerli müəssisələrin global və daxili bazarlarda səmərəliliyinin yüksəldilməsi hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi islahatlarda klaster siyasətinin əsas götürülməsi ölkənin və onun sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxarır.

Müasir sənaye kompleksinə daxil olan kiçik sənaye özünün modernləşdirilməsində, eləcə də rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına yönəldilmiş istehsal qruplarının formalaşması amili olmuşdur. Bu təkcə ixracın artmasını deyil, həm də idxal əvəzinin artmasını təmin edir. Bu, kiçik biznesin cəmiyyətin iqtisadi sistemində rolunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Kiçik biznes təkcə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi vasitəsi deyil, həm də istehsalın yenidən qurulmasında, rəqabət qabiliyyətinin və səmərəliliyinin artmasına səbəb olur (3).

Hazırda respublikamızda kənd təsərrüfatının mövcud inkişaf səviyyəsi aqrar sahədə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafının faktiki problemi klasterlərin formalaşmasıdır. Pambıq istehsalında bu problem, sektorlararası qarşılıqlı əlaqələrin azaldılması və elm, istehsal və marketing arasında səmərəli əlaqələrin olmaması səbəbindən xüsusilə vacibdir.

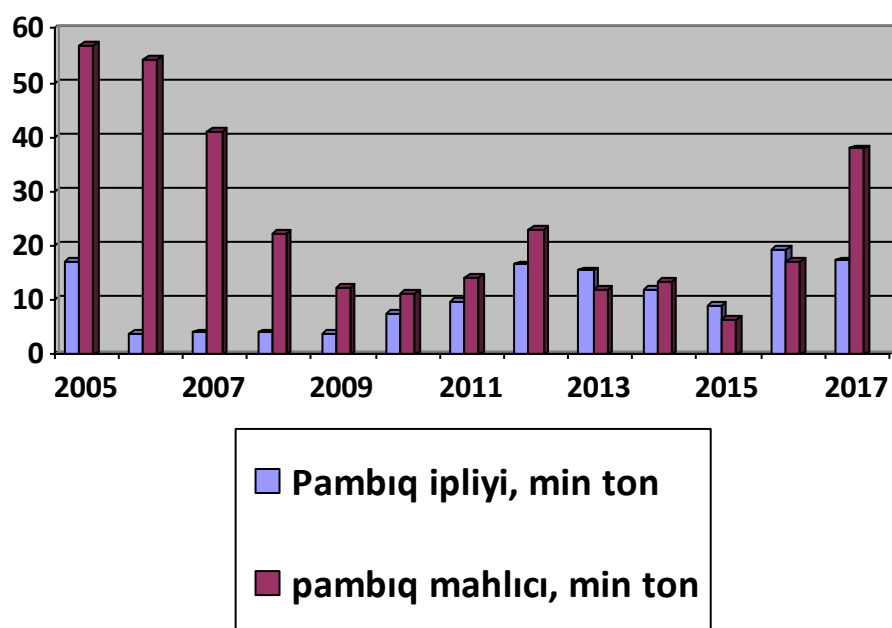
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 13 iyul tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramında pambıq istehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında səmərəli iqtisadi əlaqələrin qurulması; pambıqçılıq məhsulları istehsalı ilə əlaqəli sahələrin inkişafının dəstəklənməsi; pambıqçılıqda kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. (1)

Pambıqçılıq kompleksində klasterial inkişaf, pambıq tekstil qrupunun yaranmasını şərtləndirməklə, pambıq bazarında iştirakçılar üçün iqtisadi cəhətdən faydalı olacaq məhsuldar qüvvələrin böyüməsinə, istehsal həcmnin artmasına, istehsal münasibətlərinin yaxşılaşmasına və istehsalın səmərəliliyinin artmasına kömək edən, son istehlakçıya çatana qədər məhsulun yaradılmasını sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2005-2016-cı illərdə pambıq mahlıcının istehsalı həcmi 56 min tondan 3.2 dəfə azalmaqla 17,1 min tona düşmüşdür. Pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı görülən tədbirlər nəticəsində 2017-ci ildə bu göstərici 37.1 min ton təşkil etmişdir. Müqayisə olunan illər üzrə pambıq ipliyyəsinin istehsal

göstəricisi dəyişilməz olaraq qalmışdır. 2005–ci ildə 17,7 min ton iplik istehsal olunmuşdursa sonrakı illərdə tənəzzülə uğramaqla iplik istehsalı sonrakı illərdə 4 dəfə azalmış, 2010–cu ildə isə artan tempə inkişaf etmişdir. 2017-ci ildə 2005–ci ilə nisbətən 2,3% azalaraq 17,3 min tona enmişdir. Qeyd edək ki, 2017–ci ildə ixrac olunan pambıq lifinin 99,2%-i Türkiyə Respublikasına, 0,8%-i isə Rusiya FR–na ixrac edilmişdir. Pambıq ipliyinə olan yüksək tələbat ölkədə pambıq ipliğinin istehsalının stimullaşdırmasına baxmayaraq, ümumilikdə bu pambıqçılıq kompleksinin inkişafını təmin etmir.

Azərbaycanda xam pambıqdan alınan məhsulların inkişafı qrafik 1–də verilmişdir.

Pambıq emalından alınan digər məhsullar isə dəyər zənciri üzrə inkişaf edərək daha dərin emala doğru genişlənmişdir. Belə ki, ölkəmizdə bu məhsullardan əsasən pambıq parçalar, yataq ağları və yeməxana ağları istehsal edilir. 2013–2017-ci illərdə hazır pambıq parçaların istehsalı 523,1 min m²-dən 32,2 dəfə artaraq 6830,2 min m²-ə, pambıq yataq ağları isə 270,0 min ədəddən 371,6 min ədədə çatmışdır.

Aparılan təhlillər əsasında hesab edirik ki, hökumətin qəbul etdiyi qanunlar, qərarlar və dövlət proqramları üzrə tədbirlər pambıqçılıq kompleksinin rəqabətqabiliyyətli inkişafını təmin etmək üçün yetərli deyildir. Toxuculuq və geyim sənayesinin ixraca yönəldilməsi istehsalında daha çox investisiyaların stimullaşdırılması, pambıqçılıq kompleksində struktur dəyişikliklərinə dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi zəruridir. Xam pambığa daxili və xarici ticarət qiymətlərini liberallaşdırmaq, dövlət büdcəsindən pambıq istehsalı üçün subsidiyaların məbləğini azaldacaqdır. Pambıqçılıq kompleksinin klasterial inkişafı ilk növbədə xam pambıq istehsalçıların əməyini stimullaşdıracaq ki, bu da pambıqçılığın kompleks inkişafı üçün çox vacibdir. Ümumilikdə pambıqçılıq kompleksində əldə edilən gəlirin müəyyən hissəsi əsas mənbə olan xam pambıq istehsalçısına çatır ki, bu da pambıqçılığın inkişafını stimullaşdırır.

Y E K U N

Kənd təsərrüfatı pambıqçılıq kompleksinin inkişafı üçün əsas sahəsi olmasına baxmayaraq bu sahədə həyata keçirilən islahatlar əsasında iqtisadi dəyişiklikləri zəif cəhətləri qiymətləndirmək olar. Kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun 95% -ə qədəri özəl sektorda istehsal olunmasına baxmayaraq, bütün sahələrdə olduğu kimi pambıq istehsalında da, istehsalçılar ən az qazanan tərəf olurlar. Nəticədə xam pambıq istehsalına maraq azalır və onun səmərəsiz bir sahə kimi formalaşmasına gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan xammal çatışmazlığı yaranmışdır ki, bu da bir çox müəssisələrin bağlanması səbəb olmuşdur. 2005–ci ildə pambıq lifi, pambıq ipliği, hazır pambıq parçalar, pambıq yataq və yeməxana ağları ümumilikdə üst-üstə 39 rayonda istehsal olunurdusa bu göstərici 2016–cı ildə 19 rayona enmişdir. Ayrı-ayrı pambıqçılıq müəssisələrinin sürətli inkişafının təşkili, bu sahədə dəyər zənciri üzrə birgə istehsalın təşkili və bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün klasterial inkişafın təmin edilməsi məqsəduyğundur.

Beləliklə, ölkənin kənd təsərrüfatına gəldikdə, klasterin idarə edilməsi və inkişafının mahiyyəti iqtisadiyyatın aqrar sektorunun daha da dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə imkan verən əlverişli rəqabət mühitinin formalaşması ilə bağlıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, klaster yanaşması və ilk növbədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına güclü təkan verir. Klasterləşmənin lider, əsas qurucu şirkətləri bir qayda olaraq fəaliyyətlərini əsas sahələrə yönəldir və ara məhsulların istehsalını və kiçik müəssisələrə xidmətlərin göstərilməsini təmin edir. Bu yanaşma regionlar üçün xüsusi faydalıdır, çünki yerli biznesin və müxtəlif istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, regionda istehsalın rentabelliğini artırmaq və əhalinin məşğulluq problemlərini həll etmək, regionun təbii, insan və integrasiya potensialından maksimum istifadə etmək üçün imkan yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017–2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 13 iyul tarixli sərəncamı.
2. Ефимычев Ю.И., Захаров И.В. Промышленные кластеры и экономический рост // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Экономика и финансы. – 2008. – № 1.
3. Пятинкин С.Ф., Быкова Т.П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы и зарубежный опыт. - Минск: Тесей, 2008. - 72 с.

*Тагиева Лейла Интигам кызы, диссертант,
Центр Аграрных Исследований,
Адрес: AZ1005, Азербайджан, Баку, Сабаильский район, ул. Низами, 71.
E-mail: leyla.tagiyeva.80@mail.ru
© Тагиева Л.И., 2019*

Р Е З Ю М Е

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА В УВЕЛИЧЕНИИ ПРОИЗВОДСТВА ХЛОПКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье раскрывается сущность кластерного подхода к развитию хлопководческого комплекса. Для увеличения производства хлопка в нашей республике недостаточно только стимулировать различными способами производителей хлопка-сырца для достижения поставленных целей. Иными словами, интерес к производству не оказывается на ожидаемом уровне, производительность остается низкой, а производители хлопка-сырца оказываются наименее выигрышной стороной. В статье показано, что кластерное развитие хлопководческого комплекса имеет важное значение в экономике страны, в том числе и в аграрной экономике. В ходе исследования были проанализированы существующие уровни производства по отраслям, входящим в хлопководческий комплекс и обоснована необходимость кластерного развития. Цель исследования – определить и дать рекомендации по превращению кластерного подхода в ключевую область для крупных производителей сырья с акцентом на важности кластериального подхода в развитии хлопководческого комплекса.

Ключевые слова: хлопководческий комплекс, кластериальное развитие, производство, экономическое значение, прибыль, производительность.

*Leyla Intigam Tagiyeva, Ph.D,
Center of Agrarian Studies,
Address: AZ1005, Baku, Azerbaijan, 71 Nizami Street.
E-mail: leilatagiyeva.80@mail.ru
© L.I. Tagiyeva, 2019*

A B S T R A C T

ECONOMIC IMPORTANCE OF THE CLUSTER APPROACH IN INCREASING COTTON PRODUCTION IN AZERBAIJAN

The thesis reveals the essence of the cluster approach to the development of the cotton-growing complex. To increase the production of cotton in our republic, it is not enough just to stimulate the producers of raw cotton in various ways to achieve their goals. In other words, interest in production is not at the expected level, productivity remains low, and producers of raw cotton are the least winning side. The thesis shows that the cluster development of the cotton-growing complex is of great importance in the national economy, including the agrarian economy. In the course of the study, the existing levels of production were analysed by industry within the cotton-growing complex and the need for cluster development was justified as well. The purpose of the study is to identify and make recommendations for the transformation of the cluster approach to a key area for large producers of raw materials with an emphasis on the importance of the cluster approach in the development of the cotton-growing complex.

Keywords: cotton-growing complex, cluster development, production, economic value, profit, productivity.

Allahverdiyeva Cavahir Cavanşir qızı, doktorant

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Ünvan: AZ1234, Azərbaycan, Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti, 262

E-mail: cavahir.allahverdiyeva.74@inbox.ru

©Allahverdiyeva C.C., 2019

UOT 633.1:381.14

TAXIL MƏHSULLARI BAZARINDA MARKETİNG XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ

X Ü L A S Ə

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə formalaşan təsərrüfatçılıq mexanizmində istehlakçı və istehsalçı arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəli şəkildə qurulması əsas şərtlərdən hesab edilir. Əmtəə istehsalçıları, satış bazarı və emal müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələr taxıl yarımkompleksində ən problemli məsələlərdən biridir. Bu problemlərin həlli marketing xidməti ilə bilavasitə bağlıdır.

Taxılçılıqda marketingin müvəffəqiyyətli olması üçün bu prosesin iştirakçıları aşağıdakı amillərə diqqət yetirməlidirlər: bütün fəaliyyət istiqamətləri və məhsulun hərəkətinin bütün mərhələləri üzrə perspektiv planlaşdırılmanın aparılması; obyektiv bazar məlumatının olması; tərəfdaşlarla dayanıqlı və uzunmüddətli əlaqələrin təmin edilməsi; müsbət və səmərəli kommersiya əlaqələrinin yaradılması; bazarı başa düşmək, araşdırmaq və son istehlakçıya istiqamətlənmək; potensial müştərini texnoloji tələblərə cavab verən yüksək keyfiyyətli taxılla təmin etmək; daimi və etibarlı istehlakçılara və malgöndərənlərə istiqamətlənmək; birdəfəlik mənfəətə istiqamətlənmək deyil, taxıl biznesinin aparılmasının ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərini nəzərə almaq; vaxt amillərini nəzərə almaq və s.

Aqrar sahədə marketing fəaliyyətinin təşkili mexanizmini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: bazar imkanlarının təhlili – marketing tədqiqatı, marketing informasiyası, marketing mühiti, topdan və pərakəndə satış bazarları; məqsədli bazarların seçilməsi – tələbin öyrənilməsi, bazarın segmentləşdirilməsi, məqsədli segmentlərin seçilməsi, bazar mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi; marketing kompleksinin işlənməsi - əmtəələrin işlənməsi, qiymətqoyma, əmtəələrin bölgüsü, stimullaşdırma; marketingin köməkçi sistemi – informasiya sistemi, planlaşdırma sistemi, nəzarət sistemi, təşkilati struktur. Marketing fəaliyyətinin təşkili mexanizminin hər bir elementinin reallaşdırılması müəssisələrdə marketingin daha səmərəli tətbiqinə, marketing funksiyalarının yerinə yetirilməsinə, müəssisələrin daxili və xarici mühitinin təhlilinə, istehlakçıların davranışı və bazarın öyrənilməsinə, rəqiblərin qiymətləndirilməsinə, səmərəli satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsinə və s. əhəmiyyətli zəmin yaradır.

Açar sözlər: əmtəə, bazar, taxıl, marketing xidməti, qiymət, tənzimlənmə.

GİRİŞ

Hazırda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun formalaşan təsərrüfatçılıq sistemində istehlakçı və istehsalçı arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəli şəkildə qurulması əsas şərtlərdəndir. İstehsalçılar, satış bazarı və emal müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələr taxıl yarımkompleksində ən problemli məsələlərdəndir. Bu problemləri həll etmək üçün marketing xidmətinin aparılması vacibdir. Taxılçılıqda marketing xidməti üzrə əsas problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: kənd təsərrüfatı müəssisələri və kommersiya bankları arasında taxıl istehsalının kreditləşdirilməsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi; taxıl istehsalçıları və xidmət sektoru arasında taxılın saxlanması xidmətlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsi məsələləri üzrə qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınması; əmtəə istehsalçıları üçün maddi-texniki resursların (ehtiyat hissələri, toxum, herbisid və s.) təchizatı sisteminin tənzimlənməsi və bu resursların istehsalçıları ilə birbaşa əlaqələri yaratmaqla koordinasiyası; kənd təsərrüfatı texnikasının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin rəqabət aparan şəbəkəsini yaratmaq üçün texnika və avadanlıq istehsalçısı olan xarici şirkətlərin texnikasının daxili bazara cəlb edilməsi; maşın-texnoloji stansiyaların şaxələnməmiş şəbəkəsinin yaradılması; regionlarda taxıl ticarətini əlaqələndirmək məqsədi ilə vahid taxıl siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və mütəmadi olaraq təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi.

Hazırda kredit-maliyyə, təşkilatı-iqtisadi, texnoloji problemlər kompleksinin həll etmək üçün taxıl yarımkompleksində, ilk növbədə onun resurs təminatı və səmərəli qiymətqoyma sahələrində əlaqələndirilmiş, etibarlı proteksionist siyasətin aparılması tələb olunur. Maddi-texniki təminat sisteminin mövcud şəraitində əmtəə istehsalçıları özlərinin çatışmayan dövrüvə vəsaitlərini (toxum, gübrə, ehtiyat hissələri və s.) almaq üçün qarşılıqlı hesablaşmaların digər yollarını axtarmağa məcburdurlar. Təcrübədə barter üzrə razılaşmalar geniş yayılmışdır ki, bu da əmtəə-pul münasibətləri prinsiplərinə tam şəkildə uyğun gəlmir. Barter əməliyyatları zamanı həm əmtəə istehsalçıları, həm də dövlət qiymət münasibətlərinin disproporsiyası üzündən xeyli itkilərlə üzləşir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi maddi resurslarının fiziki baxımdan istifadəsini azaldır. Bu cür qənaət prosesi məcburi xarakter daşıyır və bu zaman istehsalın intensivləşdirilməsi amilləri aradan qalxır, maddi-texniki baza zəifləyir (2, s.42). Enerji daşıyıcılarına qiymətlərin artmasının taxılın qiymətinə təsiri üzrə aparılan kompleks araşdırmalar göstərir ki, enerji daşıyıcılarına qiymətlərin iki dəfə artırılması, əmtəə istehsalçıları maddi-texniki resurslara xərclərini 60% artır, üç dəfə artırıldıqda isə bu artım 75% təşkil edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əmtəə və xidmətlərinin hərəkəti zamanı vasitəçilərin sayı nə qədər çox olarsa, buraxılış qiymətləri də o qədər yüksək olar. Nəticədə resurs və ərzaq qiymətlərinin heç nə ilə əsaslandırılmayan artımı baş verir. Taxıl dempinq qiymətləri üzrə satıldığı zaman da əmtəə istehsalçıları xeyli zərər çəkir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları bazar konyunkturunda baş verən dəyişiklikləri hələ də lazımi səviyyədə təhlil edə bilmirlər. Yerlərdə marketing və məsləhət-məlumat xidmətləri bazar münasibətlərinin tələblərinə tam cavab verə biləcək səviyyədə işləmir. Həm də dövlətin təyin etdiyi qiymətlər dünya qiymətlərinin orta səviyyəsindən aşağıdır.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının qeyri-dayanıqlı vəziyyətinin əsas səbəblərindən biri də onların bazar mühitində zəif istiqamət götürməsidir, məlumat bazasının inkişaf etməməsi, taxıl yarımkompleksinin idarəetməsinin bütün səviyyələrində taxıl marketinginin təşkilinin aşağı səviyyədə olması və son nəticədə taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarında dəyişən proseslərə dövlətin təsirinin kifayət qədər olmamasıdır. Məhz kompleks marketing tədqiqatlarının aparılmaması və onların nəticələrinin sistemləşdirilməməsi taxıl məhsulları istehsalı və satışı zamanı böyük itkilərə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar-sənaye müəssisələrinin marketing sistemi iqtisadiyyatın digər sferalarında mövcud olan analoji sistemlərdən prinsipial fərqlənən özünəməxsus cəhətləri seçilir. Bu spesifiklik təsərrüfat subyektlərinin özünüidarəetmə fəaliyyətində, eləcə də rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında, müəssisələrin rəqabətə davamlılığının artırılmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə marketing fəaliyyətinin təşkili mexanizmini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: bazar imkanlarının təhlili – marketing tədqiqatı, marketing informasiyası, marketing mühiti, topdan və pərakəndə satış bazarları; məqsədli bazarların seçilməsi – tələbin öyrənilməsi, bazarın segmentləşdirilməsi, məqsədli segmentlərin seçilməsi, bazar mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi; marketing kompleksinin işlənməsi - əmtəələrin işlənməsi, qiymətdəyişmə, əmtəələrin bölgüsü, stimullaşdırma; marketingin köməkçi sistemi – informasiya sistemi, planlaşdırma sistemi, nəzarət sistemi, təşkilati struktur.

Marketing fəaliyyətinin təşkili mexanizminin hər bir elementinin reallaşdırılması müəssisələrdə marketingin daha səmərəli tətbiqinə, marketing funksiyalarının yerinə yetirilməsinə, müəssisələrin daxili və xarici mühitinin təhlilinə, istehlakçıların davranışı və bazarın öyrənilməsinə, rəqiblərin qiymətləndirilməsinə, səmərəli satış bazarlarının müəyyənləşdirilməsinə və s. əhəmiyyətli zəmin yaradır.

Qeyd edilənlər marketing konsepsiyasının struktur elementləri olmaqla həmin konsepsiyasının sistemli şəkildə formalaşması zərurətini şərtləndirir. Marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsində aqrar-sənaye müəssisələri əsasən sistemli şəkildə aşağıdakı konsepsiyalara istinad edir: istehsalın təkmilləşdirilməsi, əmtəə və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, satış, marketing və sosial-etik marketing konsepsiyaları.

Hər bir konsepsiyadan istifadə zamanı istehsalçı, istehlakçı və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi əsas şərt kimi qarşıda durur. Konkret konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsi zamanı əsas məsələlərdən biri də həmin maraqların əksər hallarda birinin digərinə zidd xarakter daşımasının nəzərə alınmasıdır. Belə ki, istehsalçı satış üçün hazırladığı məhsulları öz mənfəətinin təmin olunması baxımından reallaşdırılmasına, istehlakçılar isə daha aşağı qiymətlərlə tələbatını ödəməyə çalışır.

İstehsalın təkmilləşdirilməsi, yaxud istehsal konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi və istifadəsində aqrar sfera müəssisələri daha az xərc çəkməklə yüksək səmərəlilik əldə etməyi nəzərdə tutur. Bu konsepsiyada marketing fəaliyyətinin idarə edilməsində aşağıdakı istiqam-

ətlər önə çəkilir: real və potensial istehlakçıların müəyyən qismi yüksək gəlirlik səviyyəsinə malik deyil; tələbin davamlı olaraq mövcudluğu və artımı təklifin çoxalmasını şərtləndirir; adətən məhsul istehsalına çəkilən yüksək xərcləri sürətlə aşağı salmaq mümkün olur, nəticədə istehsalçılar bazarda müəyyən mövqeyə və yerə malik olur.

Əmtəə və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi konsepsiyasının başlıca ideyasını əmtəə və xidmətlərin keyfiyyəti və texniki xarakteristikasının maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına olsa belə istehlakçıların mənafeyinə uyğunlaşdırılması təşkil edir. Bu konsepsiyanın formalaşmasında aşağıdakı amillər xüsusi rol oynayır: inflyasiya; bazarda inhisarçılığın mövcudluğu; əmtəələrin stimullaşdırıcı xüsusiyyəti.

Satış, yaxud kommersiya fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi konsepsiyasının mahiyyətini istehlakçıların ona lazım olan əmtəələri əldə olunmasının, təklifin həcmnin, əmtəələrin keyfiyyəti və qiymətinin onları qane etməsi şərtlə alması təşkil edir. Satış konsepsiyasının səmərəliliyi baxımından aşağıdakı amillərin nəzərə alınması vacibdir: istehlakçıların böyük qismi öz maraqlarını qorumaq iqtidarında olduqlarını düşünür; aqrar məhsulların çoxsaylı istehsalçısı və satıcısının mövcud olması, bu sahə məhsullarına tələbin daim artması istehlakçıların alış imkanlarını genişləndirdiyindən onların konkret satıcıdan narazılığı kölgədə qalır; bütün hallarda bazar potensial alıcıların sayının kifayət qədər çox olması ilə səciyyələnir.

Marketing konsepsiyası müəyyən mənada satış konsepsiyasının davamıdır, buna baxmayaraq, marketing konsepsiyası satış konsepsiyasının mahiyyətini dəyişməklə fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Bu konsepsiyanın mahiyyətini bazar konyunkturunun və istehlakçıların tələbatının öyrənilməsi, bu tələbatı daha dolğun ödəyə biləcək məhsullar istehsal edilməsi, müəssisənin resurslarının və potensialının bazarın tələbatına daha səmərəli uyğunlaşdırıla bilmə ideyası təşkil edir. Satış konsepsiyası üzrə fəaliyyətdə əsas vəzifələrdən biri də zəruri həcmdə məhsul istehsalına nail olunması və satışın stimullaşdırılması tədbirləri hesabına daha çox mənfəət əldə edilməsidir.

Taxılçılıqda marketingin müvəffəqiyyətli olması öz-özlüyündə baş vermir, əksinə tələb edir ki, bu prosesin iştirakçıları aşağıdakı amillərə diqqət yetirsinlər: bütün fəaliyyət istiqamətləri və məhsulun hərəkətinin bütün mərhələləri üzrə perspektiv planlaşdırılmanın aparılması; obyektiv bazar məlumatının olması; tərəfdaşlarla dayanıqlı və uzunmüddətli əlaqələrin təmin edilməsi; müsbət və səmərəli kommersiya əlaqələrinin yaradılması; bazarı başa düşmək, araşdırmaq və son istehlakçıya istiqamətlənmək; potensial müştərini texnoloji tələblərə cavab verən yüksək keyfiyyətli taxılla təmin etmək; daimi və etibarlı istehlakçılara və malməndərənlərə istiqamətlənmək; birdəfəlik mənfəətə istiqamətlənmək deyil, taxıl biznesinin aparılmasının ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərini nəzərə almaq; vaxt amillərini nəzərə almaq və s.

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Araşdırmalar göstərir ki, marketing prosesi aşağı səviyyədə, yəni taxılçılıqla məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səviyyəsindən başlamalıdır. Taxıl bitkilərinin seçilməsi, sertifikatlaşdırılmış toxumdan istifadə edilməsi, taxılın becərilməsi üzrə rəşional texnologiyalardan istifadə edilməsi taxıl marketinginin tərkib hissələridir. Taxıl marketinginin düzgün həyata keçirilməsi istehsalçıya tələb olunan keyfiyyətdə taxıl istehsal etməyə, perspektivli sa-

tış bazarını seçməyə, sərfəli qiymətlərlə və lazımı vaxtda taxılı satmağa, geniş təkrar istehsal üçün zəruri olan mənfəəti götürməyə və bununla da taxıl biznesi aparmaq üçün müəssisənin likvidliyini təmin etməyə imkan verir (3, s.64).

Taxıl istehsalçıları taxılın istehsalı və marketinqi ilə bağlı qərarları müstəqil qəbul etməlidirlər və bilməlidirlər ki, onların məhsulunun son istehlakçısı kimdir və göndərilən taxıla hansı tələblər qoyulur. Müxtəlif istehlakçıların taxıla qarşı irəli sürdüyü tələbləri onların istifadəsinin aşağıdakı istiqamətlərində birləşdirmək olar:

Un sənayesi üçün tərkibində proteinin səviyyəsi daha yüksək, nəmliyi daha aşağı, ölkəyə gətirilən toxumların və qarışıqların aşağı səviyyədə olması tələb olunur. Bu tələblərə uyğun gələn taxıl əmtəəlik taxıldan daha yüksək qiymətə alınır və satılır; minimal tələblər yerinə yetirilmədikdə taxıl itkiləri baş verir. Un zavodlarına etibarlı mal göndərməni və yüksək keyfiyyətli taxılı təmin edən taxıl satıcılarına qarşılıqlı münasibətlərdə daha çox üstünlük verilir.

Un sənayesində taxılın çoxsortlu üyüdülməsi hesabına taxılın istifadəsini yaxşılaşdırmağa və un çıxımını artırmağa imkan verən müasir texnologiyaların tətbiqi lazım gəlir. Çörəkbişirmə sənayesində tərkibində vitamin və digər əlavələr olan undan hazırlanan məhsulların, çörəyin və çörək bulka məmulatlarının pəhriz sortlarının istehsalına, çeşidin çovdar unundan hazırlanan məhsullar hesabına genişləndirilməsinə keçmək xüsusilə vacibdir.

Qarışıq yem istehsalı sənayesi üçün daha aşağı keyfiyyətdə və mümkün olan ən aşağı qiymətə taxıl tələb olunur, çünki bu taxıl yem istehsalı üçün istifadə edilir, heyvandarlıq məhsulları istehsalının texnoloji prosesində aralıq məhsul kimi iştirak edir.

Taxılın istehsalı, satışı və emalının marketinqi üzrə aparılan tədqiqatlar aşağıdakı məsələləri önə çəkir: müxtəlif nəqliyyat xətləri üzrə taxılın ölkə ərazisində hərəkətinin təhlili; taxılın saxlanması və nəqli xərclərinin təhlili, onların beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəsi; qiymətlərin keyfiyyətə və vaxta nisbətən dinamikasının təhlili, ölkənin və yaxın qonşuların taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi; taxılın marketinqinin və antirəqabət mübarizəsinin yayılması dərəcəsinin qiymətləndirilməsi; taxılın sort potensialının və əlavələrlə bir yerdə müvafiq qiymətlərinin təhlili; bazar məlumatının toplanması və yayılmasına nəzarət; məhsulun proqnozlaşdırılması üsullarının təhlili; əmtəə istehsalçılarını başqa satış bazarları ilə təmin etmək üçün taxıl satışının müasir idarəetmə üsullarının təhlili və s.

Hazırda ölkədə taxıl marketinqinin strukturu təsərrüfatçılığın bütün subyektləri tərəfindən ədalətli olaraq tam şəkildə razılıqla qarşılanmır. İlk növbədə regionlar, taxıl bitkiləri üzrə taxılın ümumi istehsalı və istehsal təyinatı üzrə istifadəsi barədə, bütün dövr ərzində (istehsaldan satışa qədər) taxıl ehtiyatlarının olması, onların keyfiyyəti və qiyməti barədə məlumatları istehsalçıya vaxtlı-vaxtında çatdırılmır, işlənib təhlil edilmir. Məhsulun vəziyyəti, qiymətlər, saxlanan məhsulun həcmi barədə düzgün, hərtərəfli, etibarlı və vaxtında bazar məlumatı olmadan taxıl marketinqi bu prosesin hər bir mərhələsində qeyri-müəyyənlik və razılığın olmaması ilə nəticələnə bilər. Bunun nəticəsində bazar qiymətləri bir-birindən xeyli fərqli ola bilər ki, bu da taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarında cari vəziyyəti, taxılın tələb və təklifinin mövsümi və konyunktur dalğalanmalarının uçotunu kifayət qədər obyektiv xarakterizə etmir.

Qiymətlər barədə rəsmi statistika orqanlarının qiymət siyasəti və marketinq xidməti göstərən qurumların, eləcə də marağı olan bazar strukturlarının topladıqları məlumatların

obyektivliyi daxili taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarında ümumi vəziyyəti təhrif edən bir sıra subyektiv çətinliklərlə toqquşur. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: barter əməliyyatlarından istifadə edərək ticarət əqdlərinin həyata keçirilməsi; maddi-texniki resurslar üzrə qarışıq qarşılıqlı hesablaşmalardan istifadə; alqı-satqı əqdinin real qiymətinin aşağı salınması və tədbirlərdən istifadə və s.

Hətta belə qısa məlumatın olması onun müxtəlif regionlar üzrə müqayisəli təhlilinin aparılması üçün taxılın qiymətlərinin dəyişməsi meyllərinin xarakteristikası üçün istifadə edilməsi məqsədilə əsas kimi götürülə bilər. Bir çox kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları taxılçılıq məhsulları bazarındakı vəziyyət barədə tam və düzgün məlumata malik deyillər. Əqdlərin həyata keçirilməsində əmtəə-xammal birjalarının, gömrük xidmətlərinin əlində olan taxıl satışının kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri və onların qiymətləri barədə məlumatları dağınıqdır və taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarı barədə tam təsəvvür yaratmır.

İstənilən ticarət əməliyyatının müvəffəqiyyəti və ya mənfəətliyi ticarətçinin bazarda qiymətlərin artımı və ya aşağı düşməsinə kifayət qədər dəqiq proqnozlaşdırmaq bacarığından asılıdır. Ona görə də müvəffəqiyyət amilləri zəncirində məlumatın toplanması və işlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər iştirakçılara məlum olmayan faktlar əsasında ticarət aparmaq qadağan olunan qiymətli kağızlar bazarından fərqli olaraq əmtəə bazarlarının əsas oyunçuları bazarın öyrənilməsindən, yəni onun monitorinqinin nə dərəcədə dəqiq aparılmasından birbaşa asılıdır.

Bu ölkələrin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin strategiya və marketinq xidməti agentlikləri tərəfindən qiymət monitorinqi və analitik xidmət sistemi işlənilib hazırlanır. Bu sistemin əsas vəzifələri bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinin onların keçdiyi bütün mərhələlərdə məhsul və ərzaq satışının həcmi və qiymətləri barədə operativ məlumatla təmin etmək, regionlar və ayrı-ayrı məhsullar üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının vəziyyəti və inkişaf meylləri barədə analitik materialları mütəmadi olaraq hazırlamaq və yaymaqdan, obyektiv məlumatlar əsasında bazarın tənzimlənməsi üzrə müvafiq tədbirləri hazırlamaqdan ibarətdir.

Təyin etdiyi qiyməti rəqabət qabiliyyətli səviyyədə saxlamaq üçün əmtəə istehsalçısı taxılın dəyərini müxtəlif xərcləri nəzərə alaraq hesablaya bilər. Maksimum və minimum sərhəd qiyməti əsasında müəyyənləşdirilmə əsasında taxılın qiymətini aşağıdakı xərcləri nəzərə alaraq hesablamaq olar: taxılın hazırlanması və yüklənməsinin dəyəri, daşımanın dəyəri; məhsulun sertifikatlaşdırılmasının dəyəri, birjada qeydiyyatı almanın (zərurət yaranarsa) dəyəri, gömrük rüsumları, digər xərclər. Bu xərclərin səviyyəsinin nəzərdən keçirilməsi taxıl istehsalçılarına taxıl bazarının konyukturunun dəyişməsinə nəzarət etməyə, istədikləri qiymət barədə qərar qəbul etmək üçün məlumatdan istifadə etməyə imkan verir.

Taxıl bazarı ilə bağlı ciddi problemlərdən biri də gələcək məhsula istiqamətlənmiş gələcək dövrün və ayların qiymətləri barədə obyektiv məlumatın olmamasıdır. Gələcək aylara qiymət proqnozu istehsalçıdan başlayaraq taxıl emal edən müəssisələrə qədər ölkənin bütün taxıl sektoru üçün çox vacibdir. Bu, onlara perspektiv üçün marketinq planlarını qurmağa və taxılın alqı-satqısı, ayrı-ayrı taxıl bitkilərinin yetişdirilməsi, saxlama müddətləri və s. barədə uzunmüddətli strateji qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

Ərzaq resurslarının olması və məhsulun hərəkəti barədə məlumata dünya və daxili bazarlarda qiymətlər, istehsal xərcləri, daşıma, saxlama tarifləri və s. barədə məlumatlar əlavə olunmalıdır. Daxili bazarlarda qiymətlər barədə məlumat sistemli olmadığından beynəlxalq

birjalarda taxılın dünya qiymətləri yerli əmtəə istehsalçıları və taxılın marketinqi ilə məşğul olanlar üçün bir hədəfdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə və dünya bazarında qiymətlər barədə məlumatı digər beynəlxalq mənbələrdən də almaq mümkündür.

Taxılçılıq məhsulları bazarında məlumat təminatının, regionlararası və dövlətlərarası əlaqələrin inkişafının tərkib hissəsi dövlətin və regionların dövrü hesabatları və proqnozlaşdırılan balanslarıdır. Onlar taxıl və taxıl məhsullarına olan tələb, həmin məhsulların istehsalçıların, satıcılarının, tədarükçilərinin və istehlakçıların bütün kateqoriyalarını əhatə edən taxılın ayrı-ayrı növləri üzrə regional balanslar əsasında əmtəə axınlarının rasionallaşdırılması imkanları barədə məlumatların mənbəyidir. Taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarında əməliyyatların keyfiyyət xarakteristikalarından başqa onun fəaliyyət göstəricilərinin izlənilməsi üzrə yaxşı qurulmuş sistemə, taxıl istehsalına çəkilən xərclərin onların tərkibinə bütün xərc maddələrinin daxil edilməsi və kalkulyasiya edərək obyektlərin siyahısının genişləndirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsinə, taxıl və taxılçılıq məhsulları bazasının tənzimlənməsi üzrə gələcək idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq üçün müvafiq proqnoz göstəricilərinin işlənilib hazırlanmasına zərurət var.

Qeyd edilənlər göstərir ki, hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsində marketinq xidməti yaratmaq vacibdir. Kiçik fermer təsərrüfatları, ailə təsərrüfatları, istehsal kooperativləri kooperativ əsaslarla marketinq xidməti yarada bilərlər və ya kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları assosiasiyalar yanında yaradılan regional elmi-məsləhət mərkəzlərinin və ya özəl konsaltinq firmalarının xidmətindən istifadə edə bilərlər. Marketinq xidmətlərini həm də çörəkbişirən və taxıl emal edən müəssisələrdə də təşkil etmək lazımdır, çünki taxıl satışı bazasının kifayət qədər monitoring edilməməsi onların işinin səmərəliliyini aşağı salan başlıca amillərdəndir.

Marketinq sistemi eyni zamanda taxılın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməlidir: sertifikatlaşdırılmış toxumlardan və ya yüksək reproduksiya toxumlardan istifadə, hər tip dənilər üçün siniflər və keyfiyyət üzrə təsnifatın aparılması, məhsulun yığılmasından başlayaraq marketinqin bütün mərhələlərində taxılın keyfiyyətinə nəzarətin aparılması, keyfiyyəti təmin etmək üçün taxılın saxlanması, nəql edilməsinə, qurudulmasına və laborator tədqiqatlarına ciddi tələblərin irəli sürülməsi bu qəbildən olan tədbirlərdir.

Taxılın istehsal prosesinin müəyyən istehlakçıların tələblərinə uyğun malgöndərməyə yönəldilməsi zamanı malgöndərmənin (həm ixrac üçün, həm də ölkə daxilində) keyfiyyəti və sabitliyi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda ölkə daxilində konkret istehlakçıya istiqamətlənən taxıl istehsalı əmtəə istehsalçıların taxılı emal edən müəssisələrə, habelə pərakəndə ticarətə təzyiqinin zəifləməsinə nəzərdə tutur. Taxılın texnoloji zəncir üzrə istehsalçıdan pərakəndə ticarətə tərəf hərəkəti prosesində təsir dərəcəsi zəifləyir. Maddi-texniki və maliyyə resursları, inkişaf etmiş bazar və istehsal infrastruktur, taxıl bazarında integrasiya olunmuş aqrar-sənaye qurumları vasitəsilə iş təcrübəsi olanlarla tərəfdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasından əmtəə istehsalçıları ən çox xeyir götürürlər.

İstehsalçıların taxılın saxlanması, nəql edilməsini və emalını həyata keçirən müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, taxılın saxlanması üzrə və yığımdan sonra onun emalı üçün avadanlığın çatışmazlığı olan regionlarda taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarı subyektlərinin zəruri avadanlıqlarının yaradılması və əldə olanların rekonstruksiyasında dövlət kapital qoyuluşları da daxil olmaqla

bütün iqtisadi alətlər və stimullardan istifadə edərək dəstəkləməlidir. Taxılın saxlanması üzrə potensial həddən artıq olan regionlarda əsas diqqət əmtəə istehsalçılarının, taxıl emal edən müəssisələrin və taxıl satıcılarının istehsal, ticarət-satış və digər formalarda kooperasiyalasdırılmasından istifadə edərək integrasiya edilmiş anbar təsərrüfatının yaradılması prosesinə yönəldilməlidir.

Taxılın və ondan emal edilən məhsulların dövriyyəsi taxıl və taxılçılıq məhsulları bazarına əhəmiyyətli təsir edir. Taxılın təşkil olunmamış ticarətinin ərzaq vəziyyətinin sabitləşdirilməsi proseslərinə neqativ təsirini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi vacibdir. Bu tədbirlilik məhsulun sertifikatlaşdırılmasını və standartlaşdırılmasını, keyfiyyət parametrlərinin taxılın satın alınması, saxlanması və emalı ilə bağlı bütün fəaliyyət növlərinin lisenziyalasdırılması əsasında dövlət standartlarına uyğunlaşdırılmasını təmin etməlidir.

Yalnız taxılın və taxıl məhsullarının satın alınması, saxlanması və emalı üzrə fəaliyyəti deyil, həm də onların ticarətini lisenziyalasdırmaq tələb olunur ki, çoxsaylı maliyyə baxımından etibarsız, istehsal imkanları olmayan, əmtəəlik taxıl axınında həddən çox əlavə həlqələr və “qeyri-sağlam” satıcı marağı yaradan vasitəçilər aradan çıxsın. Taxılın əmtəə dövriyyəsinin aralıq vasitəçilərləndən təmizlənməsi taxılın səmərəli monitorinqini həyata keçirməyə, həm daxili, həm də xarici bazarlarda əmtəə axınlarını rasionallaşdırmağa imkan verə bilər.

Taxılın satış formalarının və kanallarının genişləndirilməsi bir neçə istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər: xüsusi istehlakçılar üçün dövlət sifarişinin artırılması; sahədaxili və sahələr arası rəqabəti dəstəkləmək üçün ticarət-tədarük və satış strukturlarının yeni formalarının inkişaf etdirilməsi; tədarük və emal müəssisələrinin taxılın emalı, saxlanması və satışı üzrə xidmətlərinin genişləndirilməsinə kömək etmək; müvafiq kommersiya strukturları tərəfindən məhsulun və risklərin, kredit əməliyyatlarının sığortalanmasının həyata keçirilməsi; investisiya və innovasiya fəaliyyətinin, marketinq tədqiqatlarının dəstəklənməsi; taxıl istehsal edən təsərrüfatların sortlu toxumla, gübrə ilə, bitki mühafizəsi vasitələri ilə maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılmasına kömək etmək; avanslaşdırma və mütərəqqi stimullaşdırma sisteminin tətbiqi; zamanət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və s.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, taxılçılıq məhsulları bazarında vasitəçi taxılının olması iqtisadi baxımdan əsaslandırılmalıdır, çünki onlar əmtəə istehsalçılarının maraqlarının ödənilməsinə zəmin yaradır, məhsulun istehlakçıya tərəf hərəkətini sürətləndirir, transaksiya xərclərini azaldırlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə vasitəçi rolunda marketinq assosiasiyaları və kooperativləri çıxış edir. Onlar istehsalçıların bilavasitə iştirakı ilə onların maraqlarının müdafiəsi məqsədilə yaradılırlar, iri və keyfiyyət baxımından taxılçılığın təmərküzləşməsi, bir yerdə birləşdirilməsi vasitəsilə yekcins taxıl həcmələrini formalaşdırırlar ki, onları daxili və xarici bazarlarda sata bilsinlər.

Taxıl ticarətində aralıq vasitəçi qurumların inkişaf etməsi əmtəə istehsalçılarının ticarətçilərlə müxtəlif tipli satış münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Təcrübədə satış münasibətlərinin aşağıdakı 2 tipi təşəkkül tapmışdır:

- birinci tipin üç səviyyədə vasitəçiləri vardır - özəl vasitəçilər, emalçılar, iri topdansatış vasitəçisi;

- ikinci tipin iki səviyyədə vasitəçisi mövcuddur - özəl vasitəçilər və emalçılar.

Taxılla ticarət-tədarük əqdləri barter və komissiyon əməliyyatlar, broker və agent əməliyyatları və s. formasında həyata keçirilir. Taxıl ticarətində birinci tip münasibətlərdən

istifadə edildikdə üçüncü səviyyəli vasitəçi qurumların fəaliyyəti distributor, ikinci səviyyəli komisiyon, birinci səviyyəli isə agent xarakteri daşıyır. Taxıl ticarətində ikinci tip satış münasibətlərindən istifadə edildikdə birinci səviyyəli taxıl vasitəçilərinin fəaliyyəti agent, ikinci səviyyəliyə isə komisiyon xarakter daşıyır.

Taxılçılıq məhsulları bazarının formalaşdırılması müxtəlif bazar strukturlarının yaradılmasına əsaslanır. Bu qurumlar regional səviyyədə taxıl və taxıl məhsullarına müxtəlif qiymətləri formalaşdırır, hazır məhsulun ən səmərəli satış kanallarını müəyyən edir, istehsalın yüksək ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi olan regionlarda taxıl məhsullarının dərinədən emalının inkişafına zəmin yaradırlar. Onun yaradılması üçün yeni təşkilatı-hüquqi strukturlar tələb olunur ki, onlar taxıl məhsullarının səmərəli əmtəə hərəkəti üçün şərait təmin edirlər.

Y E K U N

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində ərzaq bazarının müxtəlif bir-birini tamamlayan formaları yaradılmışdır: kənd təsərrüfatı istehsalının emal və ticarət sferaları ilə müxtəlif qəbildən olan müqavilələr, sazişlər və məhsulun azad satışı əsasında birbaşa əlaqələri; müxtəlif tipli topdansa satış əmtəə bazarları, birjalar, auksionlar, yarmarkalar; kooperativ və firma ticarəti.

Regionların əhalisinin ərzaqla təchizatının mərkəzləşdirilmiş formalarından imtina edilməsi dövlət ərzaq fonduna taxıl satınalmalarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasını şərtləndirir və regionların ərzaqla özünütəminat və öz məhsullarına satış bazarları axtarmaq qarşısında qoyur. Bu tədbirlər yerlərə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satın alınmasında, regional ərzaq fondlarının formalaşdırılmasında və yerli ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları bazasına dövlətin rolunun artmasına gətirib çıxarır.

Təcrübədə regional taxıl bazarının təşkilatı-hüquqi strukturunu aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilir: üzvləri əmtəəlik taxılın iri istehsalçıları ola bilən assosiasiyaların (şirkətlərin) formalaşdırılması; kiçik və orta taxıl istehsalçıları üçün kiçik həcmdə əmtəəlik taxılın satışının təşkilinə, habelə kooperativ üzvlərinin maddi-texniki təminatına kömək edən təchizat-satış kooperativlərinin təşkili.

Assosiasiyalar əmtəə istehsalçılarının maraqlarını güdən və bazar qiymətlərinin ən əlverişli konyunkturunun istifadəsi əsasında satışı təmin edən özlərinin məhsulun saxlanması və nəql edilməsinin maddi-texniki bazasına, ticarət-tədarük müəssisələrinə malik olmalıdırlar. Taxılın istehsalını, saxlanmasını, emalını əsasən kooperativ əsaslarla birləşdirən regional assosiasiyalar yaratmaq bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir. Təchizat-satış kooperativləri kollektiv satıcı kimi çıxış edə, istənilən tədarük təşkilatları ilə müqavilə bağlaya, taxıl şirkətlərinin işində iştirak edə bilirlər. Bundan başqa hər bir əmtəə istehsalçısının öz taxıl satışı bazarının olması imkanını istinad etmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Taxıl haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 16 iyun, 2000-ci il.
2. Məmmədli O.Q., İsmayılov M., İsmayılov F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı, 2014. 624 s.
3. Quliyev E.A., Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və integrasiya problemləri, Bakı: "Elm", 2013, 308 s.
4. Aliyev İ.H. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 2006, 380s.

*Аллахвердиева Джавахир Джаванишир кызы, докторант,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,
Адрес: AZ1234, Азербайджан, г.Гянджа, пр.Ататурк, 262.
E-mail: cavahir.allahverdiyeva.74@inbox.ru
© Аллаxвердиева Д.Д., 2019*

Р Е З Ю М Е

МАРКЕТИНГОВЫЕ УСЛУГИ НА РЫНКЕ ЗЕРНОВЫХ ПРОДУКТОВ

В формирующемся механизме хозяйственности в соответствии с требованиями рыночной экономики, налаживание эффективной взаимосвязи между потребителем и производителем является одним из основных требований. Экономические отношения между товаро-производителями, рынками сбыта и перерабатывающими предприятиями являются одной из наиболее важных проблем в зерновой полуконплексной промышленности. Решение этих проблем напрямую связано с маркетинговой службой.

Чтобы в зерновой отрасли маркетинг был успешным, участники этого процесса должны обратить внимание на следующие факторы: осуществлять перспективное планирование всех направлений бизнеса и всех этапов движения продукта; наличие объективной рыночной информации; обеспечение долгосрочных отношений с партнерами; установление позитивных и эффективных коммерческих отношений; понимать рынок, исследовать и ориентироваться на конечного потребителя; обеспечение потенциального потребителя качественным зерном, отвечающим технологическим требованиям; ориентирование на постоянных и надежных потребителей и грузоотправителей; не сосредотачиваться на единовременной прибыли, но учитывать среднесрочные и долгосрочные перспективы зернового бизнеса с учетом временных перспектив.

Механизмы организации маркетинговой деятельности в аграрном секторе можно охарактеризовать следующим образом: анализ рыночных возможностей – маркетинговые исследования, маркетинговая информация, маркетинговая среда, оптовые и розничные рынки; выбор целевых рынков - изучение спроса, сегментация рынка, выбор целевых сегментов, определение рыночной позиции; развитие маркетингового комплекса - переработка товаров, ценообразование, распределение товаров, стимулирование; вспомогательная система - информационная система, система планирования, система управления, организационная структура. Реализация каждого из элементов механизма маркетинговой деятельности создает важную основу и поможет предприятиям эффективно использовать маркетинг, реализовать маркетинговые функции, проанализировать внутреннюю и внешнюю среду, изучить поведение потребителей и исследовать рынок, оценить конкурентов, определить эффективные рынки сбыта и т. д.

Ключевые слова: товар, рынок, зерно, маркетинговые услуги, цена, регулирование.

*Javahir Javanshir Allahverdiyeva, PhD Student,
Azerbaijan State Agricultural University,
Address: AZ1234, Ganja, Azerbaijan, 262 Ataturk Avenue.
E-mail: cavahir.allahverdiyeva.74@inbox.ru
© J.J. Allahverdiyeva, 2019*

A B S T R A C T

FORMATION OF MARKETING SERVICE IN THE MARKET OF CORN CROP

Building in the efficient picture of the mutual connection is considered to demand of the market economy in the mechanism of thrift formed in an appropriate way in the consumer and producer between from basic conditions. Economical connections are one of the most problematic issues grain half in the complex between establishments of market commodity producers, selling and processing. The solution to these problems is direct close by marketing service. Participants of this process for successful being in the manufacture of a grain the marketing must pay attention to the following factors: perspective on directions of all activities and all stages of the motion the harvest carry out plan; being of the information of objective market; secure of the stable and long-term connections with partners; creation of the connections of commerce positive; to understand the market, to investigate and be directed to the last consumer; potential to secure by of high-quality grain answering to technological demands; to be directed the people who constant and reliable consumers and the people who send goods; it is not to be directed to the forever profits, to take into account the mean term and long-term perspectives carry out of the grain business; to take into account the factors of period time.

To define the mechanism forming the marketing activities in the agrarian area as the following is possible: environment information investigation of analysis of the market opportunities, marketing, from the ball and markets of retail trade; elect of the purpose markets, learning demand, segmenting market, segments, defining market position; develop use marketing complex, the commodities, the valuation, division commodities, to stimulate; assistant system of the marketing, information system, system the planning, system the supervision, organizational structure.

Realization of each element, the mechanism of forming in the marketing activities to more efficient application of the marketing, carrying out of the marketing functions in the establishments, of the establishments inside and to the analysis of environment, the consumers and to the learning market, valuing competitors, defining etc markets efficient selling is important ground creates.

Keywords: commodity, market, grain, marketing service, price, regulation.

Əlixanov Abdulla Elmar oğlu, doktorant

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Ünvan: AZ1001, Azərbaycan, Bakı, İstiqlaliyyət 6.

E-mail: aalikhanov@ada.edu.az

©Əlixanov A.E., 2019

UOT 339.5

XARİCİ İNVESTİSİYALARIN İQTİSADİYYATDA ROLU VƏ SƏNAYE İSTEHSALINA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

X Ü L A S Ə

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarici və daxili investisiyalar ölkənin makroiqtisadi siyasətinin və dövlətin maliyyə siyasəti və o cümlədən makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Empirik modellərə əsaslansaq investisiyalar məhsuldarlığın artırılması, texnologiyanın bir ölkədən digərinə ötürülməsi, məşğulluğun artırılması və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitliyi və iqtisadi artımını təmin etməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə şərait yaradır.

Məqalə Azərbaycan iqtisadiyyatına əsas kapitalla sərmayələr fonunda xarici investisiyaları qiymətləndirir. Daha sonra məqalədə yerli iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların statistik və trend analizi izlənilir. Xarici investisiyalar üzrə daha əhatəli məlumat və təsir effektivliyini müşahidə məqsədilə 2010-2016-cı illərdə xarici investisiyaların Azərbaycanda ümumi sənaye istehsalı ilə əlaqəli şəkildə statistik qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Belə ki, sözü gedən dövrdə müsbət dinamika və əlaqənin olduğu görülməkdədir. Məqalə həmçinin, xarici investisiyalara təsir edən faktorları qısa olaraq təhlil edir. Araşdırmada ötən dövrdə investisiyaların artımı fonunda onlara təsir edən iqtisadi və vergi dəyişiklikləri və güzəştləri haqqında da müzakirələr aparılır. Müxtəlif makro və iqtisadi-siyasət dəyişənləri təhlil edilərək, xarici investisiyaların genişləndirilməsi nəticə etibarı ilə ölkənin rəqabətlik səviyyəsinin və biznesə başlama reytinglərinin artmasını özündə ehtiva etmişdir.

Məqalədə qeyd olunanlar və təhlil olunan sahələr ölkənin qeyri neft sektorunun inkişafı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və nəticə etibarı ilə iqtisadi göstəriciləri inkişaf etdirərək dünya təsərrüfatı sistemində genişmiqyaslı inteqrasiya etməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə xarici investisiyaların rolunun zəruriliyinin öyrənilməsini aktual edir. Məqalənin sonunda müəllif nəticələri əhatə edir və bir sıra siyasi tövsiyələr ilə məqaləni yekunlaşdırır.

Açar sözlər: Xarici investisiyalar, kapitala investisiyalar, sənaye istehsalı, qeyri-neft sektoru.

GİRİŞ

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və o cümlədən Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələr bazar iqtisadiyyatına keçməyə başladı. Bu da öz növbəsində beynəlxalq transmilli şirkətlərin bölgəyə gəlməsi ilə xarici investisiyaların artmasına səbəb olurdu. Beləliklə, xarici investisiyalar öz ölkələrinə iqtisadiyyatlarını məhdudlaşdırmamağa kömək edərək, yeni texnologiyaların və resursların köçürülməsinə, islahatların həyata keçirilməsinə və maliyyə institutlarının yaradılmasını sürətləndirirdi.

Hazırda bütün dünyada mövcud milli iqtisadiyyatların xarici birbaşa investisiyaların təşviqi və cəlb olunması sistemləri mövcuddur. Bu sistemlərin ayrı-ayrı ölkələrdə müəyyən fərqli cəhətlərə malik olmalarına baxmayaraq onların əsas hədəfi səmərəli və məhsuldar inkişafı ilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir.

Müasir dövrdə sənaye istehsalının inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsində yer alan hədəflərə nail olunması baxımından xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan təşkil etməklə iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektoru sənayesinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqini özündə ehtiva edir. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər üzrə vəzifələrin icrası müasir dövrdə sənayenin səmərəli və uzunmüddətli inkişafı məqsədilə təqdirəməvafiqdir.

Son 7 il ərzində iqtisadiyyatımızda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə 2010-cü il ilə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilmiş sərmayələrin həcmi 1,7 dəfə, o cümlədən xarici investisiyalar 3,5 dəfədən çox artıb. Təhlil olunan dövrdə xarici investisiyaların ümumi investisiyalarda çəkisi 24 %-dən 50 %-ə qədər çoxalmışdır. Daxili investisiyaların həcmində artmasında əsas səbəblər olaraq dövlət büdcəsi və Dövlət Neft Fondu vasitəsilə Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində sosial və istehsal infrastrukturunu səhələri üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə ayrılan vəsaitlərin həcmində artması da olmuşdur. Xarici investisiyaların artımının başlıca səbəbi isə neft və qaz istismarı ilə əlaqədar neft-qaz sənayesinə yatırılan xarici birbaşa investisiyalar olmuşdur.

Xarici investisiyaların artımı və əlavə aparılan təşkilatı islahatların nəticəsi olaraq 2018-ci il ərzində beynəlxalq reyting agentlikləri də ölkədə gedən iqtisadi islahatları yüksək qiymətləndirmiş və reytinglər stabil olaraq dəyərləndirilmişdir. Nəticə etibarı ilə "Moody" s "Investors Services" beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının kredit üzrə reytingini Ba2 olaraq təsdiq etmiş və reytingi "sabit" olaraq müəyyən etmişdir. Eyni zamanda "Fitch Ratings" beynəlxalq reyting agentliyi təyin etdiyi kredit reytingi sabit görünüşlü olub BB+ səviyyəsində saxlamışdır. O cümlədən, reyting üzrə proqnozun "Sabit"dən "Pozitiv"ə

yüksəldilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Ümumiyyətlə, kredit reytingi suveren dövlət fondları, pensiya fondları və digər xarici investorlar tərəfindən Azərbaycan kredit reytinginin yüksək qiymətləndirmək üçün dəyərləndirilməlidir. Bu göstəricilər Azərbaycan xarici portfel və birbaşa investisiyaların cəlb olunmasında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici və daxili investisiyaların həcmi xüsusi təsir göstərmişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2017-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 17,3 mlrd. manat məbləğində və ya əvvəlki ilə müqayisədə 10,5 faiz çox investisiya yönəldilmişdir. Xarici investisiyaların investisiyaların ümumi həcmində çəkisində payı isə 50 faiz həddində olmuşdur. Son 5 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına ortalama olaraq 16,925 milyon manat investisiya, o cümlədən ortalama olaraq 6,884 milyon xarici investisiya yatırılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə son 2004-2017-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən cəmi investisiyalar aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1.

Əsas kapitəla yönəldilmiş investisiyalar və ümumi həcmə də çəkisi (min manat)

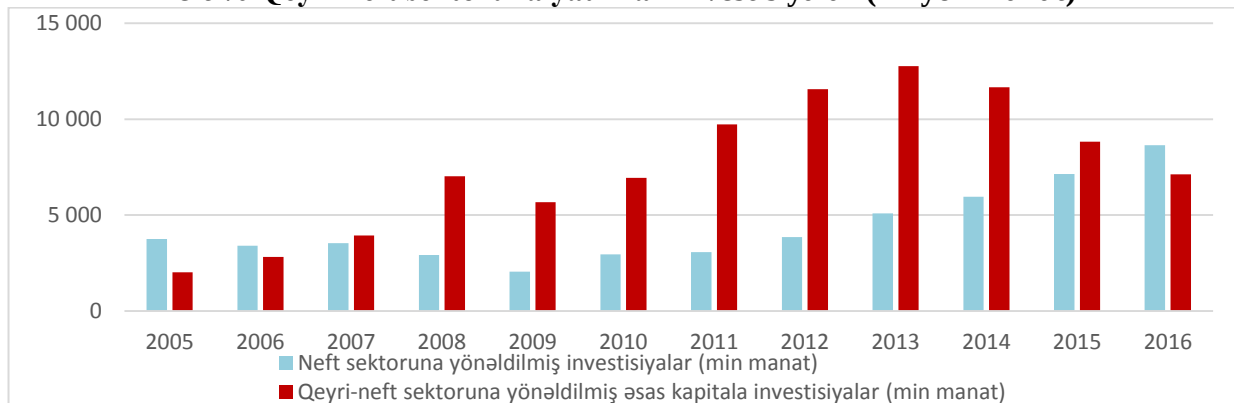
İllər	Cəmi	Xarici	Xüsusi çəkisi (%)	Daxili	Xüsusi çəkisi (%)
2007	7,471,190	2,844,494.1	38%	4,626,695.8	62%
2008	9,944,154	2,241,963.9	23%	7,702,189.9	77%
2009	7,724,945	1,645,023.0	21%	6,079,921.8	79%
2010	9,905,666	2,406,492.4	24%	7,499,173.4	76%
2011	12,799,061	2,600,083.0	20%	10,198,978.3	80%
2012	15,407,274	3,258,917.9	21%	12,148,356.5	79%
2013	17,850,816	4,671,947.7	26%	13,178,868.0	74%
2014	17,618,601	4,903,627.8	28%	12,714,973.3	72%
2015	15,957,028	6,898,513.5	43%	9,058,514.7	57%
2016	15,772,826	9,282,549.5	59%	6,490,276.3	41%
2017	17,430,340	8,665,080.6	50%	8,765,258.9	50%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018.

Təhlil olunan dövrdə, cəlb edilən xarici investisiyaların 51 faizinin qeyri-neft sektoruna, 49 faizinin isə neft sektoruna yönəldilmişdir. Əgər 2007-ci ilə qədər xarici investisiyaların çəkisi neft sənayesi sektorunda üstünlük təşkil edirdisə, daha sonrakı illərdə xarici investisiyaların tərkibində qeyri-neft sektoruna olan investisiyaların artım trendi davam etmişdir.

Diagram 1.

Neft və Qeyri neft sektoruna yatırılan investisiyalar (milyon manat)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018.

Əsas kapitala yatırılan investisiyaların mülkiyyət növlərinə görə dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətli investisiyalara bölünür. Cədvəl 2-də 2004-2017-ci illərdə əsas kapitala yönəldilmiş daxili investisiyaların mülkiyyət növlərinə görə bölgüsü verilmişdir:

Cədvəl 2.

Əsas kapitala investisiyaların mülkiyyət növlərinə görə bölgüsü (min manat)

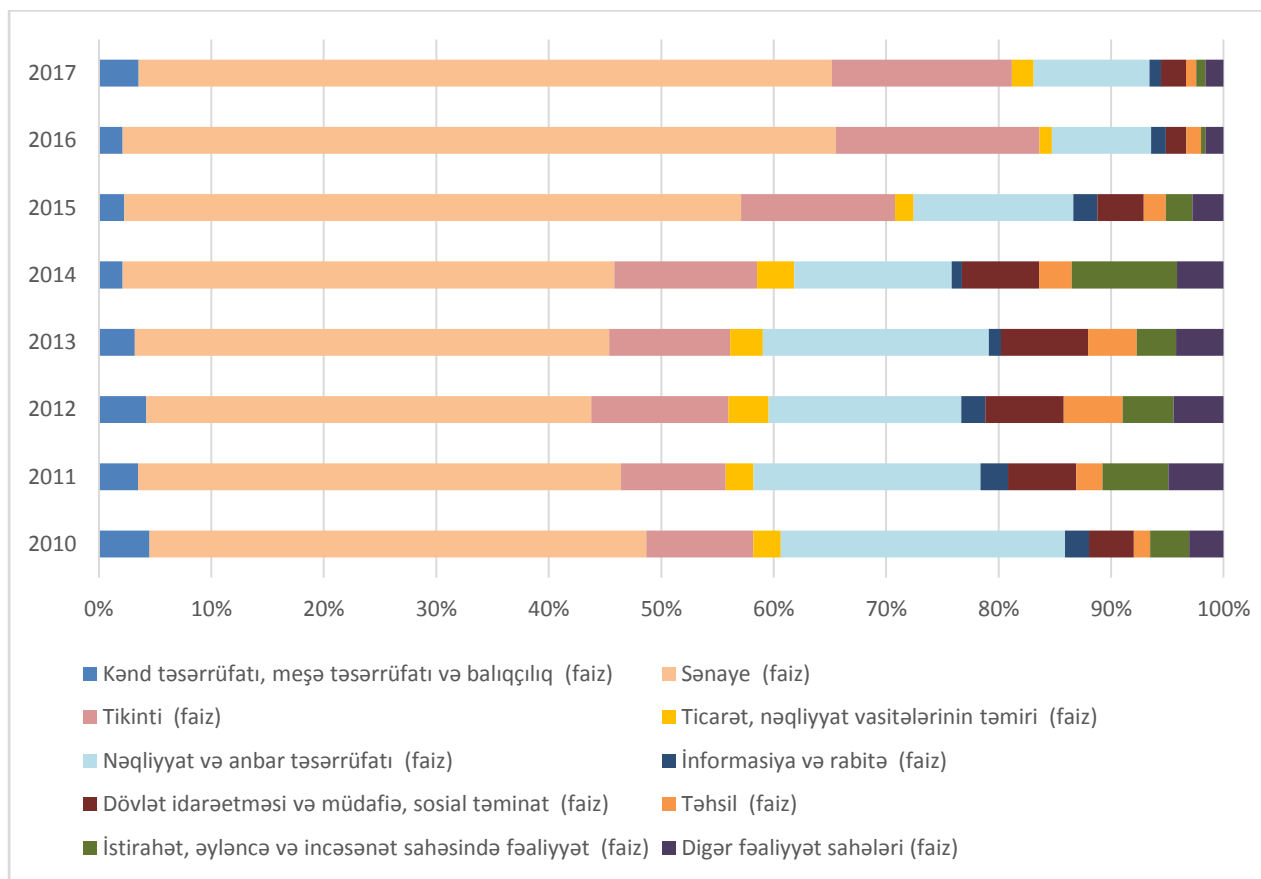
İllər	Cəmi	Dövlət	Xüsusi çəkisi, faizlə	Qeyri-dövlət	Xüsusi çəkisi, faizlə
2007	7,471,190	3,788,937.5	51%	3,682,252.4	49%
2008	9,944,154	5,953,913.2	60%	3,990,240.6	40%
2009	7,724,945	4,548,738.0	59%	3,176,206.8	41%
2010	9,905,666	6,000,899.0	61%	3,904,766.8	39%
2011	12,799,061	7,924,918.1	62%	4,874,143.2	38%
2012	15,407,274	9,420,640.0	61%	5,986,634.4	39%
2013	17,850,816	10,647,434.5	60%	7,203,381.2	40%
2014	17,618,601	9,126,744.3	52%	8,491,856.8	48%
2015	15,957,028	5,816,207.8	36%	10,140,820.4	64%
2016	15,772,826	5,250,271.7	33%	10,522,554.1	67%
2017	17,430,340	6,374,507.3	37%	11,055,832.2	63%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2018.

Əsas kapitala yönəldilmiş xarici və daxili investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə nisbətləri də fərqlidir. Bu nisbətə əsasən 2010-2017-ci illərdə yatırılan investisiyaların əsasən sənaye, ticarət və nəqliyyat sahələri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahələrinə yönəldiyi müşahidə edilmişdir. Diagram 2-də müşahidə edildiyi kimi sənaye sektoruna yönləndirilən xarici investisiyalar uzun illər ərzində üstünlük təşkil etmişdir. Bu baxımdan sənaye sektoru qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində əsas prioritet sahə hesab edilir. Bu məqsədə çatmaq üçün Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə fəaliyyət istiqamətlərini rəhbər tutulmaqla, 2016-2020-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırma sahəsində, mövcud aktivlərin optimallaşdırılması, rəqabətə davamlı sektorların yaradılması və maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi hədəfləri üzrə əsas prioritet sahələr müəyyən edilmişdir.

Diagram 2.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə yönəldilmiş investisiyalar (faizlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017.

Nümunə olaraq qeyd edilməlidir ki, 2017-ci ildə milli iqtisadiyyatda yönəldilmiş investisiyalara nəzər salsaq ayrı-ayrı sektorlar üzrə investisiyaların nisbətinin aşağıdakı şəkildə mövcud olmuşdur (faizlə);

- sənaye üzrə - 60,5 %;
- tikinti – 15,8 %;
- nəqliyyat və anbar təsərrüfatı – 10,2 %;
- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə - 3,5 %;
- ticarət, nəqliyyat və vasitələrinin təmiri – 1,9 %;
- turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə - 1,2 %;
- informasiya və rabitə - 1,0 %;
- dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat – 2,2 %;
- təhsil – 1,0 %;
- istirahət, əyləncə və incəsənət - 1,0 % və s. olmuşdur.

Diagram 2-dən göründüyü kimi 2014-ci ildən sənaye sahələrinə yönəldilən investisiyaların cəmi investisiyalarda çəkisi daha da artmışdır. Xarici investisiyaların artması sənayenin səmərəliliyini artırmış və məhsuldarlığın çoxalmasına təkan vermişdir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Xarici investisiyaların artımı fonunda sözü gedən dövr ərzində Cədvəl 3 daha ətraflı olaraq cəmi sənaye istehsalı üzrə əsas iqtisadi və istehsalat göstəriciləri yer almışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2016-cı ildə sənaye məhsullarının istehsal miqdarı 2010-cu il ilə müqayisədə 1.5 dəfə artmışdır.

Bu baxımdan milli iqtisadiyyatımızda özünün texnoloji səviyyəsini yüksəltməyə və dünya bazarında rəqabətə uyğun milli istehsal kompleksləri yaratmağa imkan verə bilən struktur və yenidənqurma işləri həyata keçirilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkədəki mövcud durumu araşdırsaq görə bilərik ki, aşağıdakı 3 problemi həll etmək zərurəti milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması baxımından qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin zəruriliyini şərtləndirmişdir:

- ölkə iqtisadiyyatını səmərəli şəkildə dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası;
- sistem transformasiyasının həyata keçirilməsi;
- iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması.

Cədvəl 3.

Ümumi sənaye istehsalı sektoru üzrə iqtisadi göstəricilər

İllər	Sənaye məhsulları həcmi, mln. AZN	Sənaye İstehsalı İndeksi	Müəsisə və fərdi sahibkarların sayı (ədəd)	Əsas vəsaitlərə investisiyalar mln AZN	Orta Aylıq əmək haqqı, AZN	Əsas aktivlər fondu mln AZN	Əmək haqqı fondu (illik), mln AZN	Material xərclərinin cəmi xərclərdə payı, %
2010	5,736	109.4	11353	510.1	312.9	4,869.0	354.3	68.4
2011	6,392	107.1	12735	847.9	345.7	5,162.2	374.7	55.6
2012	7,032	105.4	14374	861.2	388.1	5,623.4	422.6	52.8
2013	7,244	105.8	14712	888.9	421.8	5,976.6	514.7	45.5
2014	8,072	102.2	16321	644.6	473.4	7,352.4	594.6	49.5
2015	7,881	107.0	17489	482.9	514.5	7,710.3	618.3	43.7
2016	8,900	101.0	17784	424.3	542.9	8,082.0	616.3	51.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017.

Daha ətraflı 2016-cı il üzrə sənaye istehsalına nəzər saldıqda cəmi istehsal fəaliyyətinin hansı istehsal sahələrindən formalaşdığını görə bilərik.

Cədvəl 4.

2016-cı il üzrə ümumi sənaye istehsalı üzrə iqtisadi göstəricilər

2016-cı ildə cəmi sənaye istehsalının alt sənayeləri	Sənaye məhsulları həcmi, mln AZN	Sənaye istehsalı İndeksi	Müəsisə və fərdi sahibkarların sayı, ədəd	Əsas vəsaitlərə olan investisiyalar mln. AZN	Orta aylıq əmək haqqı, AZN	Əsas aktivlər fondu, mln. AZN
Qida məhsullarının istehsalı	3257.0	104.8	4681.0	63.6	371.6	910.4
Koks və neft məhsullarının istehsalı	2473.0	90.9	3.0	88.4	890.7	918.3
Maşın və avadanlıq quraşdırılması	685.1	110.7	789.0	21.7	1042.0	603.5
Tikinti materiallarının istehsalı	397.2	90.0	2064.0	27.6	592.1	1291.0
Kimya məhsulları istehsalı	374.2	88.8	186.0	18.5	718.8	455.8
Əsas metallar istehsalı	287.5	100.3	78.0	1.3	610.6	567.8
Qida, içki və tütün istehsalı	208.0	94.4	337.0	4.1	494.8	453.0
Rezin və plastik məmulatlar istehsalı	182.0	124.5	2796.0	17.1	472.0	187.3
Avtomobillərin, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	155.1	117.0	15.0	0.0	439.9	26.6
Maşın və avadanlıq istehsalı	154.9	83.8	123.0	10.0	373.5	799.6
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	133.2	120.7	1399.0	95.6	572.2	212.6
Tekstil sənayesi	97.0	260.9	202.0	0.0	299.4	393.3
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	89.4	101.3	29.0	0.5	487.6	413.5
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	82.6	333.8	108.0	18.2	586.8	329.5
Geyim və parçalar istehsalı	61.1	141.0	1031.0	10.5	405.2	64.8
Media çap edilməsi və bərpası	60.2	108.7	774.0	1.0	414.6	45.6
Mebel istehsalı	58.4	109.0	987.0	26.3	348.4	46.7
Kağız və kağız istehsalı	55.8	102.6	78.0	0.0	528.3	90.9
Tütün məmulatları istehsalı	41.5	91.8	8.0	0.8	416.8	61.5
Dəri və s. məhsulların istehsalı	13.6	68.2	191.0	0.0	520.1	17.2
Mebel və mebel istehsalı, ağac və ağac məhsullarının istehsalı	12.1	174.5	723.0	17.8	528.6	50.4
Digər avadanlıqlarının istehsalı	11.2	103.2	14.0	1.3	455.8	116.0
Əsas dərman məhsulların istehsalı	1.0	122.4	15.0	0.0	577.9	5.3
Digər istehsal	8.5	66.3	1153.0	0.0	407.9	21.4
Cəmi sənaye istehsalı	8900	101.0	17784.0	424.3	542.9	8082.0

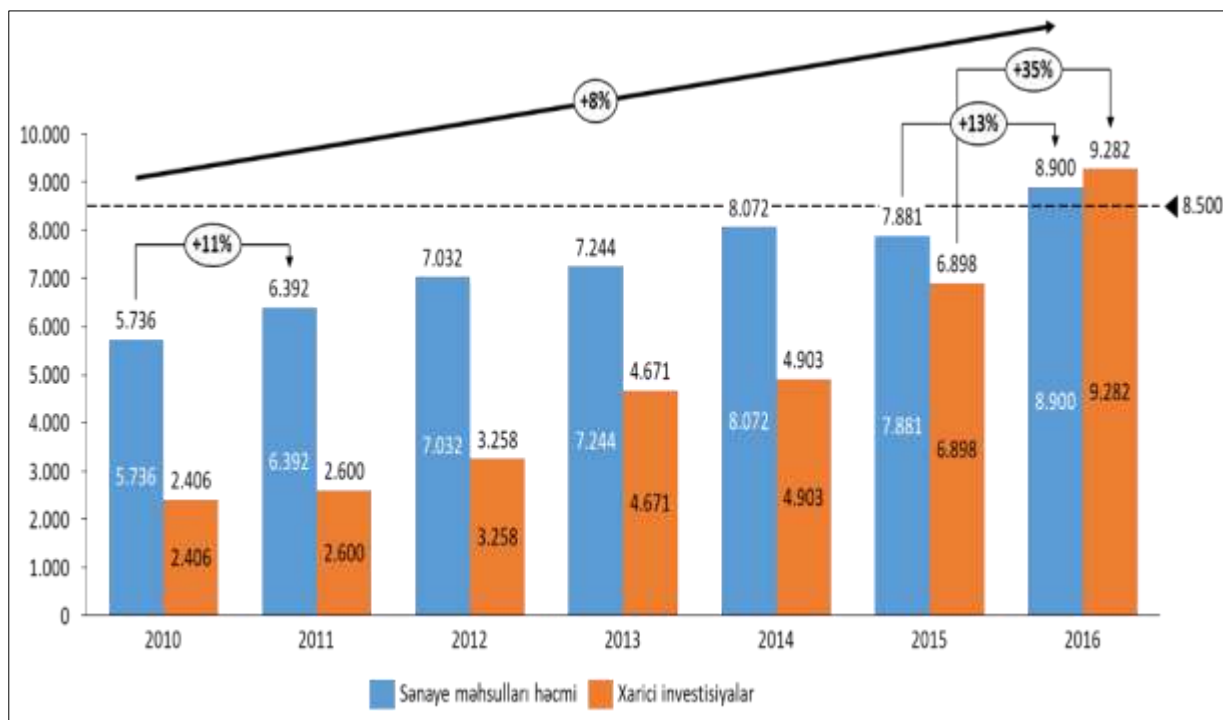
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017.

S.Estrin və M.Uvaklik birgə müəllif olduqları Balkan ölkələrində xarici investisiyalara təsir edən faktorlar üzrə araşdırmada xarici investisiyaların iqtisadi inkişaf və sənaye istehsalının dayanıqlılığı üçün zəruri hesab vasitə hesab edilir. Müəlliflər həmçinin xarici investisiyalara təsir edən əsas üç faktorları qeyd edirlər. Birinci faktor olaraq iqtisadiyyatın həcmi baxımından ÜDM artımı və sənaye istehsalı qeyd edilir. İkinci faktor olaraq inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrindən olan məsafə (paytaxt şəhərlər arasında) və sonuncu faktor olaraq isə ayrı-ayrı institutların inkişafı və təşkilatı infrastrukturunun keyfiyyəti qeyd edilir. Həmçinin, araşdırmada milli iqtisadiyyatların iqtisadi artımı, sənaye istehsalı, əmək haqqı, təbii resursların mövcudluq səviyyəsi və s. kimi faktorları xarici investisiyalara təsir edən endogen və ekzogen şokların izahı yer alır.

Xarici investisiyaların artırılması Strateji Yol Xəritəsində yer aldığı kimi sənaye istehsalının artımı üçün əsas lokomotiv hesab edilir. Birbaşa xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsi məqsədilə ölkədə mövcud ekosistemin qiymətləndirilməsinin dörd əsas ölçüsü nəzərə alınması məqsədə uyğun hesab edilir. Bunlara daxildir: iqtisadi əsaslar, xarici investisiyalar üçün biznes mühitinin əlverişliliyi, normativ tənzimləmənin keyfiyyəti və qanunun aliliyi. Diaqram 3-də müşahidə edildiyi kimi milli iqtisadiyyatımızda illər üzrə sənaye istehsalı məhsullarının həcmi ilə xarici investisiyalar arasında əlaqənin müsbət dinamikası mövcud olmuşdur. Təkcə 2016-cı ildə xarici investisiyalar əvvəlki illə müqayisədə 35% artdığı halda, sənaye istehsalında artım 13% təşkil etmişdir. Nəzərə almalıyıq ki, iqtisadiyyata yatırılan investisiyalar zaman baxımından daha uzunmüddətli dövrdə milli iqtisadiyyata öz təsirini göstərəcəkdir.

Diaqram 3.

Xarici investisiyalar və sənaye istehsalı arasında dinamika (mln. manat)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2017.

Təhlil olunmuş dövrdə sənaye məhsulları və xarici investisiyaların həcmi 2016-cı ilin sonuna qədər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qeyd olunan dövrdə xarici investisiyalar ortalama olaraq 26% artsa da, sənaye məhsulları artımı 8% olmuşdur. Sənaye istehsalı dinamikası eyni səviyyədə müşahidə olunmasa da xarici investisiyalar ilə cəmi sənaye istehsalı arasında korrelyasiya əmsalı müsbət 0.91 təşkil etmişdir. Sözü gedən illər ərzində sənaye istehsalında müsbət dinamika xarakterizə olunsada, təkcə 2015-ci ildə istehsal həcmində 2.5% geriləmə müşahidə olunmuşdur. 2015-ci ildə azalmanın səbəbi ölkədə həmin ildə baş verən iki ardıcıl devalvasiya ilə əlaqədardır.

Hazırda Azərbaycanın ağır sənaye və maşınqayırma sektoruna birbaşa xarici investisiyaların qoyuluşu, xüsusilə yerli investisiyaların səviyyəsi ilə müqayisədə məhduddur. 2014-cü ildə ÜDM-də birbaşa xarici investisiyaların payı 25 faiz təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə bu göstərici Gürcüstanda 74 faiz, Qazaxıstanda 61 faiz, Türkmənistanda 55 faiz, Ukraynada isə 49 faiz olmuşdur. Bu baxımdan bir çox dövlətlər struktur adaptasiyası dövrünü yaşamış və qazanılmış təcrübəyə malikdirlər. Odur ki, xarici investisiyaların cəlb edilməsi zamanı həyata keçirilən zaman mütərəqqi dünya təcrübələri nəzərə alınmalıdır.

Xarici investisiyaların çoxalması nəticə etibararı ilə sənaye istehsalının artıracaq və qeyri-neft sektoru üzrə fəaliyyətin iqtisadi aktivliyi səmərəli təşkil ediləcəkdir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi bilavasitə sənaye institutlarının infrastruktur keyfiyyəti, səmərəli fəaliyyəti səciyyələndirən biznes mühitinin yaradılması faktoru, xarici investisiyaların artırılmasının təşviqi üçün əsas istiqamətlərdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət orqanlarında qeydiyyatda alınmasını sürətləndirmək üçün “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqi, son dövrlərdə Vergi Məcəlləsinə edilmiş əlavə və dəyişikliklər fonunda, vergi güzəşt və azadolmalarının sayının artması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmışdır. Həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq sənaye və emal sahələri üzrə sənaye və texnologiyalar parkları yaradılmışdır. Həmin parklarda fəaliyyət göstərən sahibkar subyektləri 7 il müddətinə mənfəət (gəlir), əmlak və torpaq vergilərindən azad edilmişdir.

2016-cı ildən başlayaraq investisiya təşviqi sənədini alan sahibkarların 7 il müddətinə əldə etdikləri mənfəətin 50 faizi mənfəət vergisindən, bu fəaliyyətdə istifadə etdikləri əmlaka və torpaqlara görə vergilərdən azad edilmişdir. Eyni zamanda, investisiya təşviqi sənədini almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən müvafiq təsdiqedic sənəd əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı zamanı 7 il müddətinə əlavə dəyər vergisindən və gömrük rüsumlarından azad edilmişdir. 2016-cı il fevralın 1-dən etibarən 7 il müddətində yerli bank və xarici bankın filialı tərəfindən fiziki şəxslərin əmanəti üzrə ödənilən illik faiz gəlirləri, habelə investisiya qiymətli kağızları üzrə ödənilən dividend, diskont faiz gəlirləri gəlir vergisindən azad edilmişdir. Habelə ixrac olunan məhsulların növlərindən asılı olaraq, qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilir. “Gömrük tarifi haqqında” 13 iyun 2013-cü il tarixli qanununda gömrük

sərhədidən keçirilən malların gömrük rüsumuna cəlb olunması üzrə 20 istiqamətdə azadolma nəzərdə tutulmuşdur. Xarici investisiya qoyuluşunun qorunması məqsədilə “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” qanun milli iqtisadiyyatın xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəlmişdir.

Eyni zamanda ölkədə biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2015-ci ilin noyabr ayından 2 il müddətinə dayandırılmış, lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin və icazələrin sayı azaldılmışdır. Lisenziyaların verilməsi üçün tələb olunan prosedurlar sadələşdirilmiş, elektron gömrük xidmətləri genişləndirilmiş, vergi inzibatçılığı daha da təkmilləşdirilmişdir.

Nəticə etibarilə Azərbaycan bir sıra nüfuzlu iqtisadi inkişaf indeksləri üzrə göstəricilərdə müsbət irəliləyişə nail olmuşdur. “Doing Business 2019” hesabatına görə 2009-2017-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış 27 islahatdan 7-si qeydiyyat sahəsi ilə, 5-i vergitutma sahəsi ilə bağlı olmuşdur. “Biznesə başlama” indikatorunda Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş “Etalon Qanunvericiliyə Yaxınlıq” (DTF) indeksi 97,75 % təşkil etmişdir ki, bu da ölkəmizin dünyada kifayət qədər yüksək standartlar istiqamətində iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsini ehtiva edir. Bu gün ölkəmiz “Biznesə başlama” indikatoru üzrə dünyada 5-ci, postsovet ölkələri arasında isə 1-ci yerdədir. Bir başqa hesabatda, belə ki, 2017-2018-ci illər üzrə “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda iqtisadiyyatımız əvvəlki hesabatla müqayisədə mövqeyini 2 pillə yaxşılaşdıraraq 138 ölkə arasında 35-ci mövqeyə yüksəlmiş və bu göstərici üzrə MDB məkanında liderlik mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan Qlobal İmkanlar İndeksində 2009-cu ildən əhəmiyyətli müsbət addımlara nail olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə 78-ci pillədən 2015-ci ildə 58-ci pilləyə qədər irəliləmişdir.

Y E K U N

Məqalədə Azərbaycanda xarici və daxili investisiyaların qiymətləndirilməsi məqsədilə sənaye istehsalı göstəriciləri və investisiyaların dinamikası analiz edilmiş və dəyişənlər arasındakı əlaqələr təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, xarici investisiyalara təsir edən faktorlar analiz edilmiş və bir sıra ölkələrdə olduğu kimi milli iqtisadiyyatımızda xarici investisiyalara təsir edən faktorlar olaraq iqtisadi artım, sənaye istehsalı və institutların infrastrukturunun inkişafı və vergi təşviqləri istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər təhlil edilmişdir. Qeyd olunan tədbirlərin reallaşdırılması məqsədilə bilavasitə sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair əsas strateji hədəflərin belə ki, mövcud aktivlərin optimallaşdırılması, rəqabətə davamlı sektorun yaradılması, və maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nail oluna bilər.

Bundan başqa, xarici investisiyalar ilə sənaye istehsalı arasında korrelyasiya testi həyata keçirilmiş və məlum olmuşdur ki, bu dəyişənlər arasında güclü müsbət əlaqə mövcuddur. Bununla əlaqədar olaraq, dayanıqlı inkişaf və sabitliyin təmin olunması, habelə orta və uzun

müddətli dövr üzrə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün iqtisadiyyatın post-neft dövrünün çağırışlarına uyğun olaraq diversifikasiya olunması, xarici investisiyaların artırılması üzrə yeni vergi güzəştlərin tətbiqi və investisiya təşviqinin sürətləndirilməsi, Dövlət Neft Fondundan xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində büdcəyə köçürmələr hesabına səmərəli investisiya təşviqi layihələrin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir.

Beləliklə, xarici investisiyaların iqtisadiyyatda rolu, xüsusilə sənaye istehsalı arasında rolu araşdırılmış və müəyyən olunmuşdur ki, sənaye istehsalı ilə xarici investisiyalar arasında müsbət güclü əlaqə var. Sənaye istehsalının artımı fonunda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi xarici investisiyaların artımı ilə nail oluna bilər. Bununla əlaqədar olaraq, İqtisadiyyat Nazirliyi, Energetika Nazirliyi, AzPromo, Dövlət Neft Fondu və Vergilər Nazirliyi sənaye sektorunun əsas iştirakçılarının səmərəli fəaliyyəti üçün tədbirlər planı həyata keçirməli və nəzarət mexanizmlərinin formalaşması geniş vüsət almalıdır. Bu məqsədlə, xarici investisiyaların sənayenin ayrı-ayrı sektorlarına cəlb edilməsi yolları baxımından inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələri araşdırılmalı və qabaqcıl ölkələrin iqtisadiyyatlarında stimullaşdırıcı alətlərdən istifadə nümunələri tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten. Bakı: 2018
2. Dövlət Statistika Komitəsi, “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” 2018, s. 571.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Bakı: 2017
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, “2003-2011-ci illərdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafı”, buraxılış 7-2011, s. 11.
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi 2016,
6. Azərbaycan Respublikasının Ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair strateji yol xəritəsi, http://minenergy.gov.az/upload/files/Dovlet_proqramlari/strateji_yol_xeriteleri/-agir_senaye_masinqayirma_SYX.pdf
7. Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: 2018
8. Azərbaycan Vergilər Nazirliyi, 2018
<http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf>
9. Saul Estrin & Milica Uvalic, “Foreign direct investment into transition economies: Are the Balkans different?”. Discussion paper Series. London School of Economics: July 2013
10. Trading Economics, Azerbaijan Credit Rating 2017, <https://tradingeconomics.com-azerbaijan/rating>
11. World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2017
<http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobal-CompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>
12. <http://e-qanun.az>

*Алиханов Абдулла Эльмар оглы, докторант,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Адрес: AZ1001, Азербайджан, Баку, ул. Истиглалият 6.
E-mail: aalikhanov@ada.edu.az
© Алиханов А.Е., 2019*

Р Е З Ю М Е

АНАЛИЗ РОЛИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО

Для многих развивающихся стран прямые и внутренние инвестиции играют первостепенную роль в реализации макроэкономической политики страны и укреплении фискальной и макроэкономической стабильности. Основываясь на эмпирических моделях повышение производительности инвестиций, передача технологий из одного государства в другое, повышение занятости, обеспечение макроэкономической стабильности и экономического роста развивающихся стран создают условия для диверсификации экономики.

Эта статья базируется на обзоре общих капитальных вложений в Азербайджане. Затем следует анализ тенденций иностранных инвестиций в нефтяной и ненефтяной сектор. Чтобы лучше понять и оценить влияние иностранных инвестиций, мы проанализировали иностранные инвестиции в связи с общим объемом производства в Азербайджане в 2010-2016-х годах. Что касается отношений, мы отметили их положительную динамику в течении указанного периода. В статье также представлены типы источников, влияющих на иностранные инвестиции с точки зрения эндогенных и экзогенных факторов. В статье также обсуждаются направления улучшения и изменения экономических условий, влияющих на положительные иностранные инвестиции в Азербайджане. Анализируя различные переменные макро и политических изменений, мы пришли к выводу, что улучшения, направленные на расширение иностранных инвестиций, повысили конкурентоспособность страны и повысили ее рейтинг в мире.

В статье подчеркивается и анализируется актуальность роли иностранных инвестиций в устойчивом развитии национальной экономики, развитии не нефтяного сектора страны, привлечении иностранных инвестиций и, в конечном итоге, улучшение показателей национальной экономики в мировой экономической системе и широко-масштабной интеграции в мировую экономическую систему. В конце этой статьи автор подводит заключение и дает несколько политических рекомендаций.

Ключевые слова: экономическое регулирование, таможенный тариф, экономическая безопасность, административные правила, импортная пошлина, экспортная пошлина.

Abdulla Elmar Alihanov, PhD student,

Azerbaijan State University of Economics,

Address: Az1001, Baku, Azerbaijan, 6 İstiglaliyat Street.

E-mail: aalikhanov@ada.edu.az

© A.E. Alikhanov, 2019

A B S T R A C T

ANALYSIS OF THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENT IN ECONOMY AND INFLUENCE ON INDUSTRIAL PRODUCTION IN AZERBAIJAN

For many developing countries, foreign direct and domestic investment play paramount importance for implementing the macroeconomic policies of the country and boosting fiscal and macroeconomic stability. Based on empirical models, investments enable diversifying the economy, increase the productivity of firms and households, transfer technology from one country to another, increase employment and support economies of emerging economies by ensuring macroeconomic stability and economic growth.

This thesis is based on the assessment of total capital investments including foreign investments in Azerbaijan economy. Then the thesis is followed by statistical and trend analyses of foreign investments in oil and non-oil sector in the economy. In order to get better information and effect of foreign investments the article also analyzed foreign investments in the relationship with total manufacturing productions during 2010-2016 years in Azerbaijan. Regarding the relationship, we noticed positive dynamics during the aforementioned period. The thesis also provides types of sources affecting foreign investments in terms of endogenous and exogenous factors. The improvements and changes in economic conditions affecting positively foreign investments is also discussed in this paper. By analyzing various macro and policy changes variables, we concluded how improvements aiming to expand foreign investments upgraded the country's competitiveness and doing business rating in the world.

All areas and trends discussed and analyzed in the thesis emphasize the indispensable role of foreign investments in the sustainable development of the national economy by developing the non-oil sector of the country, attracting foreign investments, and improving the indicators of the national economy in the global economic system. At the end of this paper, the author delivers the conclusion and a few several recommendations.

Keywords: foreign investments, capital investments, industrial production, non-oil sector.

*Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,*

Ünvan: AZ1122, Azərbaycan, Bakı şəh., H.Zərdabi küç.88^a.

E-mail: asif5252@rambler.ru

©Mustafayev A.M., 2019

UOT 005-027.21

DÖVLƏT SEKTORUNUN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ KORPORATİV İDARƏETMƏ

X Ü L A S Ə

Təqdim olunmuş məqalədə Azərbaycanda dövlət sektorunun tənzimlənməsində korporativ idarəetmə sisteminin rolu və əhəmiyyəti haqqında bəhs edilir. Bu istiqamətdə dövlət sektorunda korporativ idarəetmə sisteminin tətbiqi imkanları, mövcud vəziyyət göstərilir, müqayisəli qiymətləndirmələr aparılaraq təkliflər irəli sürülmüşdür. Xüsusən də, korporativ idarəetmədə mövcud beynəlxalq modellər dəyərləndirilmiş, onların müsbət cəhətləri öyrənilərək tətbiqi imkanları qiymətləndirilmişdir.

Məlumdur ki, müasir dövr üçün dövlət sektoru-milli iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olmaqla dövlətin bütün səviyyələrdə orqanları üzrə idarəetməni özündə birləşdirən, mürəkkəb mexanizmə malik olan və ictimai-iqtisadi münasibətləri reallaşdıran bir növ “iqtisadi sistemdir”. Onun miqyasını müəyyən etmək, xüsusən də real sektor baxımdan müdaxilə imkanlarını dəqiqləşdirmək müasir iqtisadiyyatın ən vacib və aktual məsələlərindən hesab olunur. Bu aspektdən çıxış edərək məqalədə qeyd edilir ki, ənənəvi yanaşmaya görə dövlət sektorunun maddi bazasını fəaliyyət baxımdan idarə olunan mülkiyyəti təşkil etdiyindən onun müdaxilə imkanları və miqyası da o bazaya əsasən olmalıdır. Xüsusən vurğulanır ki, ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi resurslar, onların bölgüsü və ona müvafiq iqtisadi seçimin edilməsi subyekt olaraq hələ ki, dövlət sektorunun sərəncamında olan məsələlərdəndir. Bu amil mövcud təbii inhisarçılıq ilə birləşərək daha da möhkəmlənmiş hal almışdır. Son dövrlər dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər sosial-iqtisadi inkişafın daha da dayanıqlı olması iqtisadi artımın davamlı olması ilə daha çox səciyyələnir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində dövlətin iqtisadi roluna, xüsusən də, dövlət sektoru üzrə fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirildiyinin şahidi oluruq. Bu aspektdə beynəlxalq təcrübədə dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin tətbiqi daha çox diqqəti cəlb eləyir. İstər İEO-lərdə, istərsə də İEOÖ-lərdə korporativ idarəetmənin bu sektorda tətbiq olunması müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Məqalədə göstərilir ki, ölkəmizdə 2010-cu ildən başlayaraq dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin tətbiq olunması ilə bağlı tədbirlər genişlənmişdir. Korporativ idarəetmənin tətbiqi imkan verəcəkdir ki, çevik bazar prinsiplərinə uyğun dövlət sahibkarlığı formalaşsın, dövlət müəssisələrinin idarə edilməsində səmərəlilik əldə olunsun və ümumi iqtisadi inkişafda rəqabət mühiti daha da sağlam mühit olsun. Xüsusən də, ölkədə milli iqtisadiyyatın rəqabət-qabiliyyətinin artırılması baxımından bu idarəetmə formasının əlavə stimullar yaratması şübhəsizdir. Bununla əlaqədar, dövlət sektorunda korporativ idarəetmənin tətbiq olunması, həmçinin Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində əsas hədəf kimi göstərilən dövlət-özəl əməkdaşlığını genişləndirəcək və daha səmərəli edəcəkdir.

Aşar sözlər: dövlət sektoru, dövlət tənzimlənməsi, korporativ idarəetmə, model, miqyas, milli iqtisadiyyat, Strateji Yol Xəritəsi.

GİRİŞ

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” [6] imzaladığı sərəncam əsasında dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə qaydaları tənzimlənəcək, müəyyən standartlar tətbiq ediləcəkdir. Əsas məqsəd yenə burda şəffaflığın artırılması ilə yanaşı bazar sistemi üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisələrdə korporativ idarəetmə tətbiq baxımından eyni nəticələri verməyə bilər. Bunun üçün ilk öncə müəssisə daxilində auditin aparılması, həmçinin uçotun mütərəqqi edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və aktivlərdən səmərəli istifadə olunması aktualıq kəsb edir ki, bu da imzalanan sərəncamda nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi bir tərəfdən dövlət sahibkarlığının, digər tərəfdən isə özəl sektor ilə sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Xüsusən də, dövlət müəssisələri üzrə dövlətin iqtisadi siyasətində tənzimləmənin səhədlərinin dəqiq müəyyən olunması digər sektorlar üçün şəffaflıq baxımından əlavə stimula yaradacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin genişləndirilməsi həm nemətlər bazarında, həm də pul bazarında müəyyən tarazlığın əldə olunmasına şərait yaradacaqdır [1, s.45]. Məlumdur ki, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etməsi maliyyə bazarının bu sahə üzrə əməliyyatlar baxımından geri qalmasını şərtləndirir. Bir çox ölkələrdə fond bazarının kapitallaşmasının 20-50%-nə qədərini dövlət müəssisələrinə aid qiymətli kağızlar təşkil edir ki, bu ölkələrə Malayziyanı, Hindistanı və s. aid etmək olar [2].

Korporativ idarəetmənin tətbiqi dövlət müəssisələrinin dövlət büdcəsi yükünü azaldacaq və əlavə dividəntlər gətirəcəkdir. Bu həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı ildə imzaladığı “Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı və əsas iqtisadi sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlərə uyğun olduğunu da söyləmək lazımdır. Belə ki, əsas prioritetlərdən olan dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı korporativ idarəetmə baxımından daha da genişlənəcəkdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Dövlət sektorunun fəaliyyəti, onun özəl sektor ilə korporativ əlaqələri dövlət tənzimlənməsində yeri ilə bağlı xarici ölkə iqtisadi ədəbiyyatlarında yetərli dərəcədə tədqiqatlar aparılmışdır. Onlara əsasən aid etmək olar: H.A.Абдуллаев. «Государственный сектор экономики переходного периода». М.:2003. (Müəllif əsərində əsasən keçid dövründə olan ölkələrin iqtisadiyyatında formalaşan dövlət sektorunun fəaliyyət mexanizmini açır, onun funksiya və təsir imkanlarını qiymətləndirir). К.Яновиский. «Размеры государственного сектора экономики». Вопросы экономики. № 9, 2004. (Müəllif məqaləsində əsasən dövlət sektorunun miqyası üzrə araşdırmalar edir və qeyd edir ki, əsas etibarilə miqyas onun malik olduğu mülkiyyət payına görə hüdudlanır və təsir imkanları da ondan irəli gəlir). А.Илларионов, Н.Пивоварова “Размеры государства и экономический рост”. М.: 2002. (Müəllif dövlət sektorunun miqyası və iqtisadi artım arasında əlaqələrə toxunur və qeyd edir ki, əsas etibarilə dövlət sektorunun miqyası onun ÜDM-in artırılması üzrə fəaliyyətinə istiqamətlənməlidir. Belə ki, miqyasın daha da iri olması deyil, daha da effektiv olması prinsipi qəbul edilməlidir).

Э.Аткинсон, Дж.Стиглиц “Экономической теории государственного сектора”. М.,1995. (Ümumən müəlliflər dövlət sektorunun mahiyyətini, onun iqtisadi ifadəsini, müxtəlif ölkələrdə ona yanaşmaları və miqyasını əsərdə təqdim etmişlər). Ф.И.Шамхалов “Государство и экономика: основы взаимодействия: -М.: 2000. (Müəllif əsərində ümumən nəzərdə tutulan dövr üçün dövlətin iqtisadi mövqeyinə toxunmuş, iqtisadiyyatda oynadığı rol və funksional fəaliyyətini araşdırmışdır). П.В.Савченко, И.А.Погосова, Е.Н.Жильцова, Е.В.Балацкий. “Экономика общественного сектора”. Москва Инфра-2010. (Müəlliflər ümumən dövlət sektoruna ictimai sektor nisbətində yanaşmış, onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün mövqeyini ortaya qoymuşlar. Əsas etibarilə diqqət sosial sahənin üzərində cəmlənmiş və qeyd edilmişdir ki, ictimai və iqtisadi maraqların təmin olunması baxımından dövlət sektoru əsasən tənzimləmə amilinə daha çox yer verməlidir) və sair aid etmək olar.

Göründüyü kimi araşdırılan mövzu ilə bağlı nəzəri dəyərləndirmələr xarici, xüsusən də rus elmi-tədqiqat sahəsində geniş müzakirə edilmişdir. Hətta problem ictimai xarakter daşımaqla onun hüquqi, iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı sosial aspektləri də ortaya qoyulmuşdur.

Məqalədə mövzunun araşdırılması zamanı bir sıra iqtisadi metodlardan geniş istifadə edilmişdir. Onlara: ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, qrafik, statistik, subyektiv yanaşma və s. aid etmək olar. Tətbiq edilən metodların vasitəsi ilə bir sıra maraqlı nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə edilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Dövlət müəssisələrinə korporativ idarəetmənin tətbiqi ilə mülkiyyət bazasında nəzarət, fəaliyyət və idarəetmə baxımından mövcud qanunvericilik bazada müəyyən dəyişiklik edilməsinə ehtiyac olacaqdır. Xüsusən də, Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinə aid olan 20 ən iri müəssisələrdə korporativ idarəetmənin tətbiqi məqsəduyğundur. Daha öncədən qeyd etdiyimiz kimi dövlət sektoru üzrə vahid hüquqi bazanın yaradılmaması qeyd olunan prosesi ləngidən amillərdən hesab olunur. Belə bir qanunvericiliyin formalaşması özlüyündə dövlət mülkiyyətinin məqsədlərini formalaşdırmağa, strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrin müəyyən edilməsinə, təsərrüfat daxili fəaliyyətlərin səmərəli idarə edilməsinə, nəticədə hesabathıqın, şəffaflıqın gücləndirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bunun üçün dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin fəaliyyəti üzrə vahid dövlət siyasəti həyata keçirilməlidir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinə aid olan iri müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri, maliyyə məlumatları ictimaiyyət üçün bir o qədər də açıq deyildir. Həm Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə [3] çatmaq, həm də sağlam rəqabət mühitinin yaradılması üçün yüksək keyfiyyətli və etibarlı iqtisadi göstəricilər tələb olunur. Bu sahədə ölkəmizdə müəyyən problemlər vardır. Məhz korporativ idarəetmənin tətbiqi bu sahədə müəyyən müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxaracaqdır. Bu sahədə hələ ki, 3 normativ akt fəaliyyət göstərir. Onlara:

1. “Səhmlərin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı;

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “İri dövlət müəssisələrində maliyyə və biznes fəaliyyətinin şəffaflıq-səmərəliliyinin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər planı”;

3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “İri dövlət şirkətlərinin gəlir və xərcləri haqqında”.

Özəlləşmə prosesinin başladığı gündən (1996-2016) bu günə qədər 20 iri dövlət müəssisəsindən 16-sının artıq səhmdar cəmiyyətinə çevrildiyini qeyd edə bilərik. Səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsinə baxmayaraq bu müəssisələr (SOCAR istisna olmaqla) ölkənin fond bazarında ciddi mövqeyi nümayiş etdirə bilməmişlər. Bu sahədə yalnız ARNDŞ-ni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, onun mütərəqqi beynəlxalq təcrübələri mənimsədiyini söyləyə bilərik.

Beynəlxalq təcrübə. Müasir dövrdə dövlət mülkiyyətinə aid olan müəssisələr Mərkəzi Asiyada, Şərqi Avropa ölkələrində ciddi bazar iştirakçılarına çevrilmişlər. Həmin ölkələrdə geniş miqyaslı özəlləşdirmənin həyata keçməsinə baxmayaraq dövlət sektoru bir sıra göstəricilər üzrə ÜDM-də xüsusi çəkiyə malikdir (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Bəzi ölkələrdə dövlət müəssisələrinin ÜDM-də çəkisi.

Ölkələr	Çəki %
Belarusiya	61
Azərbaycan	45
Norveç	33
Ukrayna	16
Polşa	20
Moldova	16
Serbiya	10
Gürcüstan	4

Mənbə: [4]

2015-ci ildən başlayaraq aşağı neft gəlirlərinə uyğun dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşdığını nəzərə alaraq büdcədən bu sektorun maliyyələşdirilməsi imkanları azalmış, bu sektorda ciddi islahatların həyata keçirilməsi aktuallaşmışdır. Belə ciddi islahat kimi biz dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesini misal göstərə bilərik. Xüsusən də 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərmanını [7] qeyd etmək lazımdır.

Fərmanda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində ölkədə iqtisadi fəallığı artırmaq, özəl sektora əlavə stimül vermək, struktur dəyişikliyini özündə birləşdirməklə şaxələndirməni həyata keçirmək, ümumən makroiqtisadi tarazlığın təmin olunması və səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər paketi nəzərdə tutulur. Bu tədbirlərə dövlət mülkiyyətində saxlanılacaq müəssisələrin siyahısının müəyyən olunması, onların rekonstruksiyasının həyata keçirilməsi, qeyri-istehsal profilli sahələrin özəlləşdirməyə çıxarılması əsas müddəalardan hesab olunur. Özəlləşdirilməyə çıxarılaçaq müəssisələrin isə sağlamlaşdırılması üçün maliyyə öhdəliklərinin və borclarının tənzimlənməsi, idarəetmə və sosial problemlərin həlli, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin şəffaflığı xüsusən də, regional miqyasda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması əsas hədəflərdən sayılmışdır. Şübhəsiz ki, belə bir prosesin həyata keçirilməsi dövlət əmlakı ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktlarda dəyişiklikləri tələb edəcəkdir. Özəlləşdirməyə çıxarılan dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməklə kooperativ idarəetmənin bu sektor üzrə reallaşması daha da sürətlənəcəkdir.

Müstəqillikdən sonra həyata keçirilən bir neçə özəlləşdirmə mərhələlərinin kəmiyyət və sürəti baxımından uğurlu hesab etsək də, yeni yaranan təsərrüfatçılıq formalarına, bazar prin-

siplərinə uyğunlaşması və keyfiyyət göstəricilərin əldə olunmasını qənaətbəxş deyildir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən ölkədə 20 ən iri dövlət müəssisəsi olmaqla 2846 dövlət təşkilatı və qurumu fəaliyyət göstərir. Bu sektorda çalışan işçilərin sayı təxminən 1,2 milyon nəfərdir ki, bu da ümumi məşğul əhalinin 20%-ni təşkil edir [5]. Nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyət göstərən iri şirkətlərdən yalnız 6 dövlət müəssisəsi ictimaiyyətə özünün maliyyə hesabatlarını açıqlayır və şəffaflıq üzrə müəyyən tədbirlər görür [8]. Xüsusən də, sözü gedən müəssisələrdə idarəetmə, idarəçilik və maliyyə hesabatları haqqında məlumatların əldə edilməsi çətinidir.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda iri dövlət müəssisələri ilə bağlı məlumatların şəffaflığı (2015)

Sıra №	Müəssisələr	Sahə	İşçilərin sayı	İllik dövryyə	Xalis mənfəət/zərər (mln.dollar)
1	ARDNŞ	Təbii resurs	52000	21,236	1,45
2	Azərenerji	Enerji istehsalı	7000	471	558
3	AZAL	Nəqliyyat	8450	--	--
4	Azərbaycan Dəmir Yolları	Nəqliyyat	11784	177	(453)
5	Azərsu	Kommunal	12800	89	(347)
6	Azərişiq	Kommunal	--	--	--
7	Azəristilik təchizat	Kommunal	--	--	--
8	Meliorasiya və su təsərrüfatı	Aqrar sektor	--	--	--
9	Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi	Nəqliyyat	9000	213	44
10	Avtomobil Yolları DA	İnfrastruktur	--	--	--
11	Bakı Metropoliteni	İnfrastruktur	6500	58	(18)
12	Dəniz ticarət limanı	İnfrastruktur	600	--	--
13	Azərkosmos	Kosmos	100	--	--
14	Aztelekom	Rabitə	--	--	--
15	Bakı Telefon Rabitəsi	Rabitə	--	--	--

Mənbə: Qeyd olunan müəssisələrin rəsmi internet sahifələri

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, yalnız 6 dövlət müəssisəsinin maliyyə göstəriciləri əlçatandır. İri dövlət müəssisəsi olan Neft Şirkətinin ÜDM-in istehsalında olan payı təxminən 40%-dir. Cədvəldə nəzərdə keçirilən 15 və maliyyə sektoruna aid olan digər 5 iri dövlət müəssisələri büdcədən subsidiyalar və transferlər əldə etmişlər ki, onların da dəyəri aşağıdakı kimidir: 2014-cü ildə 683 mln. manat (870 mln. dollar, məzənnə 0.78 ilə), 2015-ci ildə 805 mln.manat (1.2 mlrd. ABŞ dolları, məzənnə 0.78 ilə) və 2016-cı ildə 738 mln.manat (476 mln.ABŞ dolları məzənnə 1.55 ilə) (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının məlumatları). Korporativ idarəetmənin tətbiqi ilə hesab olunur ki, büdcə üçün təxminən 700 mln.manat yükə çevrilən bu vəsait daha səmərəli sahələrə istifadə olunacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan 2011-ci ildə korporativ idarəetmə standartlarını qəbul etmiş,

lakin bu standartları dövlət və özəl sektor müəssisləri üçün tətbiqi könüllü xarakter daşımışdır. Lakin buna baxmayaraq, ARDNŞ, Azərenerji, Xəzər dəniz gəmiçiliyi, Azərsu könüllü də olsa bu standartları qəbul etmişlər. 5 ildən artıq standartları qəbul edən bu müəssisələr iqtisadi fəaliyyəti digər müəssisələr üçün örnək xarakter daşıyır və məqsədəuyğundur ki, onların bu təcrübələri sahə baxımından daha da genişləndirilir.

Dövlət müəssisələrinin mülkiyyət mənsubiyyəti növü üzrə 3 istiqamətdə fəaliyyət göstərdiyini qeyd edə bilərik. Səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, xüsusi hüquqi-təşkilati formalarıdır. Təşkilati-hüquqi forma kimi iri dövlət müəssisələrinə tabe olan bir sıra kvazi təşkilatlar vardır ki, onların restrukturizasiyası özəlləşdirməyə çıxarılması və fəal korporativ idarəetmə sisteminə daxil olması olduqca vacibdir. Bu addım həmçinin həmin təşkilatların inhisarçı statusundan məhrum olmasına rəqabət mühiti üçün əlverişli təşkilata çevrilməsinə yol açacaqdır.

Y E K U N

Dövlət müəssisələri üçün hüquqi və iqtisadi cəhətdən tənzimləmə strukturunun formalaşması, onların bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, rəqabət mühitini daha da zəngin etməsi və ona uyğun şəraitin yaradılması olduqca vacibdir. Bu həmçinin korporativ idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə daha da mükəmməl formada təmin ediləcəkdir.

Bundan başqa dövlət müəssisələrinin, dövlət mülkiyyətində olan digər təşkilatların funksiyaları bazara təsir etmə imkanları və ən əsası makroiqtisadi tənzimləmədə onların rolunun müəyyən olunması zəruridir. Bu həmçinin funksiyalar arasında bölgünün daha optimal variantda olmasını şərtləndirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin korporativ idarəetmə sisteminə daha səmərəli inteqrasiyası üçün qanunvericilik normalar yetərli dərəcədə deyildir. Təklif olunur ki, ilkin mərhələdə qanunvericilik bazası formalaşsın. İctimai xarakterli münasibətlərdə isə dövlət müəssisələrinin funksiyalarına yenidən baxılmalı, vəzifələr yenidən işlənilməlidir. Həmçinin, dövlət müəssisələrinin ictimai və büdcə yükünün azaldılması istiqamətində tədbirlər də görülməlidir. Bu aspektdə korporativ idarəetmə ən uğurlu seçim sayılır.

Bazar prinsiplərinə əsaslanan münasibətlərin fəallaşmasında mövcud olan ümumi qaydalar və normalar dövlət müəssisələri üçün keçərli hesab olunmalıdır. Yəni, maraqları toqquşan müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün hüquqlarının təmin olunması bərabər və ədalətli olmalıdır. Çünki, dövlət müəssisələrinin iqtisadiyyatın tənzimləməsi prosesində iştirakı zamanı mövcud resurslar və kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi zərurəti meydana çıxır.

Dövlət müəssisələrinin maliyyə resurslarının çıxışı rəqabət prinsipinə əsaslanmalı, hətta dövlətə aid olan maliyyə institutları ilə əlaqələri sırf bazarla kommertiya prinsiplərini təmin etməlidir. Hökumət dövlət müəssisələrinin fəaliyyətini korporativ idarəetmədə dövlətin rolunu və iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən etsə daha məqsədəuyğun olar. Bu aspektdə bazarla kommertiya əsaslı, yəni iqtisadi yönümlü məsələlərdən hökumət dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə etməməli, iqtisadi sərbəstliyi təmin edə biləcək şərait yaratmalıdır. Korporativ idarəetmədə dövlət müəssisələrinin sözü gedən iqtisadi müstəqilliyinə hörmətlə

yanaşılmalı və qəbul edilməlidir.

İdarəetmə prosesində mülkiyyət hüquqlarının qorunması-istifadə etmə, sərəncam vermə, sahiblik və mənimsəmə hüquqlarının reallaşması aydın şəkildə müəyyən edilməli, korporativ idarəetməni tətbiq edən dövlət müəssisələri illik hesabatlarını ali orqan olan Milli Məclisə və dövlətin digər audit institutlarına təqdim etməlidir.

Korporativ idarəetməyə keçən dövlət müəssisələri koordinasiyasını həyata keçirən təşkilat səhmdarlara eyni cür yanaşmalı, belə müəssisələrin səhmdarlarına hesabatlılıq və şəffaflıq prinsipinə əsaslanmalıdır (şəffaflıq prinsipi dedikdə: müəssisənin maliyyə və iqtisadi əməliyyat göstəriciləri, fəaliyyətin məqsədi, səhmlər, onlara uyğun səsvermə hüququ olan insanlar, şura, rəhbər işçilər, onların peşə-ixtisas səviyyəsi, dərəcəsi, tutduqları vəzifələr, institusional investorlarla bağlı əməliyyatlar, illik hesabatlar, növbəti illər üçün proqnoz göstəriciləri, risk amilləri, digər təsərrüfat subyektləri ilə əməkdaşlıq, müqavilələr, idarəetmə strukturları, iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri, onların tətbiqi prosesləri və s. başa düşülür).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Макаренко О.С. Структура и перспективы развития государственного сектора Российской экономики. Жур. Управление экономическим развитием. Волг.2016. №1.
2. The Specifics of the Russian Model of Public Sector of Economy. Terra Economicus, 2009, no.1-2, pp.20-25
3. “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı-2016.
4. SOE FACT (2014-2016).
5. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı-2018.
6. “Səhmlərin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı/ 2016
7. “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərmanı/2016
8. <http://www.stat.gov.az/source/labour/indexen.php>
9. <http://www.socar.az/>
10. <http://www.azerenerji.gov.az/>
11. <https://www.azal.az>
12. <https://ady.az/>
13. <https://www.azersu.az/>
14. <http://www.azerishiq.az/>
15. <http://azeristilik.gov.az/>
16. <http://www.mst.gov.az/>
17. <https://www.acsc.az/>

Мустафаев Асиф Мирлазым, доцент,

Бакинский Университет Бизнеса,

Адрес: AZ 1122 Азербайджан, г.Баку, Г.Зардаби 88^а.

E-mail: asif5252@rambler.ru

© Мустафаев А.М., 2019

Р Е З Ю М Е

КОРПОРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В РЕГУЛИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА

В представленной статье рассматривается роль и значение корпоративного управления в регулировании государственного сектора в Азербайджане. В связи с этим были выдвинуты возможности применения системы корпоративного управления в государственном секторе, текущая ситуация, сравнительные оценки и предложения. В частности, были оценены существующие международные модели корпоративного управления, изучены их положительные аспекты и оценены возможности применения.

Известно, что государственный сектор на современный период является своеобразной «экономической системой», которая является основным компонентом национальной экономики, включающей управление на всех уровнях государства, со сложными механизмами и осуществлением социально-экономических отношений. Определение его масштабов, особенно с точки зрения вмешательства в реальный сектор, считается одним из наиболее важных и актуальных вопросов современной экономики. В этом аспекте в статье указывается, что в соответствии с традиционным подходом состояние государственного сектора должно основываться на возможностях и масштабах его вмешательства, поскольку оно формирует контролируемую собственность. Особо подчеркивается, что природно-экономические ресурсы страны, их разделение и соответствующий экономический выбор все еще находятся в распоряжении государственного сектора. Этот фактор в сочетании с существующей естественной монополией становится все более консолидированным.

В последние годы меры, принятые для повышения эффективности государственного регулирования, характеризовались тем, что социально-экономическое развитие является более устойчивым с продолжающимся экономическим ростом. Мы наблюдаем уделение все большего внимания экономической роли государства, особенно государственного сектора, в процессе регулирования экономики. В этом аспекте применение корпоративного управления в государственном секторе приобретает все большее значение в международной практике. Внедрение корпоративного управления в СРО и КЭФ в этом секторе привело к позитивным изменениям.

В статье показано, что в нашей стране с 2010 года меры по внедрению корпоративного управления в государственном секторе были расширены. Применение корпоративного управления позволит формировать государственные предприятия в соответствии с гибкими рыночными принципами, повысить эффективность управления государственными предприятиями и создать конкурентную среду для общего экономического развития. В частности, эта форма управления создает дополнительные стимулы для повышения конкурентоспособности национальной экономики в стране. Кроме того, внедрение корпоративного управления в государственном секторе, а также государственно-частных партнерств, как основной цели Стратегической дорожной карты Азербайджанской Республики по национальной экономике, будет более эффективным.

Ключевые слова: государственный сектор, государственное регулирование, корпоративное управление, модель, масштаб, национальная экономика, стратегическая дорожная карта.

Asif Mirlazim Mustafayev, associate professor,

Baku Business University,

Address: AZ1122, Baku, Azerbaijan, 88^a H.Zardabi Street.

E-mail: asif5252@rambler.ru

© A.M. Mustafayev, 2019

A B S T R A C T

CORPORATE MANAGEMENT IN PUBLIC SECTOR REGULATION

The presented thesis deals with the role and importance of corporate governance in the regulation of the public sector in Azerbaijan. In this regard, the opportunities for applying the corporate governance system in the public sector, the current situation, comparative assessments and suggestions have been put forward. In particular, the existing international models of corporate governance were assessed, their positive aspects were examined and opportunities for application were assessed.

It is known that the state sector for the modern period is a kind of economic system, which is the main component of the national economy, incorporating governance at all levels of the state, with complex mechanisms and carrying out socio-economic relations. Determining its scale, especially in terms of real sector intervention, is considered to be one of the most important and topical issues of modern economics. In this aspect, the article points out that, according to the traditional approach, the state of the public sector should be based on the capacity and the scale of its intervention, as it forms the controlled property. It is particularly emphasized that the natural-economic resources of the country, their division and the appropriate economic choice are still at the disposal of the public sector. This factor, combined with the existing natural monopoly has become more and more consolidated.

In recent years, the measures taken to improve the effectiveness of state regulation have been characterized by the fact that socioeconomic development is more sustainable, with the continuing economic growth. We are witnessing more and more attention to the economic role of the state, especially the public sector, in the process of regulation of the economy. In this aspect, the application of corporate governance in the public sector is gaining more attention in international practice. The introduction of corporate governance in the SROs and CEFs in this sector has led to positive changes.

The thesis shows that in our country since 2010 the measures on the introduction of corporate governance in the public sector have been expanded. Application of corporate governance will allow forming state-owned enterprises in accordance with flexible market principles, gaining effectiveness in managing state-owned enterprises, and creating a competitive environment for overall economic development. Particularly, this form of governance creates additional incentives for increasing the competitiveness of the national economy in the country. Also, the introduction of corporate governance in the public sector, as well as public-private partnerships, as the main target in the Strategic Road Map of the Republic of Azerbaijan on the national economy, will be more effective.

Keywords: public sector, government regulation, corporate governance, model, scale, national economy, strategic roadmap.

*Nail Ibad Abbasov, PhD. in law,
Forensic Science Center of the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan,
Address: AZ1000, Baku, Azerbaijan, 24 Khagani Street.
E-mail: n_abbasov_81@yahoo.com
© N.I. Abbasov, 2019*

UDC 343.98

ISSUES OF LEGAL REGULATION OF FORENSIC EXPERTISE ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A B S T R A C T

The thesis comprises summarizing and explaining of the purpose, characteristics and some provisions of Law of the Republic of Azerbaijan "On State Forensic Expertise Activities", adopted on November 18, 1999, defining the legal, organizational basis and main directions of forensic expertise in the Republic of Azerbaijan. In course of time, an accumulation of forensic investigative practice has made it urgent to develop a form of fixing in the law the activities of able individuals and the legal status of experts, application of modern methods and tools of research, the procedural forms of using specialized knowledge, expanding the circle and their exact regulatory control. However, the changes taken place in the existing legislation, taking into account new socio-economic and legal relationships can be considered expedient for improving the legislation by making amendments and additions. In line with current trends in the development of forensic expertise activities, it would be logical to incorporate in the Law "On the State Forensic Expertise Activities" some new articles.

Keywords: forensic science, activity of expertise, law, research, special knowledge.

INTRODUCTION

The regulation of the institute of forensic expertise at the legislative level has passed a long and difficult path.

Establishment of Azerbaijan SSR on April 28, 1920 changed the socio-political life, the law enforcement and law enforcement system of the Republic cardinally. Decree of Azerbaijan Revolutionary Committee dated May 13, 1920, the forensic chamber of Azerbaijan Democratic Republic, the district courts, the prosecutor's office, investigative bodies, and the Bar were abolished. The Charter of the Revolutionary Committee of Azerbaijan "On the People's Court" dated 12 May 1920 laid the foundations of a new forensic system.

In course of time, an accumulation of forensic investigative practice has made it urgent to develop a form of fixing in the law the activities of able individuals and the legal status of

experts, application of modern methods and tools of research, the procedural forms of using specialized knowledge, expanding the circle and their exact regulatory control.

With the adoption of the Criminal Procedure Code of the Republic of 1960, the Institute of Special Knowledge was further developed. Thus, Article 15 of the Criminal Procedure Code is especially devoted to the execution of the expertise.

Here, some important changes in the legal regulation of forensic expertise were implemented, the appointment, conduct, types of forensic expertise, expert opinion and its content, assessment of the expert opinion as a form of evidence of criminal procedural law, and a number of other issues found their legislative solution.

It should be noted that along with those specified in the provisions of article 64 of the Criminal Procedure Code of 1960, the expert opinion was also incorporated in the category of evidence type.

RESULTS AND DISCUSSION

Restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan in the late 20th century gave impetus to the implementation of large-scale legal reforms in the country. Within the framework of legal reforms, the role and importance of the institution of forensic expertise in the current legislation of Azerbaijan increased. This is not accidental, since the growing demand for specialized knowledge in the field of science, technology, art and other fields within the framework of justice allows us to consider forensic expertise as an independent and most promising procedural mechanism for protecting the rights and freedoms of citizens and state interests.

It should be accepted that the disclosure and investigation of crimes, many criminal acts committed under conditions of uncertainty, can almost be said to be impossible without forensic expertise.

As per the mid-1990s, the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Forensic Expertise Activities" was adopted as the logical result of legal reforms, which establishes the legal, organizational basis and main directions of state forensic expertise, which is one of the important areas of the legal system. It is noteworthy that our Republic was one of the first CIS countries to adopt a special law defining the legal and organizational basis for forensic expertise.

The main objective of the Law of the Republic of Azerbaijan "On State forensic Expertise activities", adopted on November 18, 1999, is the definition of the legal, organizational basis and main directions of forensic expertise in the Republic of Azerbaijan, as well as the regulation of public relations arising in the organization and conduct of forensic medical examination. The purpose of the law is to summarize and explain the features and provisions of the branch procedural legislation relating to the organization of the activities of forensic experts and conduct forensic expertise.

It is worth nothing that the law has summarized many years of experience and consolidated the main intra-agency forms and principles of organizing forensic expertise. By 2000, a number of procedural and intra-agency normative acts were adopted to regulate the organization and conduct of forensic expertise. In this case, during the forensic expertise, such

basic principles and organizational features of the forensic activity were left unresolved, such as observance of human and civil rights and freedoms, ensuring expert independence, objectivity, completeness and impartiality of expert opinions, determining the rights of the head of the forensic expertise department and its status. Due to the general nature of these provisions, the possibility of their resolution by means of intra-agency, normative acts having the force of law was excluded. And this can be regarded as one and the most important of the factors that determine the adoption of the law. Thus, the Law defined uniform principles for various types of expertise, and common rules for organizing and conducting expertise were unified.

The Law "On State Forensic Expertise activities" comprise of 5 chapters and 43 articles.

There are some important points reflected in the law. Thus, Article 3 of the Law states that the main task of forensic expertise is to determine the actual cases that have the importance of evidence based on specialized knowledge in the field of science, technology, art, crafts and other fields.

For the first time in the law, the principles of expert activity are reflected. According to article 4 of the law, forensic expertise is based on the **principles of objectivity, comprehensiveness and completeness of researches** conducted using the protection of **human and civil rights and freedoms, ensuring the legality, independence of the expert, modern achievements of science and technology**.

Here, an independence of experts is explained by exclusion of their any dependence on the body or person who appointed forensic expertise, parties and other persons interested in the case result.

The expert gives opinion based on his special knowledge, experience, research results and inner conviction.

Commenting on the independence of experts, the following can be indicated as the guarantors of independence:

- procedure for determining and executing the expertise in the manner prescribed by law;
- possibility of an objection of the expert against himself in the manner prescribed by law;
- determination of responsibility for pressure on the expert by law.

A precise legislative regulation of all issues related to the procedural aspects of the expert's activities allows him to be independent, comply with the requirements of the law, the legal requirements of officials responsible for the execution of the case, as well as the heads of state expertise departments reflected in this law and industry procedural acts.

An expert independence is expressed not only in his procedural independence, but in the choice of methods and techniques, the means of expert investigation as well. The law establishes the most general requirements for the nature of the research conducted by the expert. The procedural legislation does not contain specific instructions with regard to the methods and tools used by the expert in carrying out the research. Obviously, the solution of this problem is within the expert's competence. Since the expert chooses one or another method based on his knowledge and skills, experience and professionalism, special and

technical means of research, the level of application of individual methods, the specific facts of the case and the materials submitted for research. In this case, the expert applies only those methods that do not contradict the law requirements, are safe for life and health of people and other persons involved in the research, and do not affect their honor and dignity, and rational. The law establishes that the expert has the right to withdraw from giving an opinion, if the issues raised are beyond his authority, beyond his knowledge, the objects and working materials are not suitable or insufficient for the investigation, and when the expert is denied their completion, when the modern level of science and technology does not allow to solve the issues raised.

As regards the provisions of objectivity, comprehensiveness and completeness of expert research, it should be noted that the expert's opinion must be based on provisions that allow verification based on generally accepted scientific evidence that meets modern requirements of scientific development. In addition, the study should be based on a theoretical basis, experienced and tested in practice, and be able to be proven in practice.

Objectivity means that the results obtained are objectively derived from the studies conducted and reflect the circumstances of the case in the light of what actually happened.

The law establishes that the research establishes on the strict scientific and practical basis. These bases should be grounded on points which allow us to verify validity and reliability of the results obtained on the basis of the standard scientific and practical data. The scientific basis consists in use only scientifically proved methods which can be applied in concrete research. A practical basis for the expert researches are as follows:

- Use not only scientifically proved, but also practically approved procedures during conduct of researches;

- Introduction of specific practical actions (experiments) on studying the submitted materials on the basis of theoretical knowledge during conduct of expertise. In this connection in no event it is impossible to be limited to theoretical calculations and results and the judgments, made on their basis instead of carrying out the real research.

Comprehensiveness of expert research means the study of all the important properties, qualities and attributes of the presented materials, their dependency and relationships. Comprehensive provides for the examination of all objective variants during the expertise, thereby preventing the unilaterality and subjectivity of expert research.

Completeness of expert research is a deep and complete study of all the qualities and characteristics of materials submitted for expertise. Completeness assumes study of the aggregate of such properties of the submitted materials, thus it becomes possible not only to fully and objectively respond the issues raised, but to clarify the circumstances in which questions are not raised before the expert, but which are important for the subject matter of the expertise and which are relevant to the case and are subject to expertise and obtain correct results as well.

Among the guarantors of objectivity, comprehensiveness and completeness of expert researches, it should be noted that the expert has a number of procedural rights to get familiarized himself with the materials related to the research more fully: the right to get acquainted with the materials of the criminal case relating to the subject matter of the

expertise; to lodge a petition for additional materials required for the issuance of an opinion.

Chapter 3 of the Law "On State Forensic Expertise Activities" governs the types of forensic expertise and its conduct.

Thus, for the first time in Azerbaijan, articles 15-20 of the Law specify that along with the initial, additional and repeated forensic expertise, there is also commission and complex expertise, the essence and content of each type of expertise is disclosed, the rules of their appointment and conduct are regulated at the law level.

Among the provisions reflected in the law and of particular importance there is the one related to the organizational and scientific provision of the work of the forensic expertise office (Article 40).

Thus, in accordance with Article 40, the material and technical, scientific, methodological and organizational support for the forensic expertise activities is carried out by the relevant executive authority, to which the forensic management department is subordinated. Bodies of the Executive authorities of the Republic of Azerbaijan perform general management of state departments of forensic expertise. Such executive bodies are the Ministry of Justice, the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Health.

Scientific and methodological support of forensic expertise is carried out by state departments of forensic expertise. One of the main activities of these institutions is the organization, conduct and coordination of scientific - research works.

In the aspect of solving the problems related to improving the quality and effectiveness of expert research in forensic departments, another important area is developing, improving the methodological basis for forensic expertise. The scientific rationale, i.e., application of the latest achievements in this field of knowledge, is the key factor determining the probability of using certain methods in expert studies. The following problems are of particular importance: ensuring the conformity of forensic methods and techniques with modern international standards; increase the level of special preparedness of forensic experts; development of criteria for assessing their competence; ensuring the quality of special technical means, reagents and consumables used in conducting expert researches; development of criteria for assessing evidence obtained from the use of expert knowledge.

Currently, one of the topical problems of organizing the research activities of forensic departments is the effective planning of research, the coordination of research and the rational use of scientific potential.

The tasks of ensuring the scientific and methodological activity of forensic expertise can also cover research of the scientific and practical experience of forensic centers of foreign countries, primarily in the expertise agencies that are part of the network of European forensic science institutions (ENFSI), including familiarization with new scientific-methodical developments, technical tools and materials used during collection, analysis and use of evidence.

In accordance with the requirements of expert experience, as a result of the research activities of the forensic expertise offices, new methods and method-logical recommendations for the study of material evidence, educational and reference books, special dictionaries, analytical reviews are being created.

Another important issue is an information support for the activities of the forensic expertise office, which is regulated by Article 41 of the Law.

Information support for the forensic expertise office might be considered in two aspects: first - as the information required for research; second - as activities of persons conducting the examination, aimed at providing additional on-site technical information required for solving the issues related to expertise.

Another important point of interest in the Law is the direct recognition of the importance of international cooperation in the field of forensic expertise.

Adoption of the Law on State Forensic Expertise in 1999, undoubtedly, strengthened the legal basis of the institute of forensic expertise and practical implementation of the ideas and proposals put forward in the 1970s and 90s with regard to the development of such legislation by the Azerbaijani processologists and criminalists F.Davudov, I.Aliev, K.Sarıcalinskaya, C.Movsumov, F.Cavadov et.al.). It should also be noted that this Law was developed on the basis of the procedural legislation in force at the time.

In the first years after the adoption of the new Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan in 2000, forensic experts began to express opinions and judgments on the existence of a number of contradictions, inconsistencies between the procedural legislation and the Law that governs the activities of State forensic expertise.

Naturally, it would be wrong to blame the developers of the Law for failing to anticipate future legislative initiatives. Disadvantages in the law mainly arose because the legislator, when preparing new procedural codes, did not take into account a number of provisions of the Law, or with subsequent amendments and additions to the criminal procedural code missed the opportunity to eliminate certain gaps and shortcomings.

In addition, along with the above-mentioned, the Law "On the Activities of State Forensic Expertise" contains some internal contradictions. We would like to emphasize some of them.

In line with current trends in the development of forensic expertise activities, it would be logical to incorporate in the Law "On the State Forensic Expertise Activities" a new article combining the activities of Supervising expert activities, use of standard samples; testing and association of laboratories; regular assessment of the factors influencing the result called the "Validation" concept.

In order to ensure awareness of the courts, investigation bodies and preliminary investigation bodies, lawyers and other participants in the process. Establishment of a register of expert research methods, definition of rules for the use of this register is one of the issues that can be considered relevant.

CONCLUSION

Summing up the analysis of some provisions of the Law on State Forensic Expertise activities, we would like to note that the emergence of this Law is one of the important steps taken to strengthen the legal basis for forensic expertise. However, the changes that have taken place in the existing legislation, taking into account new socio-economic and legal relationships, can be considered expedient for improving the legislation by making

amendments and additions. In our opinion, at present, taking into account the increasing role and importance of the forensic expertise in combating crime, the increasing effectiveness of the activities of the forensic and investigative bodies, it is necessary to adopt a new law that will define the organizational and legal bases for the forensic expertise activities and main directions of forensic expertise. It should be noted that in a number of countries, such as Moldova and Kazakhstan, such a new law was adopted, or a new bill was submitted to the country's parliament.

After restoration of state independence, the Republic of Azerbaijan began to form a legal state, a modern forensic and legal system and legislative base of various legal areas in accordance with the paradigms of the modern era, system of new socio-economic relations, new socio-economic formation. As a logical result of comprehensive and large-scale forensic and legal reforms implemented in the Republic of Azerbaijan, the criminal procedure legislation was adapted to the conditions of modern socio-economic and legal relations in the country, and a new criminal procedure code was adopted for this purpose.

We believe that in order to improve an effectiveness of forensic activities, a Coordination and Methodological Council on issues of expert research in the country's expertise offices should be established and the following should be incorporated in the Council's main tasks: coordination of scientific research; the organization of interrelated activities during the development and testing of expert techniques and technical tools; discussion of issues related to expert practice, including problems in the standardization of methods, training programs for expert staff, as well as the organization and conduct of appraisal.

References:

1. Criminal Procedure Code of the USSR, 1960, Baku (cease to be in force);
2. Criminal Procedure Law of the Republic of Azerbaijan, 2017 (with amendments and additions as of May 2, 2017), <http://e-qanun.az/code/14>;
3. The Law on State Forensic Expertise (as amended and supplemented on February 16, 2007)), <http://e-qanun.az/framework/91>;
4. Legal acts of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, Baki, 2011, 62 p.;
5. Strengthening Forensic Science in the United States: A path forward. Committee on Identifying the Needs of the Forensic Sciences Community, National Research Council, August 2009;
6. The general information about FSC of Azerbaijan, <http://expert.gov.az/about/>;
7. Handbook of Forensic Science. (2014). Handbook of Forensic Science. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781843927327>;
8. Criminalistics, Baki, 1999, K. Sarijalinskaya and oth. (in azerbaijani language)
9. Guidelines for the single laboratory Validation of Instrumental and Human Based Methods in Forensic Science, <http://enfsi.eu/wp-content/uploads/2017/06/Guidance-QCC-VAL-002.pdf>;
10. The general information about ENFSI, <http://enfsi.eu>.

*Abbasov Nail İbad oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi,
Ünvan: AZ1000, Azərbaycan, Bakı, Xaqani küç. 24.
E-mail: n_abbasov_81@yahoo.com
© Abbasov N.İ., 2019*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalə 18 noyabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilmiş "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun məqsədi, xüsusiyyətləri və bəzi müddəalarını, məhkəmə ekspertizasının hüquqi, təşkilati əsaslarını və başlıca istiqamətlərini şərh etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikası məhkəmə və istintaq təcrübəsinin toplanması nəticəsində məhkəmə ekspertlərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, müasir metod və tədqiqat vasitələrinin tətbiqi və istifadənin prosessual formaları, xüsusi biliyin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və onun tənzimlənməsi və nəzarəti barədə müddəaların qanunvericilikdə yer alması zamanın tələbi ilə diktə olunmuşdur. Bununla yanaşı, yaranmış sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətləri nəzərə alaraq baş verən dəyişikliklər nəticəsində qeyd olunan xüsusiyyətlərə dəyişikliklər və əlavələr edərək qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu səbəbdən Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin inkişafında mövcud tendensiyalara uyğun olaraq "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" qanuna bəzi yeni müddəaların daxil edilməsi məntiqli olardı.

Açar sözlər: məhkəmə ekspertizası, ekspertiza fəaliyyəti, hüquq, tədqiqat, xüsusi bilik.

*Аббасов Наиль Ибад оглы,
доктор философии по праву,*

*Центр судебной экспертизы Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики*

Адрес: AZ1000, Азербайджан, Баку, ул. Хагани, 24

E-mail: n_abbasov_81@yahoo.com

© Аббасов Н.И., 2019

Р Е З Ю М Е

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Статья состоит из обобщения и разъяснения цели, характеристик и некоторых положений Закона Азербайджанской Республики «О государственной судебно-экспертной деятельности», принятого 18 ноября 1999 года, определяющего правовые, организационные основы и основные направления судебной экспертизы в Азербайджанской Республике. Со временем накопившаяся судебно-следственная практика вызвала необходимость разработки в законе формы закрепления правового статуса экспертов, применения современных методов и инструментов исследования, процедурных форм использования специальных знаний, и их точное регулирование и контроль. Однако изменения, которые произошли в действующем законодательстве с учетом новых социально-экономических и правовых отношений, можно считать целесообразными для совершенствования законодательства путем внесения изменений и дополнений. В соответствии с современными тенденциями развития деятельности в судебной экспертизе было бы логичным включить в закон «О государственной судебно-медицинской экспертизе» некоторые новые статьи.

Ключевые слова: судебная экспертиза, экспертная деятельность, право, исследования, специальные знания.

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN MƏLUMAT

«Audit» jurnalı ildə 4 dəfə - mart, iyun, sentyabr, dekabr aylarında dərc edilən və daxil olan məqalələri əsaslı rəydən keçən elmi-praktiki jurnaldır. Jurnalə qəbul edilən məqalələr orijinal, daha öncə heç yerdə nəşr edilməyən və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim edilməmiş məqalələr olmalıdır.

Redaksiyaya daxil olan bütün məqalələr plagiat proqramında unikallığa yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə redaksiya tərəfindən qəbul edilmir) və redaksiya tərəfindən 2 anonim rəyçiyə rəy təqdim edilir (*iki tərəfli anonim rəyçilik* tətbiq edilir). Rəyçilər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair yazılı şəkildə rəy bildirirlər. Rəyin nəticəsi barədə məlumat müəllifə 5-10 gün ərzində çatdırılır.

«Audit» jurnalının redaksiyası – Nəşr etikası Komitəsi (COPE - Committee on Publication Ethics) tərəfindən təsbit edilən nəşriyyat etikasına dair beynəlxalq standartlara riayət edir.

1. Jurnalə məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir.

2. Jurnalə təqdim edilən məqalələrin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;
- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;
- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;
- Məqalənin yazıldığı dildə «Xülasə» (150-250 söz);
- Məqalənin yazıldığı dildə «Açar sözlər» (6-8 söz);
- Məqalənin mətni;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı;
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə «Xülasə» və «Açar sözlər» (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Jurnalə təqdim edilən məqalələrin mətni beynəlxalq *IMRAD* standartına uyğun olmalı, yəni aşağıda qeyd edilən seçilmiş hissələrdən ibarət olmalıdır:

- Giriş – 1-2 səhifə
- Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları - 2-3 səhifə
- Nəticə və müzakirələr – 5-6 səhifə
- Yekun- 1-2 səhifə
- Ədəbiyyat siyahısı – 10-15 ədəbiyyat.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;
- Times New Roman - 12 şrift;
- Interval -1;
- Həcmi- 8-12 səhifə (20000-30000 işarə);
- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;
- Cədvəllər, şəkillər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Cədvəllər, şəkillər və qrafiklərin adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilməli. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlün üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəkilin altında yazılmalıdır. Cədvəllərin, şəkillərin, qrafiklərin, sxemlərin formatı – png, 300-600 dpi və ya 2000x3000 piksel olmalıdır. Maksimal ölçüsü – 120-150 mm olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

- məqalələr iki nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantlarda təqdim edilməlidir;
- məqalə təqdim etdikdə, müəllif «*Məlumat anketi*» doldurmalı, məqalənin unikallığına görə tam məsuliyyət daşdığını, məqalənin daha öncə digər nəşriyyatda nəşr edilmədiyini və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim etmədiyini imzası ilə təsdiq etməli;
- məqalənin nəşri üçün müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləli istinadlar məqsəduyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verilirəndə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməli.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir.

AUTHOR GUIDELINES

General information.

The scientific-practical journal «Audit» has been publishing by Baku Business University Press since 1999. The journal focuses on creation of a platform for international cooperation within exchanging the results of scientific researches in the spheres of audit, accounting, finance, economy, law, administration, determination of actual problems of the spheres listed above and finds out the solutions of these actual problems.

Thematic headings of journal:

- Audit, accounting, statistics;
- Budget, finance, credit;
- Directions of development of market economy;
- Law and administration.

The journal is published quarterly (4 times per year-March, June, September, December).

Submitted articles will be subject to double-blind peer review process:

- the reviewer does not know the personal information of the author / authors;
- the author / authors do not know the personal data of the reviewer.

The period of review is 5-10 days from receipt of the manuscript by reviewer. If additional time for review is necessary, this period may be extended at the request of the reviewer.

Only original (the results (or any part of submitted manuscript) used in the manuscript have not been sent for publication to any other journal nor have already been published) submissions are accepted for publication. All submissions are scanned for plagiarism and when plagiarism is detected the article is rejected for publication.

The editorial office of «Audit» follows the guidelines of Committee on Publication Ethics (COPE) on publication ethics.

Requirements to the content and structure of articles.

1. A full research paper should have following components:

- Full information about author (s) - name(s) of the author(s)/title, workplace and position, the address(es), E-mail address (right corner);
- Universal Decimal Classification (UDC) (left corner);
- Title of the article (The title should not exceed 12 words) (center);
- Abstract (150-250 words);
- Keywords - 6-8 items.

2. The structure of the article must correspond to the international IMRAD standard, i.e. it must contain the following sections:

- Introduction (1-2 p.);
- Theoretical and methodological basis (2-3 p.);
- Results and discussion (5-6 p.);
- Conclusion (1-2 p.);
- References (10-15).

3. If the article is in russian, abstract (150-250 words) and keywords (6-8 items) in English are necessary (information about the author and the name of the article in English must be also mentioned above the «Abstract»).

Text design requirements.

- the manuscript should be 8-12 pages (20000-30000 characters with space);
- font size – 14, type – Times New Roman;
- margins-right – 2,5 cm, left – 2,5 cm, upper - 3,5 cm, under – 3 cm;
- indent – 1;
- tables, pictures and graphics should be colorful and high quality. Tables, pictures and graphs should be given in the text by typing the names and sequence numbers. The table names and row numbers should appear at the top of the table, the names of the pictures, and the number of the numbers should be written below. The format of the tables, pictures, graphs, schemes should be png, 300-600 dpi, or 2000x3000 pixels. The maximum size should be 120-150mm.

Submission of articles.

- articles must be submit in two copies in printed and electronic version;
- when submitting an article the author must full in the «Registration form», confirming with his signature that the article is fully liable for its uniqueness, that the article has not previously been published in other publishing houses or submitted for publication in other publishing houses;
- the payment determined for publishing is carried out either in cash or transfer.

References.

The sources must be arranged alphabetically in the list of references. A reference to the bibliographic source in the body of the article is given in square brackets indicating the ordinal number of the source from the references and page number referenced by the author.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	15.02.2019
Çapa imzalanıb:	15.03.2019
Kağız formatı:	60x84
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.